

Szociológiai

SZEMLE

2019/1
29. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4** **Csizmady Adrienne – Hegedüs József – Vonnák Diána:**
Lakásrezsims és a devizahitel-válság:
intézményi és egyéni stratégiák
- 33** **Berde Éva – Kuncz Izabella:**
Az Aktív Idősödés Indexe (AAI)
Az internet szerepe az AAI-ben
- 58** **Gál Róbert Iván – Radó Márta:**
Felkészülés a társadalom idősödésére:
Esettanulmány a demográfiai jövőképeesség tárgykörében
- 84** **Győri Ágnes – Czakó Ágnes:**
Innováció és pénzügyi-gazdálkodói kultúra:
Az innovációs aktivitás egyes magyarázó tényezői
a kkv-szektorban
- 117** **Németh Brigitta – Lőrincz László:**
Hálózati hatások a belföldi migrációban

Szak-ma – aktualitások, közélet, vita

- 146** **Vajda Róza:**
Mi fán terem az akcionista tudomány? –
Módszeresen beszámoló
- 151** **Közlemény**
Megalakult a Gázsó Ferenc
Társadalomtudományi Társaság
- 153** **Sik Domonkos:**
Búcsú Csákó Mihálytól (1941–2019)

Szociológiai Szemle 29(1): 4–32 .

Lakásrezsims és a devizahitel-válság: intézményi és egyéni stratégiák¹

Csizmady Adrienne – Hegedüs József – Vonnák Diána

hegedus@mri.hu; csizmady.adrienne@tk.mta.hu; diana.vonnak@durham.ac.uk

Beérkezés: 2018. 10. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 03. 27.

Elfogadás: 2019. 04. 10.

Összefoglaló : A tanulmány a devizahitel-válság kialakulását és következményeit elemzi a lakásrendszer kontextusában. A lakásprivatizációt előtérbe helyező, az államilag támogatott lakásfinanszírozást felszámoló lakáspolitikát 1990 után egy torz lakásrezsimshez vezetett, amely a piaci hitelekkel finanszírozott magántulajdon kiszélesítésében látta a megoldást az alacsonyabb jövedelmű rétegek lakáshelyzetének rendezésére is. Ez a 2000-es évek elején kezdődő hitelpiaci expanzióval, kamat- és egyéb támogatásokkal indult. 2004 után leginkább alacsony kamatozású, kockázatos, devizaalapú hiteltermékek ösztönözték a növekedést. A 2000-es évek elején meginduló trendek közepette ez reális stratégiának tűnt: az intézményi és a lakossági szereplők számára tarthatónak látszott a jelzálog-hitelezésre épülő megoldás. A 2008-as válság alapvetően megváltoztatta a helyzetet: a devizahitelek veszteségessé váltak, így megindult a veszteség költségeinek elosztására irányuló politikai-társadalmi vita, amelyben a szereplők ellenérdekeltek voltak. Az egységes értelmezést inkompatibilis értelmezések és a hozzájuk kapcsolt megoldási javaslatok váltották fel. A tanulmányban emellett érvelünk, hogy a szereplők alkalmazkodási stratégiái és viselkedése újra megerősítették a lakásrezsims torz elemeit. 2015 után a gazdaság (EU-támogatásokból finanszírozott) stabilizációjára épülő lakáspolitikát ismét a piaci finanszírozású magántulajdonra épít, elfeledkezve a megelőző másfél évtized kudarcáról.

Kulcsszavak: lakásrezsims, lakásstratégia, devizahitelezés, háztartások alkalmazkodása

Bevezetés

A tanulmány egy újszerű megközelítésre építve (Hegedüs 2018) emellett érvel, hogy a posztoszocialista lakásrendszerben a szociálisbérlet-szektor rezidualizálódik, mivel a magasabb státuszú csoportok (és a jobb minőségű lakásállomány) a privatizáció következtében kikerülnek a szektorból. A magánbérlet-szektor leginkább egy szűk réteghez sorolható háztartások (egyetemisták és a családalapítás előtt álló egyedülállók) választják, sokszor az alternatív lakásmegoldásokból kiszoruló kényszermegoldásává válik.

¹ A tanulmány a Lakáshittel eladósodott családok helyzetének vizsgálata című (NKFIH – K109333 számú), az MTA TK és a Városkutatás Kft. együttműködésében zajló kutatás keretében készült. A szerzők köszönettel tartoznak Király Júliának és Várhegyi Évának a tanulmányhoz fűzött javaslataikért, valamint a Szociológiai Szemle anonim bírálóinak.

A lakásfinanszírozási rendszer 1990 utáni összeomlása a poszt szocialista országokban torz lakásrezsims kialakulását eredményezte, ahol a magántulajon – gyakran kvázi piaci környezetben – domináns szerepet kapott. Az EU-hoz csatlakozó poszt szocialista országok lakáspolitikai dokumentumaiban a gazdaság stabilizálódását követően megfogalmazódott e modell korrekciós igénye. Ez egyrészt a piaci lakásfinanszírozási rendszer kiépítését, másrészt a szociális lakásszektor bővítésének tervét foglalta magába. A gazdasági és politikai érdekek azonban inkább a lakásfinanszírozási rendszer kiépítéséhez fűződtek, a szociális lakásprogramok rendre háttérbe szorultak.

Magyarország is beleillett ebbe a trendbe: a magánlakás-piaci szegmens 1990 után folyamatosan erősödött. A 2000-es évek hitelpiaci bővülése mögött az a várakozás húzódott meg, hogy a hitelezés az alsó középosztály gazdasági integrációját fogja eredményezni. Ezt erősítette az is, hogy a hitelezés felfelé ívelő szakaszában egységes felfogás alakult ki a lakosság, a politikai és pénzügyi szereplők között, amely szerint a magántulajdon széles rétegek számára jelent megfizethető lakhatási alternatívát. A politikai támogatást élvező hitelezés következtében a jelzáloghitel GDP-n belüli aránya gyorsan emelkedett 2000 és 2004 között. 2004-től a támogatott hiteleket devizahitelek váltották; ezek terjedése Magyarországon majdnem olyan gyors volt, mint a balti országokban (Barel et al. 2009). Ráadásul a bankok közötti verseny révén, és a felügyelet lazasága miatt (Király–Nagy 2008) a jelzáloghitelekhez az alacsonyabb jövedelmű, bizonytalan munkaerőpiaci pozícióval rendelkező háztartások is egyre inkább hozzáfértek. A 2008-as válság miatt ez az egységes értelmezés azonban felbomlott, megkérdőjeleződött.

A tanulmány fő kérdése, hogy milyen lakáspolitikát vezetett a válsághoz, milyen stratégiát követett a kormányzat, hogyan reagáltak a kormányzati programokra a különböző lakossági csoportok, és ennek következtében milyen változások következtek be a lakásrendszerben.

A tanulmány első részében a lakásrendszer egy új értelmezési keretét állítjuk fel, amelynek fontos eleme a struktúra és az egyéni/intézményi stratégiák közötti interakció(k). A második részben áttekintjük a 2000 utáni lakáshitel-expanzió egyes időszakait és a lakáshitelt felvevő háztartások tipikus motivációit. A harmadik részben, kiindulva a válság okozta konfliktusok alternatív értelmezéseiből, leírjuk a főbb „adósmentő” programokat és a rájuk adott tipikus válaszokat. Az összefoglalásban arra is kitérünk, hogy a devizahitel-válság milyen irányú változásokat hozott a magyar lakásrezsimsban.

A tanulmányhoz dokumentumokat, szakértői interjúkat és a hitelt felvevő háztartásokkal készített lakáséletút-történeteket² dolgoztunk fel.

2 A kutatás keretében 30 strukturált mélyinterjú készült devizahitelekkel, ezt 9 további esettel egészítettük ki más kutatásokban, sajtóban megjelent riportok, internetes fórumokon elmesélt történetek alapján, aminek a célja egy olyan „esetbank” felállítása, amely betekintést ad a lakossági válaszok természetébe. Az így létrehozott 39 esetre épül a kvalitatív kutatás, amely az elméleti megállapításokhoz keresett illusztratív eseteket (lásd.: 3. táblázat).

A lakásrezsím értelmezése – struktúra és a szereplők interakciói

A lakásrezsím átalakulása a rendszerváltás után

A lakásrezsím értelmezéséhez fontos megkülönböztetni a lakásrendszert és a lakásrezsímet. A lakásrendszeren intézmények, szereplők, szabályok összességét értjük, a lakásrezsímet pedig ennek egy értelmezési keretként definiáljuk. Ahhoz tehát, hogy a lakásrezsím átalakulását vizsgálni tudjuk, először a lakásrendszert kell áttekintenünk.

A lakásrendszerek értelmezésének két főbb irányzatát különböztethetjük meg. Az 1980-as években a lakásszektor beágyazottságát hangsúlyozó (*housing provision*) megközelítés uralkodott (Ball–Harloe 1992), amelyben a lakásformák, a strukturalista elmélet logikájának megfelelően, társadalmilag és politikailag meghatározott elosztási-termelési módozatokat reprezentáltak. Ezt a felfogást váltotta fel Kemeny (1995) elmélete, amely a bérlakás-szektor szerkezete alapján állított fel két alapmodellt (az univerzális és reziduális modellt), melyeket azután finomított. A tanulmányban e két megközelítés kombinációjaként definiált speciális részpiac-mátrix segítségével írjuk le a lakásrendszert, ahol a mátrix celláit (lakhatási formák) a lakásszektor domináns integrációs mechanizmusaiként és a tipikus tulajdoni/jogi formák kombinációjaként határozzuk meg (Hegedüs 2018).³

Az 1989–90-es politikai-gazdasági fordulat a szocialista országok lakásrendszerének lényeges átalakulását hozta. A rendszerváltás utáni évtizedben két alapvető változás történt. Egyrészt a lakásprivatizáció következtében az állami tulajdonú lakásállomány 21%-ról 3%-ra csökkent, állami tulajdonban pedig csak a relatíve rosszabb minőségű lakásállomány maradt. Másrészt a lakáshitelezés állami pénzintézeteken keresztüli finanszírozása megszűnt. Az ezek helyett belépő piaci pénzintézetek csak a 2000-es évek elejétől kezdtek lakásvásárlásokat és -építéseket finanszírozni, amikor az infláció kezelhető nagyságú lett. A részpiac-mátrix, összehasonlítva a nyugat-európai modell stilizált verziójával (1. és 2. ábra), jelzi a rendszerváltás utáni lakásmodell főbb gyenge pontjait. Ezek közül talán a legfontosabb a szociális szektor hiánya: ez olyan államilag integrált, szabályozott lakhatási formákat jelentene, amelyek az alacsony jövedelmű társadalmi csoportoknak is biztosítják a megfizethető, alapvető elvárásoknak eleget tevő lakhatást. Másrészt hiányzik egy olyan piaci lakásfinanszírozás, amely számottevő állami segítség nélkül is megfizethető lakásmegoldásokat biztosít a társadalom középosztálya számára. Harmadrészt a magánbérlakás-szektor gyengesége látszik, amely mögött jogi szabályozatlanság és a szektor növekedését gátló kockázatok vannak.

A lakásrezsímet a lakásrendszert leíró részpiac-mátrixhoz kapcsolódó jogszabályok, fiskális (adózási és egyéb támogatási) elemek, illetve az ezekhez kapcsolódó politikai-ideológiai programok együtt határozzák meg. A lakásrendszert olyan intéz-

3 Ezzel párhuzamosan jelentős maradt az institucionalista megközelítés is (Matznetter 2002; Matznetter–Mundt 2012; Malpass 2008; Lunquist 1990; Fitzpatrick–Stephens 2014).

ményi térként definiálhatjuk tehát, amelyben a részpiac-mátrix által pozicionált lakhatási formákhoz intézményi és egyéni (háztartási) érdekek kapcsolódnak.⁴

A stilizált nyugat-európai részpiac-mátrix (1. ábra) jellemzője, hogy az erős piaci tulajdonosi szektor mellett számottevő szociális és piaci bérlakás-állomány is létezik. A nyugat-európai lakásrendszerek azonban országoként különböznek; számos kísérlet történt e különbségek konceptualizálására. Ezek közül az utóbbi két évtizedben a Kemeny-féle megközelítés vált uralkodóvá, amely integrált és reziduális (bérlakás) modelleket különböztet meg (Kemeny 1995; Kemeny et al. 2005) aszerint, hogy a szociális és piaci bérlakás-szektor milyen kapcsolatban áll egymással. Haffner és munkatársai (Haffner et al. 2009) a különböző bérlakás-rendszereket abból a szempontból vizsgálták, hogy az egyes konstrukciók között mekkora a „távolság” jogi, pénzügyi, elosztási stb. szempontból. Ez a logika jól alkalmazható az általunk felállított részpiac-mátrixra is, ahol a különböző tipikus lakhatási formákat reprezentáló cellák közötti „távolság” elemzése lehetőséget ad a lakásrendszerek pontosabb összehasonlítására.

A lakásrendszer változásának dinamikus elemeit a lakásrendszeren belüli érdekek és érdekkonfliktusok jelentik. Ezek a folyamatok kényszerítenek ki jogi változásokat, fiskális intézkedések korrekcióját, és ösztönözik a lakásrendszerre vonatkozó politikai elképzelések módosítását is. A posztoszocialista országok gazdaságának stabilizációja után a lakásszektorért felelős politikusok felismerték a lakásrezsims fent említett kritikus pontjait, és a lakáspolitikában helyet kapott a szociális szektor növelésének programja, a magánbérlakás-szektor nagyobb súlyát megteremtő intézkedések és a piaci lakásfinanszírozás megindítása is (lásd: 2. ábra).

4 A lakásrendszer az intézmények, szereplők, szabályok összessége, a lakásrezsims pedig a lakásrendszer egyik lehetséges értelmezési kerete, elmélete.

1. ábra: A nyugat-európai lakásmodellhez tartozó stilizált részpiac-mátrix

Integrációs mechanizmus	Tulajdoni -jogi státusz		
	Közösségi bérlakás	Magánbér- lakás	Tulajdonos által lakott
			
			
Reciprokatív (család, rokonság, barát)			

2. ábra: A posztoszocialista modell (és a 2000 utáni lakáspolitikai szándékolt elmozdulási irányai)

Integrációs mechanizmus	Tulajdoni -jogi státusz		
	Közösségi bérlakás	Magánbér- lakás	Tulajdonos által lakott
			
			
Reciprokatív (család, rokonság, barát)			

Ezek a programok a posztoszocialista országokban eltérő támogatást kaptak. Általában jellemző, hogy a szociálisbérlet-programok nem kapták meg a szükséges politikai és költségvetési támogatást, a magánbérlet-szektor fejlődése lassú volt, a szektor kockázatai miatt elsősorban az egyéni tulajdonosok (lényegében a felső középosztály) portfóliódöntésétől függött, szabályozása pedig nem volt átfogó és elégséges. A lakásfinanszírozási rendszer szerepe viszont egyértelműen nőtt mindenhol, bár az intézményi megoldások és a jelzáloghitelezés volumene országonként eltérő volt (Hegedüs–Struyk 2005).

Háztartási és intézményi stratégiák

A háztartások és intézmények lakáspiaci viselkedése és interakciói a lakásrezsimek fontos, dinamikus elemei. A lakásrezsimek akkor változnak, amikor a háztartások és az intézmények viselkedése – reagálva a gazdasági, fiskális és politikai környezetre – megváltozik, azaz a részpiac-mátrix szerkezete átalakul, és az egyes cellák lakhatási megoldásainak működési mechanizmusai módosulnak. Ezért fontos kérdés, hogy milyen tényezők befolyásolják ezen szereplők lakáspiaci döntéseit.

A háztartások lakáspiaci stratégiáját alapvetően befolyásolja a társadalmi-gazdasági (osztály-) helyzetük, de a *strukturális pozíció* csupán döntési valószínűségeket jelent: lakáspiaci döntéseikben a háztartások szélesebb vagy szűkebb döntési szabadsággal rendelkeznek. A lakáséletút-történetek azt is bizonyítják, hogy minden esetben beszélhetünk eltérő alternatívákról; motivációk, döntéshozatali mechanizmusok sokféleségét figyelhetjük meg (Lin 2012). A háztartások döntéseinek számos eleme *nem írható le a racionális döntéshozatal* segítségével. A behaviorista közgazdaságtan reálisabb megközelítést nyújt, melyben a viselkedési minták követése, a korlátozott racionalitás, a járadékmaximalizálás, az erkölcsi kockázat elfogadott elemzési kategóriák.

A háztartások viselkedésének elemzése során a lakásstratégia mellett nem tekinthetünk el a *háztartások egyéb stratégiáitól* sem: a lakásstratégia csak a munkaerőpiaci, fogyasztási és nyugdíjstratégiáival együtt értelmezhető, azokba van beágyazva. Kiszármazhatnak az ezek bármelyikével kapcsolatos hibás döntés vagy előre nem látható kedvezőtlen esemény miatt (például a munkahely elvesztése, irracionális ingatlanberuházás, betegség, válás, baleset stb.). Bármelyik területen jelentkező krízis kihat a többi területre is.

A háztartási stratégiák az intézményi és politikai környezettel kölcsönhatásban jönnek létre, a közpolitikai döntések, programok, intézményes szolgáltatások által meghatározott lehetőségek figyelembevételével. Ez a keret azonban nem statikus, hanem egyszerre aktív és reaktív, tehát – hasonlóan a háztartások lakáspiaci döntéseéhez – érdemes hosszabb időkeretben megnézni a változásait. Például válságkezelési helyzetekben a jóléti rendszer keretein belül új programok indulhatnak, amelyek átalakítják a háztartás lehetőségeinek térképét.

A tágabb család (háztartás) szerepe jelentős a fiatalok lakáshoz jutásában, különösen olyan lakásrezsimekben, ahol a hitelhez való hozzájutás korlátozott. A rokoni és baráti kapcsolatháló kiterjedtsége, anyagi teherbíró képessége meghatározó a hitelpi-

acra való belépésben (a hitelfelvételben). Ugyanakkor ez a segítség nem teljesen kiszámítható és stabil, gyakran a családon belüli érdekellentétek miatt nem lehet például erre építeni. Ilyen szempontból az első lakáshoz jutó háztartások esetében előfordulhat, hogy a családi segítségben rejlő kockázat nagyobb, mint a bérletsben.

A lakáspolitikai intézmények és szereplők (vállalkozók, ingatlanközvetítők, jogászok, bankok, kormányzati szervezetek stb.) viselkedését – hasonlóan a háztartásokéhoz – a jogi keretek, a pénzügyi érdekeltségek és az uralkodó lakáspolitikai koncepciók befolyásolják. Az intézményeknek van egy „küldetésük”, feladatuk, ugyanakkor fennmaradásuk feltétele a politikai és pénzügyi megfelelés; ezek a körülmények könnyen ellentmondásba kerülhetnek egymással. Például az önkormányzatok feladata, hogy a szociális bérlakásokkal az alacsony jövedelmű családok lakáshatását segítse, de az önkormányzatok – mind a pénzügyi, mind a politikai érdekeltségük (újraválasztás) miatt – tipikusan arra törekcszenek, hogy megszabaduljanak a „problémás”, szegény bérlőiktől. De a nonprofit szociális elkötelezettségű szervezeteknek is lehetnek a fennmaradásukkal kapcsolatos olyan pénzügyi érdekeik, amelyek átmenetileg vagy részben ellentmondhatnak a küldetésüknek. E szabálytalanságok megismerése hozzájárul a lakásrendszer működésének megértéséhez.

A háztartások lakáspolitikai döntései és az intézmények stratégiái sok szempontból bizonytalan környezetben valósulnak meg. Az urbanizáció és a globális piacgazdaság kiépülésével a gazdasági fejlődés elkerülhetetlen velejárói a gazdasági, természeti stb. krízishelyzetek. A modern társadalmak kockázati társadalmak (Beck 1992; Giddens 1999). A háztartások számára a kockázati társadalmak olyan helyzeteket teremtenek, amelyekben a kiszámíthatóság időnként alacsony, illetve ahol a döntések rendszeres újragondolására van szükség. A posztszocialista országokban a rendszerváltással járó gazdasági átalakulás során a kockázatok lényegesen kevésbé beláthatóvá váltak (Pósfai et al. 2018), párhuzamosan a korábbi állami garanciavállalás és a teljes foglalkoztatottság leépülésével és a piacosítással (Berglof 2015).

A kiszámíthatatlanság, a gazdasági recesszió és az állami szerepvállalás gyors átalakulása a posztszocialista országokban gyakran azt eredményezte, hogy a háztartási stratégiákban fontos szerepet kap az informalitás; ez egyrészt informális gazdasági tevékenységet, másrészt a családi-baráti kapcsolatok fontossá válását jelenti (Pavlovskaya 2004; Ries 1997; Pósfai et al. 2018).

A lakásrendszer működését és változásait értelmezésünk szerint a háztartások és intézmények viselkedése határozza meg a jogi és a fiskális szabályok által definiált részpiac-mátrix keretei között. A lakáspolitikai jogi és pénzügyi feltételek módosítása révén hat a lakáspolitikai szereplők viselkedésére – de ez az interakciókat meghatározó tényezőknek csak egyik aspektusa, ahogyan azt a fentebbi elemzésben leírtuk.

A lakáshitel-boom 2000–2007

A viselkedés motivációi tehát a háttérben álló társadalmi viszonyrendszerektől nem függetlenek, ezért a motivációk kontextusba helyezéséhez a 2000 utáni magyarorszá-

gi lakáspolitikai és lakáspiaci változásokat és a hozzájuk köthető lakossági/intézményi stratégiákat mutatjuk be.

A hitelboom két periódusa

A kormányzati szakértők és a lakáspolitikai elemzők jelezték a magyar lakásrendszer korábban bemutatott ellentmondásait, és egyre határozottabban megfogalmazódtak azok a javaslatok, amelyek segítségével a lakásrendszer minél inkább közelíthetett a nyugat-európai modellekhez. A szakértők között konszenzus volt abban, hogy a rendszerváltás után kialakult lakásmodellen a következő három ponton kell változtatni: a szociális bérlakások súlyának növelése, a bérlakásépítés, illetve a tulajdoni lakások építésének, vásárlásának jelzáloghitellel történő finanszírozása.⁵

2000 után a lakáspolitikában fordulat következett, amikor a Fidesz-kormány két komolyabb lakásprogramot indított el: az egyik az önkormányzati bérlakás-állomány növelését célozta meg, a másik a jelzáloghitelezést.⁶ A kormányzat lakáspolitikai koncepciója egyértelműen a rendszerváltás okozta torzítások korrigálását tűzte ki célul, bár a koncepció maga nem kodifikálódott kormányrendeletben. A tényleges lakáspolitikai döntések (támogatások nagyságrendje, feltételei, jogszabályi változások stb.) azonban már a kormányzati és intézményi érdekek függvényében alakultak. Az igazi konfliktus a banki lobb és az építőipari lobb között alakult ki, amelyből a bankok kerültek ki győztesen. Az önkormányzati bérlakás-program nem hozott áttörést a szociális lakáspolitikában, de bizonyította, hogy az önkormányzatok megfelelő finanszírozási feltételek mellett partnerek tudnak lenni a szociális lakáspolitikában. A szociális lakásprogram négy év alatt kevesebb lakással növelte a szociálisbérlakás-szektor, mint amennyi 1998 és 2004 között a „csepegtetett” privatizáció során a szektorból kikerült (Hegedüs 2006). Továbbá az önkormányzati lakásszektor finanszírozási terhei az önkormányzatok saját bevételeit terhelték, így nem lehetett hosszú távú érdekeltiséget teremteni a szociálisbérlakás-szektor bővítésében.⁷

A kezdeti nehézségek miatt a türelmetlen politikusok, akik a választási küzdelem fontos elemének tekintették a hiteltámogatásokat, 2002-re olyan mértékben kiterjesztették azokat, hogy gyakorlatilag hosszabb távon fenntarthatatlanná váltak. A 2002-es választásokat megnyerő szocialista-szabad demokrata kormányzat számos demagóg ígéret között (gázárak változatlansága, fizetések emelése stb.) kiállt a lakástámogatások továbbvitele mellett is, ami miatt még két évig pörgött a támogatott lakáshitelezés. A hitelállomány 2000 és 2003 között több mint hétszeresére növekedett, a lakások jelzáloghitel-támogatási programja túl „sikeressé” vált. Négy év alatt

5 Bár ebben az időszakban a kormány nem fogadott el hivatalos lakáspolitikai dokumentumot, belső anyagok egyértelműen tükrözték ezt a trendet (Növekedéskutató Intézet 1999; GM 2000; Otthon Európában 2003).

6 Politikai szempontból fontos program volt az épületállomány felújításához (panelprogram, városrehabilitáció) nyújtott támogatás is, amelyet valamennyi kormányzat politikai okok miatt (választási esélyek javítása) kiemelten kezelte. Tanulmányunkban ezzel a területtel nem foglalkozunk.

7 Érdemes megemlíteni, hogy ezt más posztoszocialista ország sem tudta megoldani. Talán a leginkább sikeres program a szlovák volt, amelyben hitelkonstrukció kötelezte a szociális lakások tulajdonosait a költségmegterhelést biztosító lakberek bevezetésére (Hojnik 2013).

a lakáshitelek GDP-n belüli aránya 1,1%-ról 10%-ra emelkedett, a lakásépítések és a lakástranzakciók száma megugrott, a lakásárak emelkedtek, de lakásár-buborék nem alakult ki (lásd: 1. táblázat).

1. táblázat: Lakáspiaci indikátorok változása 2000–2015

	Lakástranzakciók száma (használt és új)	Használatba vett lakások száma	Kiadott új építési engedélyek száma	FHB-lakás-árindex fogyasztói árindexszel deflálva (2000=100)	Jelzáloghitel-állomány (december 31.) Mrd Ft	Devizahitelek aránya (%) a jelzáloghitel-állományon belül	Jelzáloghitel-állomány/GDP (%)
2000	183 950	21 583	44 709	100	192	1%	1,4%
2004	171 678	43 913	57 459	135	2 106	1%	10,0%
2008	154 097	36 075	43 862	125	6 507	63%	23,9%
2012	87 957	10 560	10 600	88	5 752	68%	20,0%
2015	134 101	7 612	12 515	99	4 691	64%	13,7%

Forrás: KSH, FHB-lakásárindex, MNB

A lakáshitelezés felfutásának második időszaka 2004 után kezdődött, amikor is a szocialista-szabad demokrata kormányzat fokozatosan visszafogta (jelentősen csökkentette, de nem szüntette meg) a forinthitelek támogatását, ami azzal a vélt veszéllyel járt, hogy a lakáshitel-piac összeomlik. Ebből az a devizahitelezés, melyet még az első Fidesz-kormány tett lehetővé, jelentett kiutat. Az MNB a magas költségvetési deficit okozta magas infláció csökkentése érdekében kényszerűen magasán tartotta a kamatokat, így a forintkamatok és a devizahitelek kamatai közötti különbség miatt a devizahitel kedvezőbb törlesztési részletet jelentett a hitelfelvevőnek, mint a csökkentett támogatású forinthitel. A szakértők értették a devizahitelek árfolyamkockázatát, de alacsonynak tartották, a forint árfolyamzuhanását pedig valószínűtlennek.⁸ A devizahitelek gyorsan meghatározó konstrukciót váltak: a lakáshitelekben belüli arányuk 2008-ra már 63%-ra nőtt. Ezt számos tényező segítette: a jövedelmek (a gazdaság teljesítőképességét meghaladó mértékű) emelkedése miatti optimista várakozások, a bankok közötti verseny gerjesztette agresszívebb terjeszkedési politika (ügynök-hálózat), a szabad felhasználású jelzáloghitel népszerűsége stb. Ezzel párhuzamosan viszont a kormányzatra nehezedő költségvetési nyomás miatt a szociálisbérletlakás-program leállt, a helyette ígért lakbértámogatás teljes kudarccal zárult, mivel nem vetett számot a lakástulajdonosok elvárásaival (Hegedüs 2006: 95–96). A vállalkozói bérletlakásépítés kezdeményezése is érdektelenségbe fulladt, mivel a bérletlakás-állomány kezelésének várható kockázatai meghaladták a beruházás révén keletkező profitot.

⁸ <https://www.mnb.hu/letoltes/ajanlas-080215-pszaf-mnb.pdf>.

Egyéni hitel- és lakáspiaci stratégiák a hitelexpanzió idején

A 2000-es évek eleji hitelkereslet-növekedés magyarázatát a közgazdászok a rendszerváltás után közel 10 évig tartó recesszió miatt kialakult „fogyasztói türelmetlenségben” látták (Tóth–Árvai 2001). Ugyanakkor a lakásrendszer torz elemeivel is magyarázhatók a hitelfelvétel „furcsa” konstrukciói, mivel az olcsón elérhető hitelek nemcsak a lakások iránti keresletet növelték, hanem különböző befektetési-fogyasztási stratégiák előtt is megnyitották az utat. Alapvetően a következő öt hitelfelvételi motivációt találtunk, melyek működését interjúink is alátámasztották.

A jelzáloghitelek egy részét *fogyasztási célra* használták fel, ez kiválthatta a lakásra szánt megtakarításokat is, vagy egyszerűen fogyasztásnövelést tett lehetővé; a szabad felhasználású hiteltermék esetében ez természetesen egyszerűbb volt. Sok esetben váratlan, előre nem tervezett (pl. egészségügyi kiadásokat), vagy bizonyos értelemben a család jövedelméhez képest luxuskiadásokat (tartós fogyasztási cikkek, autó, utazás) finanszíroztak belőle. Az ilyen kevert stratégiák azonban hosszú távon szinte mindig fenntarthatatlan terheket róttak a háztartásokra.

A lakás nemcsak fogyasztási cikk, hanem megtakarítási eszköz is, aminek jelentősége a család életében az életkor függvényében változik. Mivel a magán-bérlakás, önkormányzati bérlakás és a szülőkkel való együttélés egyre elfogadhatatlanabb lakáshelyzetnek számított, ez sokakat tolt a lakásvásárlás felé. A lakásrendszer torzításai tehát a magántulajdont az alternatív megoldásokhoz képest előnyös megoldásnak láttatták. A nyugdíjrendszer kiszámíthatatlanná vált, a lakásvagyongba fektetés az egyéni megtakarítások fontos, kiszámíthatóbb formája lett, elsősorban a középosztályba tartozó családok számára. Egyre gyakoribbá vált ezért a *megtakarítási céllal* (kiadásra) vásárolt lakás, ahol megfelelő tőkebefektetés mellett (a lakás értékének 20–30%-a) a bérleti díj fedezte a hitelköltségeket. A családok ugyanis gyakran lakás formájában halmoznak fel tartalékot, ami lehet gondoskodás nyugdíjas éveikre, ahogy erre a vagyonalapú jóléti rendszer (*asset-based welfare*) elméletei rámutattak (Doling–Ronald 2010), vagy a megtakarítás összegének növelése (ellensúlyozandó az alacsony kamatokot), esetleg a gyerekek lakáshoz jutásának segítése (is).

A vállalkozók esetében nem volt ritka a lakáshitelek *beruházási célú* felhasználása. A tőkehiányt a háztartások lakóingatlan-fedezetre felvett hitelekkel ellensúlyozták. A vállalkozásokat támogató hitelek felvételéhez ugyanis ingatlanfedezetet kértek, így a döntés kihathatott az adott háztartás lakáshelyzetére, különösen a gazdasági válság beindulásával párhuzamosan romló árfolyam, illetve a gyorsan változó munkaerőpiac miatt. Egy ilyen típusú hitelezés legrosszabb esetben a család lakásának elvesztésével és ezzel a lakhatás korábbi biztonságának megszűntével járhatott.

A szabad felhasználású devizahitelek térnyerése, illetve olcsósága arra csábította a szegényebb családokat, hogy a háztartás jövedelmi deficitjét a lakáshitelekkel orvosolják. Gyakori volt a felhalmozódott hátralékok devizahittel történő kiváltása, azaz egyfajta *adósságrendekezési célú* hitelfelvétel. Gyakran előfordult, hogy meglévő (forint-) hiteleket (gyakran túlárzott hitelkártyás hitelt) konszolidáltak devizahittel.

Ez gyakran bekódolta a bukást, hiszen csak eltolta a csőd időpontját, a strukturális hiányon nem változtatott.

A hitelexpanzió mögötti fenti motivációk szerepét a gazdasági és jóléti rendszer ellentmondásai és a *lakáspiac torzításai felerősíthették*, és egyben jelentősen megnövelhették a háztartások kockázatait, különösen az alacsonyabb státuszú háztartások esetében, amelyek számára korábban a magántulajdonú lakásvásárlás lehetősége nem állt rendelkezésre. Alapvetően három lehetőség között választhattak lakáshelyzetük megoldására:

- a magánbérlet-szektor mint szükségmegoldás, amely az alulszabályozottság miatt komoly kockázatokkal járt, kiszolgáltatott helyzetet jelentett;
- a piaci lakásállományon belül az alapvetően szubsztandard és/vagy perifériális szféra (tipikus formája a hanyatló térségekben lévő falusias lakás vagy a várososszéli, zártkertes területekre való költözés);
- a szülői lakásban maradás, szívésségi lakáshasználat.

Nem csodálható tehát, hogy ezek a háztartások többéves magánbérleti „tapasztalat”, vagy a szülőkkel, rokonokkal való (sokszor nem konfliktusmentes) együttélés (I22),⁹ illetve periférius lakáshelyzetekben eltöltött évek után a fellazult hitelfeltételek elindulásakor szinte „menekültek” a most már számukra is elérhető lakásvásárlásba (I32). Efelé tolták őket a tulajdonláshoz kapcsolódó társadalmi elvárások is, a bérlet negatív megítélése, az, hogy a saját tulajdon a „normálisnak tartott” lakhatási forma, és a bérlet kizárólag átmenetileg fogadható el. Ráadásul általános vélekedés volt, hogy a bérlet kidobott pénz, lényegében a bérleti díjból fizethető a hiteltörlesztés, és a végén még tulajdoni lakáshoz is jut a család (I16, I22). Mindez a lakáshitel felvétele felé tolt sok olyan háztartást, melynek nem voltak meg sem az (anyagi) eszközei, sem a kapcsolati hálóban megtestesülő háttére egy esetleges válsághelyzet kezelésére (I5, I19). A megingott stabilitás visszaszerzését tovább hátráltatta, hogy a családok a lakáshoz vették fel a hitelt, nem pedig a hitelképességüknek megfelelően választották a lakást.

A hitelbírálati feltételek fellazulása, az ügynöki rendszer felügyeletének hiányosságai és az önkormányzatok, majd az építési igazgatás befolyásolhatósága következtében „szabálytalanságok” jelentek meg. Jó példája ennek a miskolci, avasi lakótelepen történt szervezett csalás,¹⁰ vagy az az eset, amikor egy dunántúli városban egy sokgyermekes roma család úgy vásárolt önrész nélkül 7,8 millió Ft-ért egy lakást, hogy sem a banki ügyintézővel, sem az önkormányzat képviselőjével személyesen nem találkozott (I32).

Az alacsonyabb jövedelmű családok megjelenése a hitelfelvevők között egyrészt tehát kényszer volt (a szociális helyzetet figyelembe vevő variáns hiánya miatt), másrészt pedig lehetőség, melyet a bankok közötti verseny lazább hitelbírálati rendszere kívánatosá tett.

⁹ Az I-vel jelzett számok a tanulmányban használt interjúkra vonatkoznak.

¹⁰ <http://magyararancs.hu/kismagyarorszag/vissza-a-gettoba-miskolc-kisopri-a-feszekrakokat-90100>.

Összefoglalva tehát a 2000-es évek elejétől (a támogatások, illetve 2004-től a devizahitel-konstrukció megjelenésével) a kamatok csökkenése, az élesedő bankközi verseny kitágította azon háztartások körét, akik hitelhez juthattak. Egyrészt a makrogazdasági tényezők a lakásnak, mint megtakarítási, vállalkozói hitel biztosítási eszköznek az elterjedését váltották ki. Másrészt olyan családok előtt is megnyitották a magántulajdonú lakásvásárlás lehetőségét, akik számára ez korábban nem volt elérhető. Tehát olyanok is bekerültek a kibővülő hitelpiacra, akik számára a hitelfelvétel túl nagy kockázatot jelentett.¹¹

A lakáshitelek megjelenése, különösen a kockázatos devizaalapú lakáshiteleké, a ma nagy népszerűséget élvező finanszírozási elméletet (Aalbers 2008; Pósfai et al. 2018) látszik alátámasztani. Ezzel szemben a jelzáloghitelek arányának növekedését, ahogy ezt az előzőekben kimutattuk, a lakásfinanszírozási rendszer 1989/1990-es politikai változásokat követő válságból való kilábalásának kísérlete magyarázza, ahogyan erre Pellandini-Simányi és munkatársai (2015) is rámutattak. A lakásfinanszírozási rendszer kockázatait a globális feltételeken túl a lakáspolitikai szereplők (nemzeti bank, kormány, meghatározó bankok stb.) politikája is befolyásolta.¹²

A lakáshitel-válság és következményei 2008–2015

2008 őszén a pénzügyi válság elérte Magyarországot. A háztartásokra nehezedő, súlyosbodó pénzügyi nyomás közel egymillió háztartást érintett, így a lakáshitel a 2008–2015 közötti időszak egyik legneuralgikusabb társadalmi problémájává vált. A 2008 és 2010 közötti intézkedések követték az addig ismert ortodox válságkezelési módszereket, 2010 után azonban az új kormányzat szakított a hagyományos válságkezelési technikákkal, és radikálisan új megoldásokat vezetett be. Ezeket az unortodox módszereket belpolitikailag a kétharmados politikai többség, külpolitikailag pedig az EU egészét érintő válság tette lehetővé. Az egymásnak ellentmondó intézkedések azt sugallják, hogy nem volt átfogó tervezés, számos irányba indult el a válságkezelés, az intézkedések célja pedig – a gazdaság stabilizálása mellett – a devizahitelek okozta válsághelyzetek társadalmi kezelése volt.

A válság okainak és megoldásának eltérő értelmezései

A 2004 és 2009 közötti devizahitelezés növekvő gazdasági környezetben játszódtott le, ahol a résztvevők (állam, bankok, MNB, lakosság, fejlesztők/építők, közvetítők stb.) mindegyike hasznot húzott a folyamatból, bár a hasznok és a kockázatok nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg a szereplők között. Az egyenlőtlenségek a javuló gazdasági környezet miatt politikailag elfogadhatók voltak a szereplők számára: mivel „mindenki jól járt”, ez nem

11 Érdemes megjegyezni, hogy a gépjárműpiacon hasonló trendek játszódtak le: az értékesítési verseny, a lazuló hitelfeltételek és a vásárlói türelmetlenség túlfogyasztást eredményezett: „A kedvezményes hitelkonstrukciók révén olyan társadalmi rétegek is új autókhoz jutottak, amelyek ezek nélkül legfeljebb néhány százezer forintos használt autó megvásárlására lettek volna képesek. Ezeknek a vevőknek a nem jelentéktelen részét a fizetési fegyelme, a pénzügyi normái miatt felelőtlenség volt autótulajdonossá tenni, és a hitelek már korai szakaszban bebuktak” (Pásztor 2011: 181).

12 Lengyelországban például a devizahitelezés a szabályozás és a bankok konzervatívabb politikája miatt nem ért le az alacsonyabb jövedelmű csoportokig (Augustyniak et al. 2019).

okozott konfliktusokat. Az egyenlőtlen pozíciók a lakáshitelezés intézményi-hatalmi viszonyai között alakultak ki, strukturális és egyedi tényezők együtthatásának eredményeként. A különböző szereplők egyetértettek abban, hogy a forinthitelnél sokkal olcsóbbak a devizahitelek, amelyek árfolyamkockázatával komolyan nem kell számolni. A bank egyoldalú kamatemeléssel (és díjmeghatározással), valamint a hitel mögötti ingatlanfedezettel biztosítja helyzetét; az adós a törlesztés fizetését el tudja vállalni (feltételezve, hogy egyéni helyzete nem romlik), az államnak nem kell plusztámogatást nyújtania, a pénzügyi szabályzórendszernek (MNB és felügyelet) nincs oka beavatkozni, azon túl, hogy mindenkit figyelmeztet a tankönyvi kockázatokra.¹³ Ezek az elemek a lakásfinanszírozási rendszer egységes felfogását testesítették meg, azaz a szereplők többé-kevésbé azonos logika alapján alakították ki stratégiájukat. Az egységes megközelítés mögött ugyanakkor nagyon különböző pozíciók és magatartások húzódhattak meg.

Két összefüggést, rendezőelvet emelnénk ki, amelyek az egyes szereplők pozícióját és választott stratégiáját befolyásol(hat)ták: az információs aszimmetriát és az erkölcsi kockázat (*moral hazard*) problémáját. A hitelfelvevők tipikusan nem rendelkeztek azokkal az információkkal, amelyek alapján a árfolyamkockázatot fel tudták volna mérni, így kiszolgáltatottságuk nagy volt. A várható kockázatokkal kapcsolatban az állami szervek és a média sem rendelkezett egyértelmű állásponttal; lényegében azzal érvelt, hogy van kockázat, de minimális. Egyes bankok esetében felvethető az erkölcsi kockázat problémája, amennyiben úgy gondolkodtak, hogy ha komoly, rendszerszintű válság lesz, az államnak be kell lépnie az adósok oldalán, azaz a lazább hitelbírálati kritériumok következményei átháríthatók lesznek az államra. Papíron tájékoztattak, de a közvetítők pénzügyi érdekeik miatt visszaélhettek az információkkal, vagyis a két szereplő érdekeltsége, és így stratégiája, eltérő lehetett.

A 2008-as válság Magyarországot nagyon súlyosan érintette, aminek alapvető oka a makrogazdasági egyensúly megbomlása, a felelőtlen fiskális politika és a devizahitelezésen keresztüli, a fundamentumokkal nem alátámasztott fogyasztási színvonal-emelés volt. Az árfolyamváltozás miatt a devizahittel rendelkezők törlesztőrészei oly mértékben nőttek meg, hogy sokan nem voltak képesek (nem tudtak/nem akartak) teljesíteni (Dancsik et al. 2015). A helyzetet tovább súlyosbította a munkanélküliség növekedése, a jövedelmek csökkenése. Ráadásul az állam a szociális kiadásokat (beleértve a lakástámogatásokat) visszafogta, miközben a bankok viselkedése (kamat- és díjmelési politikán keresztül) tovább növelte a szociális problémákat. A devizahitelezés egységes felfogása összeroppant, a különböző szereplők saját egyéni érdekeik és politikai törekvéseik alapján kidolgozták a saját (új) álláspontjukat. Társadalmi konszenzus hiányában a párhuzamos, egymásnak ellentmondó értelmezések a válság elhúzódását és elmélyülését eredményezték, mert minden szereplő a saját érdekeinek megfelelő stratégiát követett, ami szükségképpen növelte a megoldás költségeit.

13 „A Járai Zsigmond vezette MNB a magas kamat politikájával erősítette a forintot, emellett az elnök több nyilatkozatában is egyenlőséjelet tett az erős gazdaság és az erős forint közé. A gyors euróövezeti csatlakozás eufóriájában nehéz is lett volna a mindenki számára előnyös euróhitelek ellen ágálni – nem is volt, aki ezt tette volna, sem az üzleti, sem a politikai, sem a szakértői körökben” (Várhegyi 2010).

A hitelválság költségeit négy szereplő között lehetett volna megosztani: az állam (azaz adófizetők), a banki részvényesek, a banki ügyfelek és a hitelfelvevők között. Mivel a „felelősök” nem azonosíthatók, a hitelválság költségeinek elosztása politikai alku kérdésévé vált, ami nem segítette, sok esetben inkább hátráltatta a hitellel rendelkezők optimális stratégiájának kialakítását. A megoldást kereső szakértői viták alapján három főbb értelmezési irányzat jelent meg:

1. *A hitelfelvevőké a felelősség:* A devizahitelesek nem kell megmenteni, egyértelmű, hogy a szerződésekben ők vállalták az árfolyamkockázatot, aminek előnyeiket az erős forint időszakában élvezték, így indokolatlan az árfolyamgyengülés költségeit átvállalni.
2. *A felelősség megoszlik:* A devizahitelezés felelőssége megoszlik a szereplők között, ezért olyan megoldásokat kell találni, amelyek a társadalmi költségeket fair módon osztják meg a szereplők között.
3. *A hitelfelvevőket semmilyen felelősség nem terheli:* A devizahitelezés a tájékozatlan fogyasztók becsapására épült, ezért a károsultakat teljes mértékben kárpótolni kell, a költségeket fizessék a bankok és az állam.

Az első álláspontot legélesebben Csillag István és Mihályi Péter fogalmazták meg, akik nem látták indokoltnak programok indítását (2011). Ezt részben gazdasági/lakáspolitikai megfontolásokkal magyarázták: a korszerű gazdaságpolitika újra megerősíti majd a forintot, és ez szükségtelenné teszi a beavatkozást. A befagyott lakáspiac megmozgatása jót tesz a lakásrendszernek, el kell kerülni az állami és önkormányzati lakástulajdonosi szerepvállalás növelését. Másrészt pedig szociális megfontolások miatt tartották szükségtelenné a beavatkozást: úgy látták, hogy alapvetően a középréteg problémájáról van szó. A családgazdálkodási modellek, azaz intergenerációs transzferek miatt a rászorultak nem azonosíthatók, így a programok nem célozhatók hatékonyan. Ezt a véleményt többen osztották, amiben nem kis szerepet játszott az elemzők értékelése. Gáspár és Varga (2011) – a háztartás költségvetési felvételre épülő – elemzése alulbecsülte a probléma súlyát, nagyságrendileg 60–70 ezer háztartás érintettségét és egy-két éven belüli radikálisan javuló helyzetet prognosztizált. Ekkor még az MNB-jelentések is kezelhetőnek tekintették a válságot és a problémákat. Sőt, a szociális szakma képviselői is ellentmondásosnak tartották a devizahitelek megmentését.

A második álláspontot nagyon sok, a különböző szereplők felelősségét mérlegelni próbáló közgazdasági elemzés tárgyalja. A 2010-ben felállított parlamenti bizottság jelentése (meglepetésre) olyan kiegyensúlyozott elemző anyagot készített a parlament részére (OGY 2012), amely szereplőnként összegyűjtötte az érveket, ami alapján a felelősség megállapítható. Az anyag és az azt megelőző, illetve követő vita nem adott egységes értelmezést a folyamatra, sokkal inkább egymáshoz nem szorosan kapcsolódó tényezők felsorolásáról volt szó. Meghatározó álláspontot képviselt Surányi (2010, 2015), aki a kormány kiemelt szerepe mellett (elhízázott fiskális politika) az MNB felelősségét hangsúlyozta, ugyanakkor érvelésében az MNB-től olyan lépéseket hiányolt, amelyek nem tartoztak jogilag és elméletileg sem az MNB

feladatai közé, ahogyan ezt Pete Péter (2010) és Obláth Gábor (2010) is szóvá teszik.¹⁴ A vita alapvetően azon volt, hogy mekkora a kormány (azon belül az 1998–2002-es Fidesz vagy a 2002–2010-es MSZP–SZDSZ), az MNB, az egyedi bankok, illetve a lakosság felelőssége; mit kellett volna tenni, hogy a válság elkerülhető legyen. A nagy vita ellenére a különböző elemzők egyetértettek abban, hogy indokolt megosztani a devizahitel-válság költségeit a szereplők között.

A *harmadik álláspont* kulcsfigurája Róna Péter volt, aki bevezette a „hibás termék” fogalmát, teret adva annak az álláspontnak, amely a hitelfelvevők felelősségét teljes egészében a bankokra és a bankokat nem kontrolláló államra helyezi. Róna (2013) érvelése részben a hitel jogi definíciójának szélsőséges (nem egyértelmű) értelmezésére támaszkodott, részben pedig egy hibás közgazdasági megállapításra. Ez utóbbival kapcsolatban megjegyezhető, hogy a valóságban a hitel (legyen az fix vagy változó kamatozású stb.) mindig tartalmaz bizonytalanságot, azaz a felvett hitelhez képest a törlesztések jelenértéke eltérhet a makrogazdasági feltételek függvényében (infláció, kamat, gazdasági növekedés). Természetesen a kockázatok nagysága és megosztása a hitelező, a hitelfelvevő és az egyéb szervezetek (állam, garanciaintézmény stb.) között termékenként változik, de nincs olyan hiteltermék, amely mentes lenne a kockázatoktól. A „hibás termék” fogalma mögött nem jogi vagy közgazdasági, hanem politikai megfontolások voltak: egy párt ideológiájának a törekvése a közpolitika befolyásolására. Hasonlóan érvel Lentner Csaba (2015), és szakmailag megalapozottabban Bethlendi (2015). Mindenesetre ez a megközelítés népszerű lett, s a közmédia, a politika és a hiteles érdekcsoportok is átvették,¹⁵ hiszen a bankellenes álláspontot alátámasztani látszott (Szabó 2018).

A különböző devizahitel-mentési akciók mögött fellelhetők a fenti alternatív megközelítés elemei. Kis leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a Bajnai-kormány kísérletei mögött alapvetően az első értelmezés húzódott meg. Az Orbán-kormány akciói politikai érdeke függvényében a második megközelítés különböző variációival játszottak, míg a „társadalmi mozgalmak” alapvetően a harmadik megközelítést vallották magukénak. Mindez jelentős mértékben járult hozzá a válság elhúzódásához és a bajba jutott hitelesek döntésképtelenségéhez. Más posztoszocialista országokban (pl. Észtország, Litvánia) a helyzetet konzekvensen és egyszerűen kezelve a válság időszakát gyorsabban sikerült lezárni.

Adósmentő programok dinamikája

A 2008-as válság hatása fokozatosan jelent meg a jelzáloghitel-rendszerben. Az elemzők alulértékelték a válság veszélyét, amit jól jeleznek az akkor publikált MNB-jelentések és a kapcsolódó publikációk (Gáspár–Varga 2011; MNB 2009). A 90 napon túli hátralékos jelzáloghitelek aránya 2008. december és 2009. december között 3,5%-ról 7,5%-ra növekedett (MNB 2010), de ebből a szempontból Magyarország nemzetközi

14 A történehez hozzátartozik, hogy a Surányi által irányított bank az egyik legaktívabb devizahitelező intézet volt, ami mutatja, hogy az ex post elemző funkció és az aktív szereplő viselkedése nem feltétlenül van harmóniában.

15 Maga Róna közpolitikai javaslatokban mérsékeltebb volt, nem támogatta az egyoldalú, bankokat sújtó megoldásokat.

összehasonlításban nem tartozott a legrosszabb helyzetűek közé; Lettországsban például 2009-re már 10% felett volt ez az arány (Erbenobva et al. 2011).

A helyzet kezelésére a Gyurcsány-kormány komoly programot nem indított, intézkedései mögött nem volt sem igazi politikai szándék, sem forrás. Lényegében a korábban említett első értelmezést fogadta el, amely sajnálatosnak tekintette a hitelfelvevők helyzetének romlását, de alapvetően a felelősséget a meggondolatlan, kockázatokkal nem számoló hitelfelvevőkre hárította. A lakosság ekkor kezdett szembesülni a törlesztőrészek radikális emelésével, amit nemcsak az árfolyamváltozás, hanem a hitelkockázat kamatokba való beépítése is okozott. A bankok a korábbi tapasztalatok birtokában nem voltak óvatossak, és kihasználták az egyoldalú kamatdöntés adta lehetőségeket, számítva arra, hogy a tömeges bedőlések esetén az állam, ahogy eddig is tette, közbe fog lépni.

A 2010-es kétharmados támogatást élvező Orbán-kormány unortodox társadalomformáló céljaiba beleillett a bankszektorttal való konfrontáció (Várhegyi 2018), amely elvárásaiknak megfelelően alkalmat adott a banki struktúra átalakítására („hazai bankok” 50% feletti részesedésének elérése). Az Orbán-kormány alapvetően a (fent leírt) második álláspont mellett foglalt állást, ami tág teret adott a gazdasági felelősség politikai szándékok szerinti finomhangolására. A kommunikációban gyakran átvette a radikális ellenzék érveit, de programjaiban a játékszabályokat – azaz a terhek megosztásának szabályait – jóval kevésbé működtette e szerint.

A 2010 és 2016 közötti lakáspolitikát a deviza-, illetve jelzáloghitelek miatti társadalmi konfliktusok kezelése jellemezte, ennek keretét a 2011-es törvény akcióterve jelentette.¹⁶ A különböző programok közös jellemzője volt, hogy – bár a kormány erőből tárgyalt az érintett szereplőkkel (bankokkal, adósokkal és az őket képviselő szervezetekkel) – a program részleteinek kialakításában és megváltoztatásában megszemenően figyelembe vette a piac reakcióit. Ugyanakkor a programoknak a lakásszektoron is túlmutató politikai törekvései voltak, többek között a bankok közötti erőviszonyok újrendezése,¹⁷ a középosztály anyagi pozícióinak konszolidációja, a legrászorultabbak pacifikációja, és az alternatív mozgalmak politikai semlegesítése.

A programok közül a *végtörlesztés* volt a válságkezelés egyik legellentmondásosabb intézkedése (2. táblázat). A stabil jövedelmi helyzetben lévő hitelfelvevők kivezetését célozta, ami – ellentmondva az alapvető szociális értékeknek – rászolgált az unortodox jelzőre, és komoly piaci veszteségeket okozott a bankszektornak. A devizahittel rendelkezők 18%-a élt a lehetőséggel. A program – amely 170 ezer szerződést érintett, és 15–20%-át a jelzáloghittel rendelkező családoknak – kedvezményes árfolyamon tette lehetővé a devizahitelek egyösszegű visszafizetését 2011 szeptembere és 2012 februárja között (PSZÁF 2012). A végtörlesztés 300 Mrd forintot (a bankadó mérséklését figyelembe véve 200 Mrd Ft-os) veszteséget jelentett, ez adósonként átlagosan 1,7 mil-

¹⁶ 2011 LXXV. törvényben megjelennek a devizamentési programok főbb elemei, mint a kényszerértékesítés szabályozása, az árfolyamgát, a forintosítás egy „puhább” verziója, de a törvény gyakori módosításai jól jelzik a politika bizonytalanságát.

¹⁷ Nem célja a tanulmánynak, és nincs is módunk rá, hogy a kormány és a bankok közötti alku részleteit feltárjuk, de az valószínűsíthető, hogy a kormány sikeresen használta ki a bankok közötti ellentéteket. Kacérkodott a legnagyobb bank (OTP) pozícióinak gyengítésével (az FHB és a Takarékbankok megerősítésének kísérlete), amit a végtörlesztés során megjelent konfliktusok tanúsítanak.

lió Ft (GKI 2015). Tipikusan a magasabb státuszú rétegeknek nyújtott valós segítséget, hiszen ők rendelkeztek elegendő forrással a végtörlesztéshez. A kormány mindent bevetett, hogy a végtörlesztők száma növekedjen: a takarékszövetkezeteket sikeresen ösztönözte arra, hogy hitelt nyújtsanak a végtörlesztők számára, az adóhatóság eltekintett a végtörlesztés során előteremtett pénz forrásainak ellenőrzésétől, az állami intézményeket, vállalatokat ösztönözték arra, hogy vállalati hitelt nyújtsanak, a bankokat megfenyegették, hogy ha szabotálják a folyamatot, büntetésre számíthatnak.¹⁸

Egyértelműen sikeres program volt, és élvezte a bankszövetség támogatását is a bedőlt hitelek *Nemzeti Eszközkezelő* (NET) révén történt felvásárlása, illetve a bérlákas-konstrukció kialakítása. Az állam az eszközkezelő cégén keresztül megvásárolta a bajba jutott hitelesek lakásait, akik alacsony lakbér mellett bérlőként a lakásban maradhettek. A NET-program keretében mintegy 36 ezer lakás kerülhetett állami tulajdonba.¹⁹ Jól mutatja a programok improvizatorikus jellegét, hogy a részvételi jogosultság és a működési feltételek folyamatosan változtak, így a kezdeti 5 ezres lakáscél 35 ezerre nőtt, és még ma is vannak javaslatok a keret további bővítésére. A program teljes költségét nehéz megbecsülni, de hozzávetőlegesen 150 Mrd Ft-ba került, azaz háztartásonként 4,2 millió Ft-ba.

Az a köztes szociális helyzetű réteg, amely sem a végtörlesztéshez nem rendelkezett elegendő erőforrással, sem a NET-program szigorú feltételeinek nem felelt meg, nem kapott hatékony segítséget, és közülük sokan lakásvesztéssel nézhettek (néznek) szembe. 2018-ra csökkent a nem teljesítő lakáshitelek száma és aránya, de ennek egyik oka az volt, hogy követeléskezelők vették át a „rossz” hiteleket.

2. táblázat: A devizahitelek helyzetét segítő kormányzati és nem kormányzati programok

Társadalmi rétegek	Kormányprogramok			Bankok	Alternatív mozgalmak, programok
	rétegspecifikus		egységes		
	sikeres	sikertelen			
Felső	Végtörlesztés (2011)	MNB civil bank (2012)	Elszámoltatás (2014); forintosítás (2015)	Hitelek átstrukturálása (folyamatos 2008 után)	Perek, tiltakozás, NGO-programok (folyamatos 2008 után)
Közép-	Árfolyamgát (2012)				
Alsó	Nemzeti Eszközkezelő (2012); moratórium (2009 és 2014 között)	Ócsa (2014); magáncsőd törvény (2015)		Követeléskezelők bevonása (2015 után)	

Forrás: Saját szerkesztés

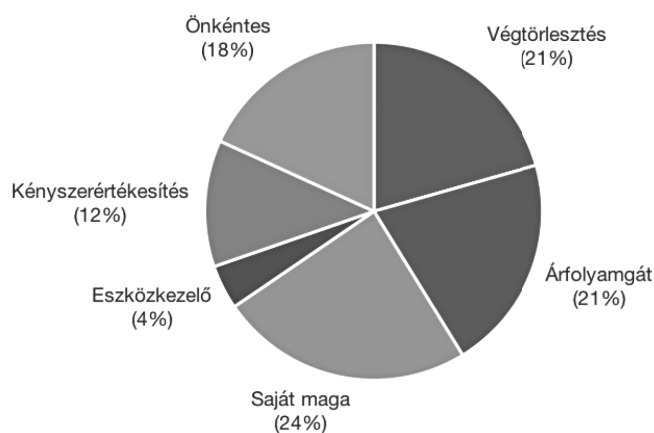
18 A GHV 2012 elején több banknál is vizsgálatot tartott, mert tevékenységüket kartellgyanúsának vélték. A Fundamenta Lakástakarék Pénztárt is komoly büntetéssel fenyegették meg, mert úgy vélték, hogy nem eléggé nyújtott takarékpénztári hiteleket a végtörlesztésre, pedig a pénztár volt a kormány új lakáspolitikájának az egyetlen komoly támogatója, amit jól mutat, hogy a 2010-ben újra megalakuló Lakáspolitikai Tanácsadó Testület munkáját a Fundamenta bank szakemberei szervezték és adtak helyet a találkozónak.

19 <https://infostart.hu/gazdasag/2017/06/14/uj-lakasokat-vehet-at-az-eszkozkezelo>.

E két programon túl számos más „beavatkozás” érintette az adósok helyzetét. Ilyen volt az *árfolyamgát*, amelynek finanszírozása szintén alapvetően a bankokra hárult (kevésbé volt átütő siker, bár a bankoknak is egyértelműen előnyös volt) vagy a kilakoltatási moratórium, majd a kvóták, az ócsai lakótelep-kísérlet (mely 80 lakás után leállt, 33 millió Ft/lakás költséget okozva). A kúria döntése alapján történt elszámolás, a magáncsöd megjelenése (mely többéves előkészítés után lépett életbe, ám kevesebb, mint ezer esetben hozott megoldást), valamint a kötelező konverzió. Ezek a programok komoly szakmai visszhangot váltottak ki, a bevezetés és végrehajtás során is folyamatosan változtak – egyrészt az általuk okozott konfliktusok következtében, másrészt a szereplők stratégiáinak módosulása miatt.

A lakáshittel rendelkező háztartások aránya 2000 és 2008 között 7,5%-ról (2001) 15%-ra (2007) emelkedett (Medgyesi 2008). A jelzáloghitellel rendelkező háztartások aránya 2010-ben 19% volt (KSH 2011). A statisztikai adatok alapján nehéz pontos képet kapni az egyes programok által érintett háztartások számáról. Becsléseink²⁰ szerint a 2009-ben jelzáloghitellel rendelkező háztartások (850 ezer) 60%-ának sikerült alkalmazkodnia komolyabb veszteség nélkül, 40%-uk azonban komolyabb veszteséggel számolt (vagy kell számolnia) (lásd 3. ábra).

3. ábra: A különböző megoldásokban részt vett háztartások becsült aránya

A devizahitelek problémája a média fontos témája volt, és a 2009 és 2015 közötti kormányzati intézkedések határozatlansága miatt háztartások tömegei váltak tanácsatlanná. Gyakran életük legfontosabb pénzügyi döntését kellett meghozniuk, amikor

²⁰ A teljes jelzáloghitel-állományra vetítettük a programokat, más elemzések csak a devizahitel-állományra. Király (2019) könyvében 400 ezerre becsüli a devizahitelek számát. A mi elemzésünk szempontjából a fizetési nehézségekkel küzdő forintalapú jelzáloghitel is része a problémának.

a kormány által „felkínált” programok között választottak, ám nem volt egyértelmű, hogy mikor célszerű döntést hozniuk, hiszen úgy tűnt, újabb és újabb programok indulnak: sokaknál a halogatás hátterében a jobb alternatíva várása állt.

A bizonytalanságot tovább növelték a különböző mozgalmak, amelyek a jogi és közgazdasági alapokat nélkülöző érvekkel alátámasztott elképzelésekkel gyakran irreális reményeket ébresztettek. Ebben a helyzetben, szoros összefüggésben a radikális mozgalmakkal, indultak meg a peres eljárások, amelyekre a kormányzatnak a kétharmados parlamenti támogatás ellenére nem volt közvetlen befolyása. Ugyanakkor a tömeges perek azzal fenyegették a kormányt, hogy elveszti a diskurzust meghatározó pozícióját, ezért lépéskényszerbe került: a kissé ellentmondásos Kúria jogegységi határozat és a kapcsolódó elszámolási törvény volt a megoldás, kifogva a szelet a radikális mozgalmak vitorlájából. Komoly változást a devizahitelekben a forintosítás jelentett, ami (bár vezető MNB-szakértők ezt korábban nem tartották értelmes megoldásnak)²¹ a jó időzítés miatt valóban nagy segítséget jelentett, és lényegében az egész kérdést más politikai dimenzióba helyezte.

A bankok meggyengült politikai pozícióban vészelték át ezeket az éveket, bár veszteségeiket a díjak növelésével részben áthárították a fogyasztókra (lényegében a jobb anyagi helyzetben lévőkre), és a hitelek átstrukturálásával enyhítették a probléma súlyát, illetve a követelések értékesítésével a politikai felelősségétől is megszabadultak, de mindent együttvéve az „adósmentési akciók” jó pár évig elhúzták a válságot, és a bankok csak 2015 után váltak képessé bekapcsolódni a hitelezésbe.

A háztartások „válaszai” a hitelválságra

A 2000-es évek első felében a lakáshitelt felvevők még a magasabb jövedelmű csoportokból kerültek ki (Bethlendi 2009). A felső jövedelmi ötödbe tartozó személyek az átlagnál közel ötször nagyobb valószínűséggel, közel húsz százalékkal nagyobb összegű támogatást vettek fel (Hegedüs 2006: 85). Viszont 2004 után, a hitelezési piac fel-futásával a társadalmi összetétel megváltozott: megnőtt a hitelfelvevők között azon rétegek aránya, akik forint hitel esetében nem lettek volna hitelképesek, vagy csak sokkal kisebb összegekre. Ezt támasztják alá a KSH 2011-es adatai is: a lakáscélú jelzáloghitellel rendelkezők aránya 8,1% volt az alsó és 14,1% a felső jövedelmi decilisben. A szabad felhasználású jelzáloghitellel rendelkezők esetében viszont ez az arány már megfordult (18,2% és 7,9%) (KSH 2011). Ezek a háztartások olyan élethelyzetekben is a lakásvásárlást választották, amikor egyébként (egy jól működő lakásrendszerben) támogatott vagy kontrollált lakásbérlet, illetve egy rövid távú gazdasági változásoknak nem kitett szövetkezeti megoldás megfelelőbb lett volna.²² Az átlagos jövedelmű,

21 Balás és Nagy (2010) azzal érvelnek, hogy a konverzió csak a kockázatokat strukturálja át, Király (2019) új könyvében pedig azzal, hogy a végtörlesztés előtti időszakban nem is áll rendelkezésre elegendő devizatartalék. Megjegyezhető, hogy az MNB-elnök (Matolcsy György) és a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium (Varga Mihály) nyilatkozatai 2012 körül is egyértelműen kijelentették, hogy konverzió nem lesz.

22 Ezek a 2000-es években már és még nem létező alternatívák lehetővé teszik a háztartások rugalmasabb alkalmazkodását a megváltozó munkaerőpiaci, lakáspiaci és egyéni családi feltételekhez.

pénzügyi tartalékokkal rendelkező családi háttér hiányában a hitel olyan lehetőségnek tűnt, amellyel (megfelelő méretű) saját tulajdonú lakást szerezhetnek. Döntésüket alapvetően befolyásolta, hogy nem léteztek alternatívák sem a szociális-, sem a magánbérlet-szektorban. Tanulmányunk utolsó, empirikus adatokat feldolgozó fejezetében éppen ezen csoport stratégiáit fogjuk elemezni.

A hitelekkel rendelkező háztartások törlesztési gondjait a 2008-as gazdasági válság okozta, és három egymástól nem független tényezőre lehet visszavezetni: a munkaerőpiaci helyzet romlása (I11, I12, I13, I14, I16, I19, I22), a törlesztőrészek emelkedése és az egyéni háttér romlása, mint például a családi/rokon kapcsolat instabillá válása (I21), vagy az egészségügyi helyzet romlása (I10, I22). Ezeket az okokat a nem teljesítő hitelek részletes elemzése hasonlóképpen látta (Dancsik et al. 2015).

Ugyanakkor a háztartások helyzetét tovább rontotta az a körülmény, hogy a politika ellentmondásosan reagált a válságra. Még a racionálisan viselkedő háztartások (akik realizálva a pénzügyi nehézségeket, tudatosan választották meg a számukra legjobb kiutat) sem látták világosan (I6, I13), hogy a korábban felvázolt három, egymással ellentmondásban lévő értelmezés közül melyik alapján alakítja ki a kormány a stratégiáját (I11).²³ A háztartások tipikusan halogatták a döntéseket, mert mindenképpen meg akarták tartani a lakásukat, és abban reménykedtek, hogy még jobb ajánlat, számukra kedvezőbb megoldási konstrukció jöhet a helyzet kezelésére (I5, I19). Sokszor az oktatási-kulturális háttér hiányosságaiból is fakadt, hogy a családok nem reagáltak időben, igyekeztek nem szembenézni a háztartás csökkenő fizetőképességével (I14). A halogató vagy éppen ennek ellentéte, a kapkodva meghozott rossz döntések önmagukban tovább nehezítették a helyzetet. Ráadásul olyan mértékben voltak képesek felborítani a családi egyensúlyt, ami teljes csődbe juttathatta a családot (I7, I12, I15, I16).

A háztartások ezekben a helyzetekben sokszor nem viselkedtek racionálisan (I10, I11). Amíg a hitelfelvétel esetében döntéseikben az ismert mintákra és a közvetítők tanácsaira hagyatkoztak, amelyek egy egységes logikát követtek, addig az egyéni válságra nem álltak készen jó megoldásaik. A késlekedés önmagában növelte a válság súlyosságát. Sok háztartás esetében az önálló tulajdonú lakáshoz jutás a lakásrezsims hátrányos pozícióiból való kitörést jelentette, amihez mindenáron, az irracionalitás határát súrolva is ragaszkodtak (I5, I30). Ezek a családok a válság következményeként előállt helyzetet nem akarták elfogadni, az újonnan megszerzett lakásukhoz a végéskig ragaszkod(hat)tak, miközben a bérletet teljesen elutasították (I19).

Amíg a munkajövedelmek csökkenése (munkaerőpiaci pozíció) és a törlesztőrészek emelkedésének hatása egyértelmű, addig a családi/rokon kapcsolatok szerepe többféle lehetett. A jóléti rendszerekkel foglalkozó irodalom (Ferrera 1996) a családi-rokon-barát kapcsolatoknak pozitív (egyenlőtlenségeket/hátrányokat mérséklő) funkciót tulajdonít. Válság esetében azonban a szoros kapcsolatok sokszor inkább kockázatokat jelentenek, aminek a következményeit nemcsak a nukleáris

²³ Érdemes megjegyezni, hogy a hasonlóan magas devizahitel-állománnyal rendelkező országokban a kormányzatok sokkal gyorsabban és egyértelműbben reagáltak a válságra (Bohle 2014; Erbenova et al. 2011).

család, hanem a rokoni/családi kör vétlen tagjai is viselik (I10) – gyakran inkább ragadja magával a családot-rokonságot a bizonytalanságba, mintsem segítene onnan kiemelni (I22). A bajba kerülés nem csak a nukleáris családot sújthatja. Mivel a hitel felvételéhez gyakori a családi segítség (pl. más családtag lakására került jelzálog), ezért a hátralékba kerülés a tág családot is akár több évre rossz helyzetbe sodorhatja (I32).

A hitel törlesztőrészletének folyamatos emelkedésére és a kialakult válsághelyzetre adott reakciókat hat típusba sorolhatjuk:²⁴

1. Visszaköltözés a szülőkhöz és a lakás kiadása (I18)

A megnövekedett törlesztőrészlet fizetésének egyik módja az ingatlan kiadása, és valamely családtaghoz költözés. Ez főleg a szülőkhöz visszaköltözést jelenti, de időnként a fordítottjára is van példa (az újonnan vásárolt lakásba költözik be az egész család, és a szülői lakást adják ki). Ez a stratégia legtöbbször sikeres, azok élnek vele, akik a törlesztőrészletet önerőből nem tudják már fizetni, ám a lakáshoz ragaszkodnak. Mivel végtörleszteni nem tudnak, de általában olyan háttérből érkeznek, ahol van bizonyos tartalék, pl. a szülői ingatlan mérete lehetővé teszi ezt a döntést, a lakás megtartása csak bérbeadással lehetséges. Vagyis életvitelüket jelentősen módosítani kell, gyakran korábbi életvitelük gyakorlathoz térve vissza.

2. Lemondás a lakásról, albérlet vagy periferikus lakáshelyzet (I5, I14, I15, I19, I26, I33)

Igen drasztikus és csak végső megoldásnak látják az interjúalanyok, amikor a helyzet csak a lakásról való lemondással oldható meg. Különösen fájdalmas ez abban az esetben, amikor a lakás megvásárlásához nem csak a nukleáris, de a tágabb család is áldozatot vállalt (pl. a szülői lakásra került a jelzálog). Ilyenkor a tágabb család stabilitása is veszélybe kerül, és a kiegyenlítésnek, helyrebillentésnek már nem járható módja a szülői segítség. Nem marad más hátra, mint az albérletbe kényszerülés vagy olcsó (gyakran a korábbi lakhatásnál rosszabb, periferikus helyen lévő) lakásba való költözés (pl. zártkert I33).

3. Lemondás a lakásról, szülőkhöz, rokonokhoz visszaköltözés (I4, I16, I30)

Az előzőnél valamivel jobb a helyzet, amikor a lakás elvesztése nem jelenti a tágabb család meggyengülését. Ilyen esetekben a szülők nyújtják a lakhatás biztonságát, még azon az áron is, hogy az ő komfortjuk jelentősen csökken. Igen gyakori, hogy a saját lakásba költözött fiatalok gyerekes családként térnek vissza a korábbiánál nem nagyobb lakrészbe.

4. Minden erőforrás mozgósítása jelentős anyagi áldozat árán, a lakás megtartásával (I7, I8, I9, I10, I12, I17, I22, I28, I29)

24 Azokat az interjúalanyainkat, akik nem kerültek bajba, vagy bajba kerültek ugyan, de segítséggel másik saját tulajdonú lakáshoz jutottak, vagy végrehajtás alatt álltak és még nem volt látható a helyzetük változásának iránya, a mellékletben közölt 3. számú táblázatban jelöltük ugyan (7,8), de a tipizálásnál nem vettük figyelembe.

Sok háztartás a lakás megtartása érdekében a család erejét meghaladó áldozatot vállal, még saját fogyasztásának drasztikus visszafogásával is párosítva. Sok esetben tartalékok, baráti vagy rokoni kölcsönök, életbiztosítás vagy nyugdíjcélú megtakarítások felhasználásával tudják valamennyire rendezni a helyzetet. Időnként öröklés, vagy gépkocsi, telek stb. értékesítése is szerepet kap, mely a háztartás lakáskarrierjét-lakásmobilitását évtizedekre ezen a ponton fagyasztja be. Ilyenkor a kiadások minimalizálása és az életszínvonal csökkenése jellemző. A talpra állásnak tehát igen nagy, a következő generációra is kiható hatása lehet. Ugyanakkor főleg a fiatalok esetében – akik még rugalmasabbak, és úgy látják, hogy az életben sokféle lehetőség, út áll előttük – fordul elő, hogy inkább lemondanak a terhelt örökségről, az adóssággal terhelt lakásról, csak szabaduljanak a csapdahelyzetből.

5. Külföldi munkavállalás – kivándorlás (I21, I31)

Az itthoni munkaerőpiacon relatíve stabil helyzetben lévők, akik a válság előtt szerényen megéltek és tudták fizetni a törlesztőrészletet, a részlet folyamatos emelkedésével olyan helyzetbe kerülhettek, melyből kiutat csak a külföldi munkavállalás jelentett. Ez lehetővé tette az itthoni lakás megtartását azzal, hogy megteremtette a törlesztőrészletre szükséges forrást. Vagyis a munka szempontjából instabil helyzetben lévők vagy alacsony jövedelemmel rendelkezők esetében a stabilitás megteremtését csak külföldi munkavállalással lehet elérni. Ez látszik az egyetlen olyan alternatívának, melyen keresztül a helyzet valamennyire konszolidálható, esetleg hosszabb távon akár még javítható is lehet.

6. Eszközkezelő – államibérlakás-konstrukció (I32, I39)

A Nemzeti Eszközkezelő által biztosított megoldás lehetőséget adott arra, hogy a családok megtarthassák a lakásukat, és 5 évig biztosította azt a jogot, hogy visszavásárolhassák. Nagyon kis arányban éltek ezzel a családok, bár a 2015 utáni lakásár-növekedés miatt a visszavásárlás gazdasági előnyei egyértelműek. A NET által kezelt ócsai lakásokba már csak olyan családok kerültek, akik elveszítették lakásukat, albérletbe kényszerültek. A NET-lakások esetében a bérlők 10–15%-a vált hátralékosná, mert a piacinál lényegesen alacsonyabb lakbért nem tudta, nem akarta fizetni. Ezek a családok egy, a Máltai Szeretetszolgálat és a Református Egyház szociális szervezetei által bonyolított programba kerültek. Ide sok olyan család került, akik számára a lakásvásárlás eleve reménytelen vállalkozás volt, de egy stabil, megfizethető bérlakás-pozíció már komoly előrelépés a hitelfelvétel előtti bizonytalan lakáshelyzetekhez képest.

A most felvázolt alternatívák a lakásrezsimen belül a bizonytalan pozíciók újbóli megerősödését jelentik, azokat a helyzeteket, amelyekben a lakhatás feltételei távol esnek a társadalmilag (a családok és a politika által) preferált megoldásoktól, egyfajta marginális helyzetet, amelyből a családok a lakáshitelek segítségével kívántak kitörni.

Következtetések

A rendszerváltást követő évtizedben a Magyarországon kiépült, kvázi piaci elemeket is felhasználó szocialista lakásrendszert egy ellentmondásos, piaci alapú lakásrendszer váltotta fel. Ebben a tulajdonos által lakott magántulajdonlás vált a meghatározó elemmé, amittől mind a szociális-önkormányzati, mind a magánbérleti szektor egyre távolabb kerül, a lakásminőség és a háztartások társadalmi összetétele tekintetében egyaránt.

A 2000-es évek elején megfogalmazódott lakáspolitikát ezt a lakásrendszert két ponton kívánta változtatni: a bérleti szektor erősítésével (mind a szociális, mind a piaci szférán belül), illetve a lakásfinanszírozási rendszer korszerűsítésével kívánta a piaci lakásépítést/vásárlást a társadalom tagjai számára megfizethetővé tenni. Míg a bérlet-lakás-szektor erősítését célzó programok kudarcot vallottak (a megfelelő politikai és gazdasági érdekek hiányában), addig a hitelexpanzióra épülő lakáspolitikát élvezte a politikai és gazdasági lobbik támogatását, veszélyeztetve a makrogazdasági egyensúlyt: 2000 és 2004 között gyakorlatilag finanszírozhatatlan hiteltámogatással, 2004 és 2008 között pedig az alacsony kamatozású, kockázatos devizahitelek révén.

A hitelpiac kiszélesítése, és különösen a devizaalapú hitelezés széles körű elterjedése a meglévő lakásrendszer domináns modellje, tehát a piaci integrációját, magántulajdonú lakásforma megszilárdítását célozta. Ezt a folyamatot az egységes értelmezés is segítette, amelyben a jelzálog-hitelezésre épülő megoldás sikeresnek tűnt mind az intézményi szereplők számára (állam, bankok, Nemzeti Bank, fejlesztők stb.), mind a lakossági oldalon.

A 2008-as válság alapvetően megváltoztatja a helyzetet. A devizahitelek veszteségesé válnak, és ennek költségeit a szereplőknek viselniük kell. Megindul a felelős keresése, minden szereplő a veszteség költségeinek egy másik félre történő hárításában érdekelt. A többé-kevésbé egységes felfogást a szereplők alternatív magyarázatai/értelmezései és az ezekhez kapcsolt megoldási javaslatok váltják fel. A devizaválság („veszteségek”) kezelésére különböző állami programok indulnak, de a szereplők alkalmazkodási stratégiái és viselkedése újra megerősítik a lakásrendszer torz elemeit. A 2018 végén bejelentett kedvezményes visszavásárlási (privatizációs) lehetőség a Nemzeti Eszközkezelő által felállított szociális állami szektor felszámolási tervével egyenlő, az állam szociális lakáspolitikai szerepének visszalépésével. 2016 után tehát a gazdaság (EU-támogatásokból finanszírozott) stabilizációjára épülő lakáspolitikát ismét a piaci finanszírozású magántulajdonra épít, elfeledkezve a megelőző másfél évtized kudarcáról.

Abstract: The paper analyses the expansion and crisis of the FX (foreign currency) loan market and the mortgage rescue programs introduced in response, in the context of the Hungarian housing regime. The housing market expanded through mortgage lending from around 2000, initially thanks to substantial interest rate subsidies by the state. After 2004, low-interest, high-risk FX loans replaced subsidised loan products, allowing continued market expansion. Housing policies that pushed for privatisation and replaced the state-financed housing solutions by the private banks' mortgage products led to a distorted housing regime that incentivises private ownership for lower income social strata as well. Initially, as the

economy grew and living standards increased for many, this seemed feasible both to institutional actors and the broader society, resulting in a shared narrative concerning preferences and responsibilities. The 2008 crisis substantially changed this, as FX loans became unaffordable. Various actors had conflicting interests in placing blame and paying for losses. This led to the fragmentation of the shared narrative, and consequently, incompatible proposed solutions. We argue that the coping strategies and broader behaviour of the participants reinforced the disproportionate elements of the housing regime. After 2015, housing policies again rely on economic stabilisation, this time subsidised by the EU, incentivising market solutions for private home ownership and disregarding the experiences of the past decades.

Keywords: housing regime, housing strategy, FX borrowing, coping strategies of households

Irodalom

- Aalbers, M. B. (2008): The financialization of home and the mortgage market crisis. In Aalbers, M. B. (ed.): *The Financialization of Housing*. London: Routledge, 40–63.
- Augustyniak, H., Csizmady, A., Hegedüs, J., Łaszek, J., Olszewski, K., Somogyi, E. (2019): Post-socialist housing systems: Convergence or divergence? A comparative analysis of FX-lending in Poland and Hungary (kézirat).
- Ball, M., Harloe, M. (1992): Rhetorical barriers to understanding housing provision: What the ‘provision thesis’ is and is not. *Housing Studies*, 7 (1): 3–15. DOI: <https://doi.org/10.1080/02673039208720719>.
- Barrell, R., Davis, E. F., Fic, F., Orazgani, A. (2009): Household Debt and Foreign Currency Borrowing in New Member States of the EU. *Working Paper No. 09-23*. Brunel University West London, Department of Economics and Finance.
- Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. New Delhi: Sage.
- Berglof, E. (2015): New structural economics meets european transition. *Journal of Economic Policy Reform*, 18(2): 114–130. DOI: <https://doi.org/10.1080/17487870.2015.1013543>.
- Bethlendi, A. (2009): A hazai hitelpiac empirikus vizsgálata fejlődési irányok, makrogazdasági és pénzügyi stabilitási következmények. PhD-értekezés, Budapesti Műszaki Egyetem.
- Bethlendi, A. (2015): Egy rossz termékfejlesztésből rendszerszintű piaci kudarc. A hazai lakossági deviza jelzáloghitelezés. *Hitelintézeti Szemle*, 14 (1): 5–29.
- Bohle, D. (2014): Post-socialist housing meets transnational finance: Foreign banks, mortgage lending, and the privatization of welfare in Hungary and Estonia. *Review of International Political Economy*, 21 (4): 913–48. DOI: <https://doi.org/10.1080/09692290.2013.801022>.
- Csillag, I., Mihályi, P. (2011): Tizenkét érv a devizahitelek megmentése ellen. *Nép-szabadság*, május 14.
- Csizmady, A., Hegedüs, J. (2016): „Hungarian Mortgage Rescue Programs 2009–2016”. NBP Working Paper No. 243 The Narodowy Bank Polski Workshop: Recent trends in the real estate market and its analysis. Vol. 1. Economic Institute Warsaw, 11–34.

- Dancsik, B., Fábián, G., Fellner, Z., Horváth, G., Lang, P., Nagy, G., Oláh, Zs. – Winkler, S. (2015): A nemteljesítő lakossági jelzáloghitel-portfólió átfogó elemzése. MNB-tanulmányok különszám.
- Doling, J., Ronald, R. (2010): Home ownership and asset-based welfare. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25 (2): 165–173. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10901-009-9177-6>.
- Erbenova, M., Liu, Y., Saxegaard, M. (2011): Corporate and Household Debt Distress in Latvia: Strengthening the Incentives for a Market-Based Approach to Debt Resolution. IMF Working Paper 11/85.
- Ferrera, M. (1996): The 'southern model' of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6 (1): 17–37. DOI: <https://doi.org/10.1177/095892879600600102>.
- Fitzpatrick, S., Stephens, M. (2014): Welfare regimes, social values and homelessness: Comparing responses to marginalised groups in six European countries. *Housing Studies*, 29 (2): 215–34. DOI: <https://doi.org/10.1080/02673037.2014.848265>.
- Gáspár, K., Varga Zs. (2011): A bajban lévő lakáshitelek elemzése mikroszimulációs modellezéssel. *Közgazdasági Szemle*, 58 (6): 529–542.
- Giddens, A. (1999): *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Profile Books.
- GKI (2015): Magyarország külső adósságállományának és a külföldiek kezében lévő adósságának elemzése. Budapest: Gazdaságkutató Intézet.
- GM (2000): Széchenyi Terv. Lakásprogram. Gazdasági Minisztérium, Budapest.
- Haffner, M., Hoekstra, J., Oxley, M., van der Heijden, H. (eds.) (2009): *Bridging the Gap between Social and Market Rented Housing in Six European Countries?* Amsterdam: IOS Press.
- Hegedüs J. (2006): Lakáspolitikai és a lakáspiac – a közpolitika korlátai. *Esély*, 18 (5): 65–100.
- Hegedüs, J. (2018): Lakásrezsimek rendszerváltás előtt és után a poszt szocialista államokban. In Bozókai A., Füzér K. (szerk.): *Lépték és ironia : Szociológiai kalandozások*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 73–125.
- Hegedüs, J., Struyk, R. (2005): Divergences and convergences in restructuring housing finance in transition countries. In Hegedüs, J., Struyk, R. J. (eds.): *Housing Finance: New and Old Models in Central Europe, Russia and Kazakhstan*. LGI Books, Open Society Institute, 3–41.
- Hojsik, M. (2013) Slovakia: On the Way to the stable social housing concept. In Hegedüs, J., Lux, M., Teller, N. (eds.): *Social Housing in Transitional Countries*. London: Routledge, 262–277.
- Kemeny, J. (1995): *From Public Housing to the Social Market: Rental Policy Strategies in Comparative Perspective*. London: Routledge.
- Kemeny, J., Kersloot, J., Thalman, P. (2005): Non-profit housing, influencing, leading and dominating the unitary rental market: three case studies. *Housing Studies*, 6., 855–872. DOI: <https://doi.org/10.1080/02673030500290985>.

- Király, J. (2019): *A tornádó oldalszele. Személyes válságtörténelem*. Budapest: Park Könyvkiadó 2019 (megjelenés alatt).
- Király, J., Nagy M. (2008): Jelzálogpiacok válságban: kockázatalapú verseny és tanulások. *Hitelintézeti Szemle*, 7 (5): 450–482.
- KSH (2011) A hitellel rendelkező háztartások szociális jellemzői.
- Lentner, Cs. (szerk.) (2015): *A devizahitelezés nagy kézikönyve*. Budapest: Nemzeti Közzolgálati és Tankönyv Kiadó.
- Lin, J. Y. (2012): *New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development and Industrial Policy*. Washington, DC: World Bank.
- Lundqvist, L. J. (1990): Rolling Stones for the Resurrection of Policy as the Focus of Comparative Housing Research. Paper presented at the International Housing Conference Housing Debates – Urban Challenges', Paris, 3–6 July.
- Malpass, P. (2008): Housing and the new welfare state: Wobbly pillar or cornerstone? *Housing Studies*, 23 (1): 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/02673030701731100>.
- Matznetter, W. (2002): Social housing policy in a conservative welfare state: Austria as an example. *Urban Studies*, 39 (2): 265–82. DOI: <https://doi.org/10.1080/00420980120102966>.
- Matznetter, W., Mundt, A. (2012): Housing and welfare regimes. In Calpham, D. F., Clark, W. A. V., Gibb, K. (eds.): *The SAGE Handbook of Housing Studies*. London: Sage Publications, 274–94.
- Medgyesi, M. (2008): Jut is? Marad is? A háztartások megtakarításai. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Köz, teher, elosztás* Budapest: Társi Monitor Jelentések, 155–173.
- MNB (2009): Jelentés a pénzügyi stabilitásról, 2009. november.
- MNB (2010) Jelentés a pénzügyi stabilitásról, 2010. április.
- Növekedéskutató Intézet (1999): Reális lakáspolitikai.
- Oblath, G. (2010): Ki, miben felelős? Észrevételek Surányi György diagnózis- és terápia-kritikájához. KTI-blog.
- OGY (2012): Az Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottságának jelentése a 2002–2010 közötti lakossági devizaeladósodás okainak feltárásáról, valamint az esetleges kormányzati felelősség vizsgálatáról.
- Otthon Európában (2003): Otthon Európában – A nemzeti lakásprogram pillérei. Budapest: Nemzeti Lakásprogram Iroda.
- Pásztor, S. (2011): Kódolt kifulladás. Válság a gépjárműpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 58 (2): 173–189.
- Pavlovskaya, M. (2004): Other transitions: Multiple economies of Moscow households in the 1990s. *Annals of the Association of American Geographers*, 94 (2): 329–351. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.2004.09402011.x>.
- Pellandini-Simányi, L., Hammer, F., Vargha, Zs. (2015): The financialization of everyday life or the domestication of finance? How mortgages shape borrowers' temporal horizons, relationships and rationality in Hungary. *Cultural Studies*, 29 (5-6): 733–759. DOI: <https://doi.org/10.1080/09502386.2015.1017142>.

- Pete, P. (2010) Felelős. *Magyar Narancs*, 2010/7, <http://magyarnarancs.hu/egotripp/felelos-73196>.
- Pósfai, Zs., Gál, Z., Nagy, E. (2018): Financialization and inequalities (The uneven development of the housing market on the Eastern periphery of Europe). In , S. Tridico, P. (eds.): *Inequality and Uneven Development in the Post-Crisis World*. London: Routledge, 167–190.
- PSZÁF (2012): Gyorselemzés a végtörlesztésről. Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete, <https://www.mnb.hu/letoltes/gyorselemzes-vegtorlesztes-120312j.pdf>.
- Ries, N. (1997): *Russian Talk: Culture and Conversation during Perestroika*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Róna, P. (2013): Hibás termék. *Magyar Nemzet*, 2013. augusztus 8. http://balazs.pergamen.hu/downloads/hibas_termek.pdf.
- Surányi, Gy. (2010): Téves diagnózis, téves terápia. *Népszabadság*, 2010. január 30. http://nol.hu/gazdasag/teves_diagnozis__teves_terapia-525601.
- Surányi, Gy. (2015): A jegybank mindenben hibázott, amiben lehetett. Origo, 2015. 2. 24. <http://www.origo.hu/gazdasag/20150223-suranyi-gyorgy-a-jegybank-mindenben-hibazott-amiben-lehetett.html>.
- Szabó, N. (2018): We are the State, we are the people: Forex loan debtors' struggles for citizenship in Hungary. MA thesis, Budapest: Central European University Department of Sociology and Social Anthropology.
- Szokoli, E. (2014): Konfliktusok és társadalmi mozgalmak a jól-lét kontextusában: a kamattartozást felhalmozók mozgalma. In Hervainé dr. Szabó Gy., Folmeg M. (szerk.): *Társadalmi válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában*. Kodolányi János Főiskola, 155–181.
- Tóth, I. J., Árvai, Zs. (2001): Likviditási korlát és fogyasztói türelmetlenség. A magyar háztartások fogyasztási és megtakarítási döntéseinek empirikus vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*, 48 (12): 1009–38.
- Várhegyi, É. (2018): Bankcsapda. *Magyar Narancs*, 2018/8, <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/bankcsapda-109480>.
- Várhegyi, É. (2010): Hitelek fogságában. *Élet és Irodalom*, 39.

3. táblázat: Strukturált interjúk összefoglaló táblázata

Interjú-azonosító	Melyik típus?	Család	Magánbérlet	Rossz lakáshelyzet	Állami támogatás	Devizahitel
interju_1	7	hp+5 gyermek	igen	igen	igen	nem
interju_2	7	hp+3 gyermek	igen	igen	igen	nem
interju_3	7	hp+3 gyermek	igen	igen	igen	igen
interju_4	2,3	hp+4 gyermek	nem	igen	nem	igen
interju_5	2	hp+4 gyermek	igen	igen	igen	igen
interju_6	7	hp+3 gyermek	nem	nem	igen	igen
interju_7	4	hp+3 gyermek	igen	igen	nem	igen
interju_8	4	nyugdíjas pár	nem	igen	nem	igen
interju_9	4	hp+2 gyermek	igen	nem	nem	igen
interju_10	4	hp (egyedülálló)	nem	igen	nem	igen
interju_11	7	egyedülálló	nem	igen	nem	igen
interju_12	4	házas + unoka	nem	igen	nem	igen
interju_13	7	egyedülálló	nem	igen	nem	igen
interju_14	2	egyedülálló	nem	igen	igen	nem (is)
interju_15	2	egyedülálló	igen	nem	nem	igen
interju_16	2,3	hp+2 gyerek	nem	nem	nem	igen
interju_17	4	hp+1 gy.	nem	igen	nem	igen
interju_18	1	hp+gyerek	igen	igen	nem	igen
interju_19	2	hp+gyerek	nem	igen	nem	igen
interju_20	7	hp+gyerek	igen	igen	nem	igen
interju_21	5	egyedülálló	igen	igen	nem	igen
interju_22	4	hp	nem	igen	nem	igen
interju_23	7	egyedülálló	nem	nem	igen	nem
interju_24	7	hp	igen	nem	nem	igen
interju_25	7	hp+2 gyerek	igen	igen	nem	igen
interju_26	2	hp	igen	igen	nem	igen
interju_27	7	elvált+1 gyerek	nem	igen	igen	nem
interju_28	4	hp+3 gyerek	nem	igen	igen	igen
interju_29	4	elvált+2 gyerek	nem	nem	nem	igen
interju_30	8	elvált + egyedül él	nem	nem	nem	igen
interju_31	5	hp + négy gyerek	igen	n.a.	n.a.	igen
Interju_32	6	hp+8 gyerek	nem	igen	igen	
Interju_33	2	elvált + 3 gyerek	nem	nem	nem	igen
Intetju_34	6	elvált + 1 gyerek	nem	nem	nem	igen
Interju_35	8	hp+1 gyerek	nem	nem	nem	igen
Interju_36	3	hp+3 gyerek	nem	nem	nem	igen
Interju_37	7	hp+1 gyerek	nem	nem	nem	igen
interju_38	2	hp+2 gyerek	igen	nem	nem	igen
interju_39	6	hp	nem	nem	igen	igen

Típusok:

1. Visszaköltözés a szülőkhöz és a lakás kiadása
2. Lemondás a lakásról, albérletbe költözés
3. Lemondás a lakásról, szülőkhöz, rokonokhoz visszaköltözés
4. Minden erőforrás mozgósítása jelentős anyagi áldozat árán, a lakás megtartásával
5. Külföldi munkavállalás
6. Eszközkezelő – államibérlakás-konstrukció
7. Nem került bajba, vagy a családja révén másik lakáshoz jutott /másikat tudott vásárolni
8. Végrehajtás alatt – még nem lehetett tudni, milyen utat fog bejárni

Szociológiai Szemle 29(1): 33–57.

Az Aktív Idősödés Indexe (AAI)¹

Az internet szerepe az AAI-ben

Berde Éva – Kuncz Izabella

eva.berde@uni-corvinus.hu; izabella.kuncz@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2018. 06. 18.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 11. 07.

Elfogadás: 2019. 02. 07.

Összefoglaló: A tanulmány ismerteti az Aktív Idősödés Mutatóját (AAI), mely az összetett jóléti mutatók közül az egyik legújabban konstruált index. Az AAI négy tartományból és összesen 22 résztartományból (azaz 22 indikátorból) épül fel. Az index értéke jól jelzi az idősödésben rejlő potenciálokat és az öregedéshez kapcsolódó szakpolitika eredményességét. Az EU országai közti sorrend pedig megmutatja az egyes országok öregedéssel kapcsolatos eredményeinek relatív nagyságát. Mivel az első AAI indexet 2010-re számszerűsítették, ezért az induló koncepciók többsége igen nagy valószínűséggel jelenleg is elfogadható. Az AAI internethasználatra vonatkozó összetevőjét illetően azonban a tanulmány szerzőinek véleménye szerint új megközelítés szükséges. Ennek oka, hogy az utóbbi évtizedben felgyorsult IV. ipari forradalom következtében az idősebbek vonatkozásában is megnőtt az internethasználat jelentősége, továbbá változott az internethasználat tartalma.

Kulcsszavak: aktív öregedés, kompozit index, országsorrend, internethasználat

Bevezetés

A népesség öregedése ma már visszafordíthatatlan tény, különösen a világ fejlett országaiban. Az EU-28 államaiban 2017-ben még 59,6% volt a munkaképes korú lakosság aránya (20–64 éveseket tekintve munkaképes korúaknak), ami 2035-re várhatóan 55% alá fog csökkenni, és egészen 2080-ig ez alatt a szint alatt marad. 2017-ben a 65 évesek és idősebbek aránya 19,4% volt, ez az érték 2080-ra várhatóan 29,1%-ra fog nőni (Eurostat 2018).

A népesség öregedésével párhuzamosan előtérbe került az idősebb korosztály jóléte és életminősége, illetve anyagi helyzetének és elégedettségi szintjének felmérése (Bandura 2008; Yang 2014). Az idősebb korosztály jóléti helyzetének mérésére többfajta összetett indexet is számszerűsítettek, ezek közül az Európában leginkább hasz-

¹ Jelen publikáció/kutatás az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.2-16-2017-00017 azonosítójú „Fenntartható, intelligens és befogadó regionális és városi modellek” című projekt keretében jött létre. Köszönettel tartozunk továbbá a 2018 júniusában megtartott XV. Gazdaságmodellezési Szakértői Konferencián tartott előadásunk hozzászólóinak, akik értékes megjegyzéseikkel segítették jelen cikkünk színvonalának emelését.

nált mutató az Aktív Idősödés Indexe (angolul Active Ageing Index), továbbiakban AAI (lásd Zaidi et al. 2013).

A mutató az UNECE (Egyesült Nemzetek Európai Gazdasági Bizottsága) és az Európai Bizottság Foglalkoztatás, Szociális Ügyek és Társadalmi Befogadás Főigazgatósága kezdeményezésére született meg 2012-ben (Zaidi et al. 2013) az Aktív Idősödés Európai Évében. Azóta két évenként számszerűsítik, a két évvel korábbi időszakra vonatkozóan. Így jelenleg a 2010-es, 2012-es, 2014-es, 2016-os és a becsült 2018-as index áll rendelkezésünkre, melyek a 2008–2016-os tényadatokat tartalmazzák (lásd AAI 2018).

Az AAI mutatót szakértői becslések alapján különböző komponensek értékének súlyozott összegzésével számítják ki. Az AAI értékének alakulását az egyes országok időbeli fejlődésének jellemzésére és az országok közti rangsor elemzésére használhatjuk, az indexek értékei mutatják az öregedésben rejlő potenciált. A kormányzatok szakpolitikusai részére az AAI iránymutatást ad arra vonatkozóan, hogy hogyan értékeljék az öregedéshez kapcsolódó stratégiájuk eredményességét. Az indexet ugyan sok kritika érte, de a gyakorlati tapasztalatok alapján összességében jól megfelel eredeti céljának, tükrözi az öregedéssel kapcsolatos erőfeszítések hatékonyságát, illetve felhívja a figyelmet azokra a szegmensekre, ahol további intézkedések szükségesek. A gazdaság és a technológia fejlődése azonban értelemszerűen újabb tendenciák felszínre kerülését eredményezi, amelyek hatást gyakorolnak az idősebb korosztály helyzetére is. Különösen érvényes ez az állítás a sok szerző által IV. ipari forradalomnak tekintett, az internethasználat általánossá válásával előidézett folyamatokra. Cikkünkben pontosan erre a tényezőre koncentrálunk, kiemeljük az internet használatának szerepét az idősök életében, és ezzel párhuzamosan az internethasználat súlyának és tartalmának átgondolását javasoljuk az AAI mutatóban.

Az internet szerepét két szempontból is fontosnak tartjuk az idősök életében. Egyrészt egyre inkább az internet biztosítja számos szolgáltatás elérhetőségét, és még a kiegészítő keresetek lehetősége is sok esetben az internet segítségével valósítható meg. Akinek nem épül be a mindennapjaiba az internet használata, az egyre nehezebben tudja elvégezni a banki műveleteket, lassabban jut irodalmi olvasmányokhoz, és csak fáradságos módon tud orvosi időpontot foglalni, stb. Mindemelllett az internet abban is nagy segítség lehet, hogy az idősök társaságot találjanak, és a virtuális közösségek révén valóságos közösségekbe jussanak. Az internethasználat jelentőségéről az időskorúak tekintetében egyre több tanulmány születik, ami alátámasztja a téma relevanciáját. Nási és munkatársai (2012) statisztikai elemzése szerint az időskorúak internetezési és egyéb aktív szabadidős tevékenységeinek gyakorisága között szoros pozitív irányú kapcsolat mutatható ki. Cotten és munkatársai (2013) vizsgálata alapján az idősök interneten keresztüli kommunikációs lehetőségei erősítik a társas kapcsolataikat, csökkentve ezzel a magányosság érzetét. Friemel (2016) pedig még hangsúlyosabban utal az internet segítségével idős korban is megszerezhető társadalmi tőke jelentőségére.

Az internet fontosságát európai szinten is felismerték, és ahogy az EU (2007) írja, az Európai Bizottság 2007-ben definiálta az „Idősödés jólétben az információs társa-

dalomban” (Ageing well in the Information Society) elnevezésű cselekvési tervet. A terv az időseknek nyújtott szolgáltatásokhoz kapcsolódó információs és kommunikációs technológiák fejlesztését és az EU-n belüli összehangolását tűzte ki célul. Az elképzelések szerint az időskorúak az internet segítségével hosszabb ideig lesznek képesek úgy dolgozni, hogy közben a munka-szabadidő egyensúlya számukra kívánatos legyen. A cselekvési terv emellett támogatja az online kommunikáció révén a társadalmi aktivitást, és így kívánja javítani az idősebb korosztály életminőségét.

Cikkünkben az AAI-ben szereplő indikátorok közül csak az idősek internethasználatával foglalkozunk. Úgy ítéljük meg, hogy a felhasznált összetevők közül ez az a legfontosabb tényező, amely a legelső, 2010-es AAI megszerkesztése óta olyan lényegi változásokon ment keresztül, ami egyértelműen indokolja a mutató számbavételének újfajta megközelítését. Ezt az olvasó a harmadik részben fogja látni, amikor röviden bemutatjuk, milyen elemekből áll az AAI.

Cikkünk felépítése a következő: a bevezetés után, a második részben röviden összefoglaljuk a társadalmi jólétet mérő összetett mutatók történetét. Itt hívjuk fel a figyelmet az összetett mutatók kétfajta lehetséges konstrukciós módjára: a szakértői becslésen alapuló megközelítésre és a matematikai-statisztikai módszerekkel történő, „gépi intelligencia” segítségével megalkotott mutatókra. A cikk harmadik részétől kezdve kizárólag az AAI mutatóval foglalkozunk. Először ismertetjük az olvasókkal az AAI felépítését, majd a következő részben az AAI negyedik tartományában szereplő internethasználat súlyát növeljük a mutatón belül. Megvizsgáljuk, hogy a magasabb súlyok mennyiben módosítják az AAI értékei szerinti országsorrendeket. Az ötödik részben javaslatot teszünk az internethasználatot mérő eddigi mutató – azon 55–74 évesek aránya, akik az utóbbi 3 hónapban legalább heti rendszerességgel használták az internetet – kicserélésére más, az internetezés minőségére is utaló indikátorra. Példaként a közösségi oldalakon való részvétellel számoljuk újra az AAI indexet, és így tanulmányozzuk az országsorrendeket. Cikkünk végén összefoglaljuk javaslatainkat és következtetéseinket.

A társadalmi jólétet mérő összetett mutatók

A 20. század harmadik harmadától kezdve a társadalmi jólét mérésére, a gazdasági-szociális fejlődés összefoglaló jellemzésére, illetve az életszínvonal egyes összetett aspektusainak alakulására egyre újabb és újabb kompozit mutatókat konstruáltak. Az egyes mutatók meglehetősen különböző elméleti háttérrel és más-más struktúrában készültek. Ezeket a mutatókat, illetve a mutatók bizonyos csoportját több összefoglaló katalógus is tartalmazza. Bandura (2008) pl. 178 összetett indexet mutat be, melyek jelentős része a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményét méri.² A mutatókat legtöbbször valamelyik világszervezet ösztönzésére, vagy egyenesen a szervezet kere-

² Ez a katalógus se tekinthető teljes körűnek, mert pl. hiányzik belőle az AAI index is.

tei közt hozták létre, mint pl. az ENSZ által kezdeményezett Emberi Fejlődés Indexe (Human Development Index, HDI, lásd pl. Sagar–Najam 1998; McGillivray 1991), vagy a Gazdasági Teljesítmény és a Társadalmi Haladás Mérésével Foglalkozó Bizottság (Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress) életminőséget mérő indexei (lásd Stiglitz et al. 2010). Számos összetett mutatót az OECD, illetve a keretei közt működő munkabizottságok vagy kutatócsoportok hoztak létre, ilyenek pl. a Foglalkoztatási Védelmet Biztosító Szabályozás Szigorúsági Mértéke (Index Measuring the Strictness of Employment Protection Legislation, rövidítéssel EPL, lásd Maleszyk 2016) vagy Dragolov és munkatársai 2013-ban ismertetett, a kutatócsoportjuk által a társadalmi kohézió mérésére számszerűsített komplex indexek (Dragolov et al. 2013).

Az összetett mutatók szakszerű konstruálására Nardo és munkatársai (2008) az OECD részére kézikönyvet is írtak. A kézikönyvben összefoglalják azokat a matematikai-statisztikai módszereket, melyek a hatékony indexek konstruálását segítik elő. A gyakorlatban azonban az indexeket legtöbbször az összetevőik értékének súlyozott vagy súlyozatlan átlagaként számszerűsítik. Amennyiben súlyozott átlagról van szó, a súlyokat szinte mindig szakértői becslések, és nem statisztikai módszerek segítségével határozzák meg. A Bandura által 2008-ban bemutatott kompozit indikátorok közül pl. a mutatók mintegy 85%-a szakértői becslés alapján készült, és mindössze 15%-uk esetében használtak valamifajta matematika-statisztikai módszert (Bandura 2008). Még az utóbbiak esetében is szakértők adták meg a mutatóknak azon körét, amiből a második lépésben algoritmikus módszereket alkalmazásával választották ki a kompozit index összetevőit, illetve az összetevők súlyát. Azaz a matematikai-statisztikai módszerekkel szerkesztett összetett mutatók esetében se hanyagolható el a humán tanácsadók szerepe.

Permayer (2012) rendkívül bonyolultnak és mély etikai következményekkel járó folyamatnak tekinti a súlyok meghatározását. Természetesnek tartja, hogy a szakértők sok esetben bizonytalanok a súlyok pontos meghatározását illetően, és szívesebben adnak meg intervallumokat a súlyokra, mintsem konkrét értéket. Ezért is javasolja Permayer (2012) a súlyok robusztusságára vonatkozó szimulációs számításokat.

A kifejezetten az idősök helyzetét összegző mutatók csak akkor kezdték el magukra vonni az elemzők érdeklődését, amikor az idősödés okozta várható problémák már egyértelműen az előtérbe kerültek. A CELADE (2006) az idős emberek helyzetét jellemző egész indikátorrendszert dolgozott ki, publikációikat azonban alapvetően spanyolul írták, így eredményeiket is elsősorban ezeken a nyelvterületeken használják fel. A „Nemzetközi és Stratégiai Tanulmányok központja” („Centre for Strategic and International Studies”) két, azóta sokat használt mutatót számszerűsített, az Időskori Sebezhetőség Mutatóját (Aging Vulnerability Index), valamint az Időskorra Való Felkészültség Általános Indexét (Global Aging Preparedness Index, lásd Andrew et al. 2008). Az Általános Idősödési Figyelő (Global Age Watch Index, rövidítéssel GAWI, lásd Taipale 2014) megkonstruálása komoly előrelépést jelentett az idősök életminő-

ségének mérésében. A GAWI átvette a HDI szerkesztésének módszertanát, többdimenziós értékeket összegzett, és a mai napig hasznos segítséget nyújt a közpolitikai irányzatok kialakításában (Zaidi 2013). A Föld majdnem 200 országára vonatkozóan jelzi az idősök lehetőségeit a gazdasági, egészségügyi, foglalkoztatási és az idősöket körülvevő környezet alapján. Az indexben szereplő tartományok értékeit egyszerű számtani átlag alapján összesítik (Zaidi 2013).

Európában a legelterjedtebb összetett mutató az idősebb korosztály helyzetének jellemzésére a bevezetőben már említett Aktív Idősödés Indexe (AAI). Az AAI a GAWI-hoz hasonlóan egy olyan viszonyítási alapot ad, mellyel az Európai Unió egyes országai (és bármely más ország is, ha a kérdéses ország adataival számszerűsítik az AAI-t) képet kaphatnak az öregedő társadalommal kapcsolatos stratégiájuk eredményességéről, és az egyes országok helyzete is összehasonlíthatóvá válik. Az AAI az öregedésben rejlő lehetőségeket hangsúlyozza, azaz az öregedés folyamatát pozitív oldaláról igyekszik elemezni (Zaidi 2015). Megfelelő adatok rendelkezésre állása esetén nem csak az egyes országokra, hanem országrészekre is számszerűsíteni lehet, és így egy országon belüli összehasonlításra is lehetőséget ad. Rodriguez-Rodriguez és munkatársai (2017) pl. a Spanyolország egyes körzeteiben számszerűsített AAI értékeit hasonlítják össze.

Az összetett mutatókat sokan nagyon jó eszköznek tekintik az alapvető gazdasági-társadalmi tendenciák mérésére, mások viszont komoly kritikával illetik őket (egy ilyen sokat idézett kritikai megközelítést tartalmaznak pl. Paruolo és munkatársai (2013), illetve kifejezetten az AAI vonatkozásában São José és munkatársai (2017) tanulmányai. A kritikák döntő többsége azt kifogásolja, hogy a kompozit indexek különböző társadalmi és gazdasági mérőszámok aggregált összegei, és konstruálásukkor a matematikai-statisztikai szempontokat kevésbé veszik figyelembe. A matematikai-statisztikai módszerek alkalmazása mellett kiálló kutatók kizárólag az olyan típusú indexek konstrukcióját támogatják, melyek a korábban idézett Bandura 2008-ban felsorolt mutatói 15%-át alkotják.

A kritikáknak sok szempontból mi is igazat adunk, különösen azokban az esetekben, ahol az összetett indexekben szereplő faktorok definiálását és a korrelációk figyelembevételét javasolják. Mindazonáltal álláspontunk sokkal inkább egyezik Kelley-ével (1991), miszerint annak ellenére, hogy ezeket a mutatókat „óvatosan kell kezelni”, sok olyan értékes információt adnak, melyet más, egyetlen kategóriára épülő mutató nem tartalmazhat. Az összetett mutatók sokkal differenciáltabb képet festenek egy ország gazdasági-társadalmi fejlődéséről, mint pl. az egy főre jutó GDP alakulása vagy csak a társadalmi egyenlőtlenséget jelző mutatók. A HDI pl., mint a várható életkort, az oktatásban való részvételt és a GDP alakulását is azonos súllyal kezelő összetett index, magasabb értéket ad, ha ceteris paribus valamely országban nagyobb az egy főre jutó jövedelem, de alacsonyabbat, ha a társadalmi egyenlőtlenség miatt sokan nem jutnak be a koruknak megfelelő oktatási intézménybe, vagy ha az átlagos várható életkor alacsony, hiába büszkélkedik az ország magas egy főre jutó GDP-vel. Hasonló gondolatok vonatkoznak az AAI mutatóra is. Hiába magas pl. az időskori

foglalkoztatottság egy országban, ha a nők sokkal jobban ki vannak téve a szegénység veszélyének, mint a férfiak, vagy ha nem juthat hozzá minden idős ember az öt megillető egészségügyi szolgáltatásokhoz. Az AAI, mint ahogy a továbbiakban látni fogjuk, az öregedéshez kapcsolódó számtalan szempontot vesz figyelembe, és ezért átfogó képet ad a vizsgált ország idősebb polgárainak életminőségéről. Cikkünkben ezt a mutatót igyekszünk még életszerűbbé tenni úgy, hogy a gazdasági fejlődés által „kikényszerített” legfrissebb tendenciákat, nevezetesen az internet célszerű használatát is megfelelő súllyal és tartalommal vegye figyelembe.

Aktív Idősödés Indexe

Az Aktív Idősödés Indexe (AAI) egy 4 részterületből és 22 indikátorból álló összetett mutató, melyet, mint ahogy korábban is írtuk, 2012 óta számszerűsít egy az UNECE kereteiben működő szakértői csoport (Zaidi et al. 2013), és számszerűsítésének célja az idősödéssel kapcsolatos gazdasági és politikai intézkedések eredményességének mérése, valamint az idősödésben rejlő gazdasági és társadalmi lehetőségek kihasználtságának jelzése. Az AAI index négy fő tartományát (*domains*) és az egyes tartományokon belüli mutatókat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat: Az AAI mutató négy tartománya, az egyes tartományokban szereplő indikátorok, valamint a tartományok és az egyes indikátorok tartománybeli súlya

Foglalkoztatottság (35%)	Társadalmi részvétel (35%)	Független, egészséges és biztonságos élet (10%)	Képesség az aktív időskorra és támogató környezet (20%)
55–59 évesek foglalkoztatási rátája (25%)	Önkéntes tevékenység (25%)	Fizikai aktivitás (10%)	55 éves korban várható élettartam (33%)
60–64 évesek foglalkoztatási rátája (25%)	Gyermekek és unokák gondozása (25%)	Egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés (20%)	55 éves korban egészségben várható élettartam (23%)
65–69 évesek foglalkoztatási rátája (25%)	Idősek gondozása (30%)	Független élet (20%)	Mentális egészség (17%)
70–74 évesek foglalkoztatási rátája (25%)	Politikai részvétel (20%)	Pénzügyi biztonság (3 indikátorból) (30%; mindegyik 10%)	Információs és kommunikációs technológia használata (7%)
		Fizikai biztonság (10%)	Társadalmi kapcsolatok (13%)
		Élethosszig tartó tanulás (10%)	Iskolai végzettség (7%)

Forrás: Zaidi et al. (2013)

Az AAI első három tartománya az aktív idősödés területén elért eredményekhez kapcsolódik, számba veszi a fizetett és nem fizetett tevékenységekben való részvételt,

valamint az idősök fizikai, társadalmi és pénzügyi biztonságát. E három részterület az Egészségügyi Világszervezet ajánlásának megfelelően (WHO 2002) került az Aktív Idősödés Indexébe. A negyedik tartomány pedig azt veszi figyelembe, hogy mennyire támogatja a környezet az aktív öregedést, illetve maga az idősebb korosztály mennyire törekszik életminősége javítására.

Az AAI-ben felhasznált adatok európai uniós felmérésekből származnak.³ Az AAI számszerűsítéskor az azokra a kérdésekre adott válaszokat, melyek szubjektív jellegűek, a 0 és 100 közti skálán helyezték el, és ugyancsak ezen a skálán fejezték ki a kvantitatív értékeket (pl. a foglalkoztatási rátát) is. Ennek eredményeként az AAI valamennyi tartománya, és a bennük szereplő mutatók is százalékos formában állnak rendelkezésre, és alkalmasak mind az országok közti összehasonlításra, mind egy ország aktív idősödésével kapcsolatos helyzetének időbeli elemzésére. Minél közelebb van egy mutató értéke a 100-hoz, annál jobbnak tekinthető a szóban forgó ország adott évi helyzete. Mivel az egyes mutatókat nemenkénti bontásban is számszerűsítik, lehetőség nyílik a férfiak és a nők helyzetének összevetésére is.

Az egyes tartományok és a tartományokon belüli mutatók aggregáláskor használt súlyainak megállapítása az AAI szakértői csoport ajánlása alapján történt. Eredetileg ugyan minden egyes mutató azonos súlyt kapott volna (Zaidi et al. 2013), de végül is szakmai megfontolások alapján az 1. táblázatban a kategóriák elnevezése alatt zárójelben feltüntetett súlyokat alkalmazták.

Az AAI-t, mint ahogy korábban is jeleztük – a többi összetett indexhez hasonlóan –, többen és többfajta kritikával illették. Jelen cikkünk azzal érvel, hogy az idő múlásával az aktív életet elősegítő lehetőségek folyamatosan változnak, így bizonyos tényezők szerepe a korábbinál fontosabbá válik az aktív öregedéshez való hozzájárulásban, míg mások elvesztik jelentőségüket. Emiatt bizonyos időközönként érdemes újra átgondolni a felhasznált indikátorok tartalmát és súlyait, és szükség esetén megváltoztatni azokat.

Az AAI indikátorban felhasznált mutatók közül a 2010-re számszerűsített első indexek megkonstruálása óta egyetlen kategória se ment keresztül olyan mértékű változáson, mint az internethasználat. A különböző foglalkoztatási mutatók, a társadalomba való beágyazódás, az egészséges és független életmód, a mentális képességek, stb. továbbra is rendkívül fontos elemei az aktív idősödésnek. Egyik kategória tartalma se módosult azonban annyira, mint az internetezése. Mint ahogy Chung és Kim (2016) írják, a IV. ipari forradalom internetes technológiákon alapuló újításai gyökeresen változtatják meg életünket. Amennyiben nem vesszük kellőképpen számításba a már megvalósult és a jövőben várható új életviteli lehetőségeket és szükségleteket, saját társadalmi céljaink érvényesülését akadályozzuk meg. Tanulmányunk következő

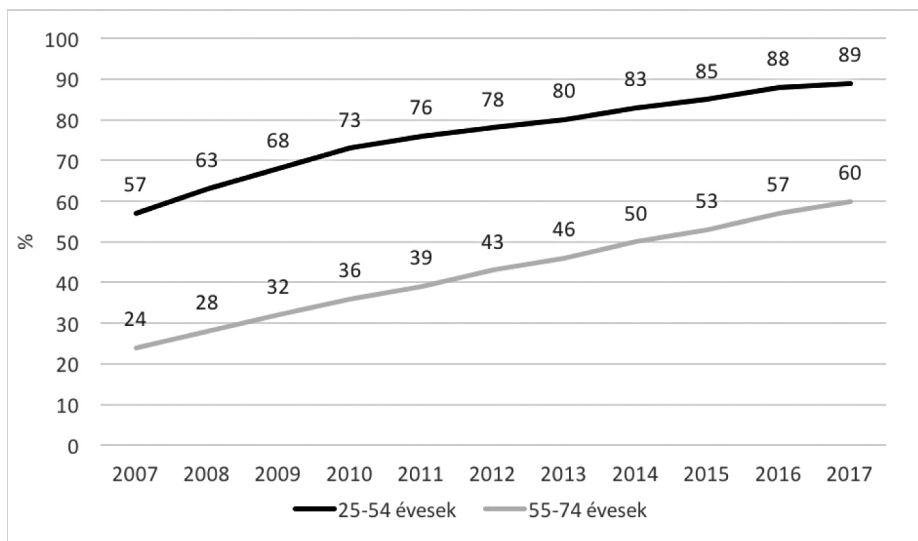
3 A felhasznált adatbázisok: EU-LFS (Labour Force Survey), EU-SILC (Statistics on Income and Living Conditions), EQLS (European Quality of Life Survey), EHLEIS (European Health and Life Expectancy Information Systems), Eurostat ICT Survey (Information and Communications Technology Survey), ESS (European Social Survey).

résében a fentiek szellemében kizárólag az AAI-ben szereplő internethasználat súlyára és tartalmára koncentráltunk.

Az internethasznált súlya az AAI mutatóban

Ahogy már a bevezetőben is írtuk, napjainkban az internet több szempontból is egyre fontosabb szerepet tölt be az idősebb korosztály életében. Az internethasználat mértéke, mint ahogy az 1. ábrán látható, az Európai Unió országaiban nem csak a fiatalabb, hanem az idősebb korosztály körében is nőtt. 2007 és 2017 között az 55–74 évesek körében az internethasználók aránya 24%-ról 60%-ra emelkedett. Az adatok nagy valószínűséggel azt is jelzik, hogy néhány év múlva az internethasználat minősége sokkal fontosabb megkülönböztető szempont lesz az idősök körében is, mint pusztán az internethasználat megléte vagy hiánya, mert az internetezés be fog épülni a mindennapok természetes tevékenységeinek körébe.

1. ábra: Az internetet legalább heti egyszer használók aránya a 25–54 és az 55–74 éves korosztályon belül az EU-28 országokban

Forrás: Eurostat (2018)

Az 1. ábra idősebbekre vonatkozó növekvő internetfelhasználati tendenciája mögött azonban lényeges eltérések húzódnak meg.⁴ Minden országban emelkedett ugyan az arány, de míg pl. 2017-ben Romániában csupán 28% volt az időskorú

4 Arra az 5 évre vonatkozóan, amikor AAI mutatókat számoltak, az idősebb generáció internethasználati adatait a függelék F2. táblázata tartalmazza.

internetfelhasználók aránya, addig Luxemburgban ez az érték elérte a 91%-ot. A gyorsan növekvő tendenciát véve alapul, a különbségek a jövőben várhatóan el fognak tűnni, viszont jelenleg még az e tekintetben elmaradott régiókban – főként Kelet- és Dél-Európában – szükség van az ebben rejlő potenciál hangsúlyozására és az idős emberek internethasználatának támogatására. Ezeket a gondolatokat hangsúlyozza Friemel (2016) is, amikor az országok közti digitális megosztottság (*digital divide*) fogalmáról ír.

Az AAI indexben az internethasználók részaránya a 4. tartományban szerepel „Információs és kommunikációs technológia (IKT) használata” (angolul *information and communication technology*, ICT) nevű indikátorként.⁵ Az 1. táblázatban látható, hogy a 4. tartomány 20%-os, a 4. tartományon belül pedig az IKT 7%-os súlyt kapott. Így összességében csak 1,4%-os az internethasználat súlya a teljes AAI mutatón belül. Tekintve az internethasználat növekvő fontosságát, ez a mutató meglehetősen alulreprezentálnak tűnik, érdemes az értékét növelni. Érvelésünket támasztja alá az is, hogy az AAI index 22 mutatója közül az IKT rendelkezik a legnagyobb szórással.⁶

Szintén az IKT nagyobb súlyának szükségességét támasztják alá Djurovic és szerzőtársai (2017). A szerzők statisztikai becslést, kompozit I-távolság mutató⁷ módszerrel alkalmaznak (*Composite I-distance Indicator*, rövidítéssel CIDI), és így határozzák meg az AAI indikátorainak súlyát. Vagyis nem szakértői becslésen alapul, szubjektív súlyokat használnak, hanem helyette Pearson-féle korrelációs együtthatókkal számszerűsítik az együttható súlyok nagyságát.⁸ Az általuk kapott súlyok értékét a 2. táblázat második számoszlopa tartalmazza.

Összehasonlítva a 2. táblázat első és második számoszlopát, természetesen több ponton is nyomon követhető a statisztikai alapú és az eredeti, szakértői súlybecslések különbsége. Míg pl. az eredeti indexben ugyanakkora súlyt kapott a foglalkoztatottság részterületén belül minden szereplő korcsoport, addig Djurovic et al. (2017) számításai alapján a 65–69 évesek nagyobb súllyal kerültek az AAI-be, mint a 60–64 évesek. A 60–64 évesekhez pedig magasabb érték tartozik, mint az 55–59 éves korosztályhoz. (A 70–74 évesek foglalkoztatása azonban kisebb súllyal szerepel, mint a 60–64 éveseké, de mivel a 70–74 évesek foglalkoztatási rátája rendkívül alacsony, az együttható szerepe is elhanyagolható.) Az Unióban általában 65 évesen lehet nyugdíjba menni, így 65 év alatt nagyobb valószínűséggel lesz magas a foglalkoztatottság, mint felette. A kompozit I-távolság mutatóval számított súlyok is egyértelműen jelzik, hogy az igazi kihívás az aktív idős kor vonatkozásában a 65–69 évesek foglalkoztatási rátájának javítása. Ezek alapján mi is javasoljuk, hogy az AAI mutatón belül az egyes korcsoportok foglalkoztatottságának egymáshoz viszonyított súlyát is érdemes újragondolni. Ennek jelentősége azonban messze elmarad az internethasználat meny-

5 Az IKT-re vonatkozó értékek az Eurostat ICT Survey felméréséből származnak (Eurostat 2018), és azon 55–74 évesek arányát mutatják, akik az elmúlt három hónapban legalább heti rendszerességgel használták az internetet.

6 A leíró statisztikákat, beleértve az egyes változók szórását, a függelék F1. táblázata tartalmazza.

7 A kompozit I-távolság mutató módszerének leírását lásd: Ivanovic (1973); Jeremic et al. (2011); Dobrota et al. (2016)

8 Szakértői súlyokon alapuló kompozit indexek számszerűsítéskor minden olyan fellelhető információt is érdemes felhasználni, amit matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásakor gyűjthetünk össze. Ezért tartjuk hasznosnak a különböző súlyrendszerek összehasonlításakor az I-távolság módszerével számszerűsített súlyokat is bevonni az elemzésbe.

nyiségi és minőségi változása következtében indokolt változtatások fontosságától, így tanulmányunkban a továbbiakban kizárólag az AAI-n belül az IKT-hez kapcsolódó kérdésekkel foglalkozunk.

A fentiekből következik, hogy tanulmányunk szempontjából Djurovic és munkatársai tanulmányában (2017) az IKT súlya a legizgalmasabb kérdés. Ahogy a 2. táblázatban is látható, a súlyok alapján Djurovicék szerint ez az indikátor a 4. tartományban a mentális egészség után a második legfontosabb alkotóelem. A negyedik tartományon belül az IKT korábban 7%-os súlyt kapott, ami említett cikkükben 22%-ra, a régi érték több mint háromszorosára emelkedett (lásd Djurovic et al. 2017). Magán az AAI-n belül pedig az IKT-t tartalmazó 4. tartomány 20% helyett 33%-os súlyértéket kapott. A statisztikai alapon számított súlyok tehát a mi hipotézisünket támasztják alá, miszerint az internethasználat túl alacsony súllyal szerepelt az eredeti AAI mutatóban.

Az internethasználat fontosságának hangsúlyozását egy gondolat kísérlet segítségével is vizsgáltuk. Kísérletünkkel semmiképp nem az volt a célunk, hogy egy szakértői becslést egy másik szakértői becsléssel helyettesítsünk. Pusztán csak fel kívántuk hívni a figyelmet arra, hogy az eredeti szakértői becslés egyik eleme, az internethasználat figyelembevétele mind súlyát, mind tartalmát tekintve az idő múlásával korrekcióra szorul.

Kísérletképpen egy olyan súlyrendszert készítettünk, melyben csak az IKT súlyát módosítottuk az eredeti esethez képest. A többi változó saját tartományukon belüli relatív súlyát változatlanul hagytuk, illetve a négy eredeti tartomány egymáshoz képest tekintett súlyát sem módosítottuk. Ez a számítás lehetőséget ad arra, hogy összevegyük az eredeti és az újfajta országrangsorokat, ceteris paribus növelve az IKT súlyát a mutatón belül. Mindezt úgy valósítottuk meg, hogy az IKT-használatot kivettük a negyedik tartomány mutatói közül, és egy különálló, ötödik tartományként építettük be az AAI indexbe (lásd a 2. táblázat „Öttartományos eset súlyai” oszlopát). Az 5. tartománynak pedig az eredeti 1,4 %-os értéknél jóval magasabb súlyt – 20%-ot – adtunk. Ezzel egy olyan szélsőséges eset AAI-re gyakorolt hatását kívántuk vizsgálni, amikor az internetezés kapja a legnagyobb súlyt az AAI-t alkotó változók közül.

2. táblázat: Az indikátorok és a tartományok súlyai a három esetben

Tartomány/Indikátor	Eredeti súlyok	Djurovic et al. (2017) súlyai	Öttartományos eset súlyai
1. tartomány: Foglalkoztatottság	35%	19%	28%
55–59 évesek foglalkoztatási rátája	25%	19%	25%
60–64 évesek foglalkoztatási rátája	25%	28%	25%
65–69 évesek foglalkoztatási rátája	25%	30%	25%
70–74 évesek foglalkoztatási rátája	25%	23%	25%
2. tartomány: Társadalmi részvétel	35%	21%	28%
Önkéntes tevékenység	25%	22%	25%
Gyermekek és unokák gondozása	25%	35%	25%
Idősek gondozása	30%	33%	30%
Politikai részvétel	20%	10%	20%
3. tartomány: Független, egészséges és biztonságos élet	10%	27%	8%
Fizikai aktivitás	10%	16%	10%
Egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés	20%	13%	20%
Független élet	20%	18%	20%
Relatív medián jövedelem	10%	1%	10%
Szegénységi küszöb feletti aránya	10%	9%	10%
Anyagi nélkülözéstől való mentesség	10%	15%	10%
Fizikai biztonság	10%	13%	10%
Élethosszig tartó tanulás	10%	15%	10%
4. tartomány: Képesség az aktív időskorra és támogató környezet	20%	33%	16%
55 éves korban várható élettartam	33%	15%	36%
55 éves korban egészségben várható élettartam	23%	20%	25%
Mentális egészség	17%	24%	18%
Társadalmi kapcsolatok	13%	18%	14%
Iskolai végzettség	7%	1%	7%
IKT használata*	7%	22%	20%

* Az öttartományos esetben ez az 5. tartomány.

Forrás: Zaidi et al. (2013); Djurovic et al. (2017), illetve a harmadik számoszlop saját gondolat kísérletünk eredménye⁹

A 2. táblázatban az eredeti AAI súlyokat is feltüntettük, hogy könnyen össze lehessen hasonlítani a különböző módokon számszerűsített súlyrendszereket. A táblázat jól mutatja, hogy Djurovic és munkatársai (2017) súlyai nagymértékben eltérnek az eredeti AAI súlyoktól. Az általunk az IKT fontosságát kiemelő ceteris paribus változás következtében szintén van eltérés az eredeti AAI súlyokhoz képest, de az első négy tartomány és a tartományokon belüli mutatók relatív aránya a konstrukció következtében változatlan. Az IKT végső súlya az eredeti szakértői becsléskor 1,4%, Djurovic és munkatársai cikkében (2017) 7,26%, a mi gondolat kísérletünkben pedig 20%. A három különböző IKT súly, illetve a többi együttható súly eltérése lehetővé teszi, hogy teszteljük a szakértői súlyrendszer robusztusságát. Az alábbiakban ebből a célból fogjuk összehasonlítani az országsorrendeket.

Amennyiben a különböző súlyrendszerek lényegesen eltérő országsorrendet eredményeznek, érdemes elgondolkodni a szakértői súlyok megváltoztatásán. Amennyiben viszont az eltérések nem tekinthetők túl nagynak, az eredeti szakértői súlyozást

⁹ Az öttartományos esetben az első négy tartomány egymáshoz képest tekintett súlyai megegyeztek az eredeti súlyrendszeren belüli arányokkal. A táblázatban látható értékeket egész számokra kerekítettük.

legfeljebb azokon a területeken kell kismértékben módosítani, ahol a gazdaság fejlődése új környezetet teremtett, és bizonyos új tendenciákat is figyelembe kell venni az aktív idősödés potenciáljának értékelésekor.

A fentieknek megfelelően vizsgálatunkkal azt kívántuk kideríteni, hogy a 2. táblázat három különböző súlyrendszere különböző országsorrendeket ad-e az EU-28 országai vonatkozásában. Összesen 5 évre áll rendelkezésünkre AAI index, ennek megfelelően mind az 5 év vonatkozásában elkészítettük az országsorrendeket. A 3. táblázatban ezt úgy tüntetjük fel, hogy a súlytípus alatt rendre a 2010-es, 2012-es, 2014-es, 2016-os, majd pedig a 2018-as országsorrendeket adjuk meg.

3. táblázat: Rangsorok a háromféle súlyozás mellett az Európai Unió tagállamai között

	Eredeti súlyok					Djurovic et al. (2017) súlyai					Öttartományos eset súlyai				
	2010	2012	2014	2016	2018	2010	2012	2014	2016	2018	2010	2012	2014	2016	2018
Svédország	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Dánia	2	2	2	3	2	2	2	2	2	2	3	2	3	2	2
Hollandia	3	4	3	2	3	3	3	3	3	3	2	3	2	3	3
Egyesült Királyság	4	3	4	5	4	5	5	5	5	5	5	4	4	5	4
Finnország	5	6	5	4	5	4	4	4	4	4	4	5	5	4	5
Irország	6	5	6	7	7	6	6	6	9	6	8	7	8	11	11
Németország	7	10	9	8	6	10	10	10	10	7	7	8	9	9	7
Észtország	8	16	10	11	9	16	18	18	15	12	12	12	12	10	10
Franciaország	9	9	7	6	8	9	9	8	8	9	9	9	7	8	8
Ciprus	10	7	12	15	13	18	16	17	16	16	16	14	18	20	17
Belgium	11	15	15	9	10	7	8	9	7	8	10	10	10	7	9
Portugália	12	11	16	19	20	15	14	16	18	17	15	15	19	23	22
Lettország	13	22	19	16	15	24	27	22	22	21	13	22	15	15	14
Luxemburg	14	8	8	10	14	8	7	7	6	10	6	6	6	6	6
Ausztria	15	14	13	12	12	12	11	11	11	11	11	11	11	12	12
Cseh Köztársaság	16	13	11	13	11	13	15	13	14	15	14	13	13	13	13
Spanyolország	17	17	17	18	18	11	13	12	13	14	17	17	14	16	16
Litvánia	18	19	20	20	19	22	21	24	23	24	19	21	21	19	21
Olaszország	19	12	14	17	17	17	12	14	19	18	20	16	16	18	18
Szlovénia	20	21	23	21	23	14	19	20	17	19	18	18	23	21	23
Románia	21	23	24	24	26	27	28	28	28	27	25	27	27	27	27
Görögország	22	25	28	28	28	23	25	27	27	28	26	28	28	28	28
Horvátország	23	18	18	26	27	20	20	19	25	26	27	24	24	25	26
Málta	24	20	21	14	16	19	17	15	12	13	22	19	17	14	15
Lengyelország	25	28	27	25	24	25	26	26	26	25	24	26	26	24	24
Bulgária	26	24	22	22	22	28	22	21	21	22	28	25	25	26	25
Szlovákia	27	26	25	23	21	26	23	25	20	20	23	20	20	17	19
Magyarország	28	27	26	27	25	21	24	23	24	23	21	23	22	22	20

A sorrendek rendre a 2010, 2012, 2014, 2016 és 2018-as AAI értékek alapján készültek¹⁰, az AAI (2018), Djurovic et al. (2017), valamint saját gondolatalkísérletünk alapján.

Az alábbiakban a 2018-as AAI vonatkozásában elemezzük az országsorrendeket. Djurovic et al. (2017) súlyainak használata az eredeti szakértői értékek helyett a leginkább Luxemburnak, Spanyolországnak és Szlovéniának kedvezett, melyek 4 helyezéssel értek el jobbat a súlyok változtatásával. Ezzel ellentétben a módosított súlyrendszer legnagyobb vesztesei Lettország és Litvánia, melyek rendre 6, illetve 5 helye-

10 Emlékeztető: az AAI indexek 2010 és 2018 közt két évente kerültek számszerűsítésre, és alapadataik a 2008–2016-ig tartó időszakot fedik le.

zéssel kerültek hátrébb. A lista élén mindkét esetben Svédország, Dánia és Hollandia állnak, az utolsó három helyezett pedig Románia, Horvátország és Görögország.

Ha az átlagos abszolút eltérés¹¹ a különböző súlyozások mellett kapott országgrangsorok között M számú ország esetén

$$\bar{R} = \frac{1}{M} \sum_{c=1}^M |Rank_{ref}(CI_c) - Rank(CI_c)|, \quad (1)$$

ahol az OECD (2008) jelöléseit alkalmazva $Rank_{ref}(CI_c)$ a C ország eredeti súlyozás melletti, $Rank(CI_c)$ pedig az új súlyozás esetén kapott helyezése, akkor a $\bar{R} = 1.93$.

Mivel Djurovic és munkatársainál (2017) minden egyes indikátor súlya módosult az eredeti esethez képest, a rangsor megváltozásának oka nem csupán az internethasználat alakulásában keresendő. Ahhoz, hogy leszűkítsük a vizsgálatot az IKT-használat súlyának megváltozására, az eredeti rangsort az öttartományos eset rangsorával is érdemes összevetni.

Az eredeti és az öttartományos esetben egyaránt Svédország, Dánia és Hollandia kerültek a dobogóra, míg a sereghajtók Románia, Horvátország és Görögország, ugyanúgy, mint a Djurovic és munkatársai (2017) által meghatározott súlyokkal számított rangsorban. A sorrend ez utóbbi országokban az internethasználat tekintetében is hasonlóan alakult (lásd a *függelék F2. táblázatát*), így nem meglepő, hogy az IKT-t jobban kiemelő súlyozás nem segítette hozzá ezeket az országokat a rangsorban való előrejutáshoz. A legnagyobb javulást az eredeti sorrendhez képest Luxemburg (8 helyezés) és Magyarország (5 helyezés) érte el. Az EU-28 országok közül 2016-ban Luxemburgban volt a legnagyobb az idős korú internethasználók aránya, Magyarország pedig a kérdéses évben¹² a középmezőnybe tartozott, ily módon az AAI lista végéről a nagyobb internethasználat eredményeképpen előbbre tudott lépni.

Ciprust viszont kedvezőtlenül érintené az új súlyozás használata, 4 helyezéssel kerülne hátrébb, ugyanis ott 2016-ban az idősek közül relatíve kevesen interneteztek legalább heti egyszer. Összességében az (1) egyenlet alapján a rangsorbeli átlagos abszolút eltérés 2018-ban 1,5. Vagyis az internet fontosságát erősen kiemelő súlyrendszer is csak viszonylag kevésbé változtatná meg a 2018-as AAI országsorrendjét.

Ahhoz, hogy ne csak egyetlen év vonatkozásában hasonlítsuk össze a különböző súlyokkal elért AAI rangsorokat, tekintsük a 4. táblázatot, ahol a rangsorok eredeti rangsorhoz képest vett átlagos abszolút eltéréseit láthatjuk az (1) egyenlet alapján számolva.

4. táblázat: Az AAI értékek által meghatározott rangsorok átlagos abszolút eltérései

AAI számítás éve	Djurovic et al. (2017) súlyok	Öttartományos súlyok
2010	3,36	2,36
2012	2,36	2,43
2014	2,14	2,21
2016	2,07	1,79
2018	1,93	1,50

Forrás: saját számítás

11 Az átlagos abszolút eltérés mutatójának leírását lásd az OECD (2008)-ban.

12 Itt se feledkezzünk meg arról, hogy a 2018-as AAI indexben a 2016-os internethasználati adatokat vették figyelembe.

A 4. táblázat jól mutatja, hogy a rangsorok átlagos eltérése az időben előrehaladva mind a Djurovic és szerzőtársai (2017) súlyai mellett, mind az öttartományos esetben csökkennek.¹³ Még induláskor se haladja meg az átlagos különbség a 3,5-öt, az öttartományos esetben pedig mindig 2,5 alatt marad. Ez az eredeti (Zaidi et al. 2013) szakértői súlyok robusztusságára utal, sőt a különbségek értéke időben csökken.

Mindez nem jelenti azt, hogy nem kell az AAI-n belül nagyobb jelentőséget tulajdonítani az internethasználatnak, illetve az internethasználat módjának, mert az internet mindenképp egy külvilág felé vezető elsődleges eszköz az idősebb korosztály számára is. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy valószínűleg azért vált az évek során egyre kevésbé országsorrendet befolyásoló tényezővé még a magasabb súlyú IKT is, mert folyamatosan csökkent az országok közti különbség, legalábbis az IKT eredeti értelmezése mellett. Ugyanis egyre inkább általánossá vált az internet használata az 55 éven felüliek közt, függetlenül attól, melyik országban élnek. Ugyanakkor – mint ahogy a IV. ipari forradalomra való hivatkozásuknál Chung és Kim (2016) is írták – nem mindegy, hogy mire használják az internetet, az egyszerű levélírás mellett pl. képesek-e az emberek új kapcsolatokat kiépítésére, stratégiai célú döntések meghozatalára, stb. Ezért a továbbiakban azzal foglalkozunk, hogy az egyszerű „Használta-e az internetet legalább heti rendszerességgel az elmúlt három hónapban” kérdés helyett hogyan lehetne beépíteni az AAI-be egy minőségi célú, informatívabb internethasználati indikátort.

Internethasználat – minőségi tartalommal

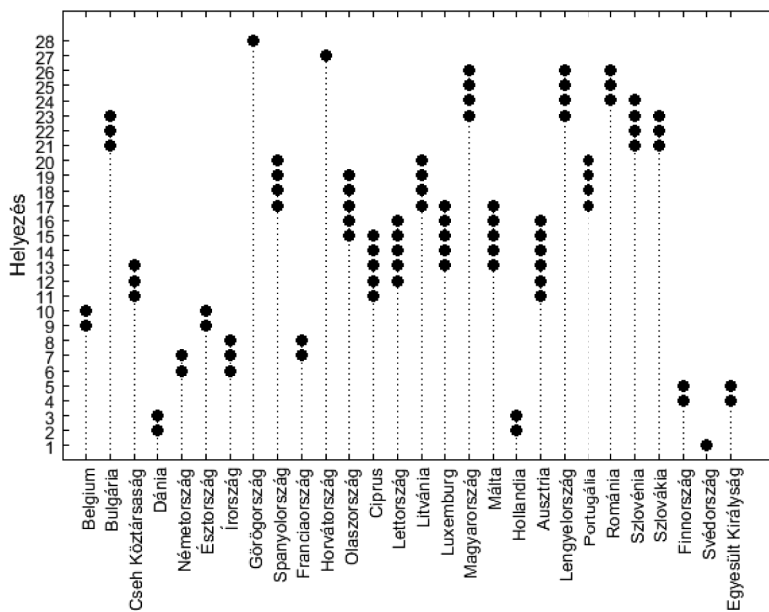
Eddig azt néztük meg, hogy az IKT súlyozása szempontjából mennyire robusztus a szakértői súlyrendszer. Azt találtuk, hogy hiába adunk jóval nagyobb együtthatót az IKT-nek, az országok sorrendje egyik évben se változik lényegesen. Ez ugyan egyrészt arra utal, hogy a súlyozás a rangsor szempontjából robusztus, másrészt viszont – mint ahogy jeleztük is – jelentheti azt is, hogy maga a mutató tartalma nem ad igazán érdemi információt. Kérdés, hogy egy más értékeket tartalmazó IKT nagyobb befolyásoló szereppel rendelkezne-e. Ennek eldöntésére szimulációs számításokat végeztünk.¹⁴ Véletlenszám-generátorral konstruáltunk 100 különböző, mesterséges IKT adatot minden vizsgált országhoz, és ezen adatok segítségével az eredeti szakértői súlyokkal, a Djurovic és szerzőtársai (2017) által meghatározott súlyokkal, és a mi öttartományos súlyainkkal is elvégeztük az országok rangsorolását. A többi indikátor értékein nem változtattunk, az eredeti 2018-as AAI-ben szereplő adatokat használtuk. A 2a) ábra azt mutatja, hogy az eredeti szakértői súlyok esetén a konstruált IKT-vel se változik túlságosan nagy mértékben a sorrend. A 2b) ábrán a Djurovic és szerzőtársai (2017) által meghatározott súlyokkal kapott helyezéseket látjuk, a 2c) ábra pedig az öttartományos AAI-vel elért helyezéseket jelzi.

13 Egyetlen esetben, az öttartományos eltéréseknél van kis növekedés a 2010-es és a 2012-es rangsoreltérések közt.

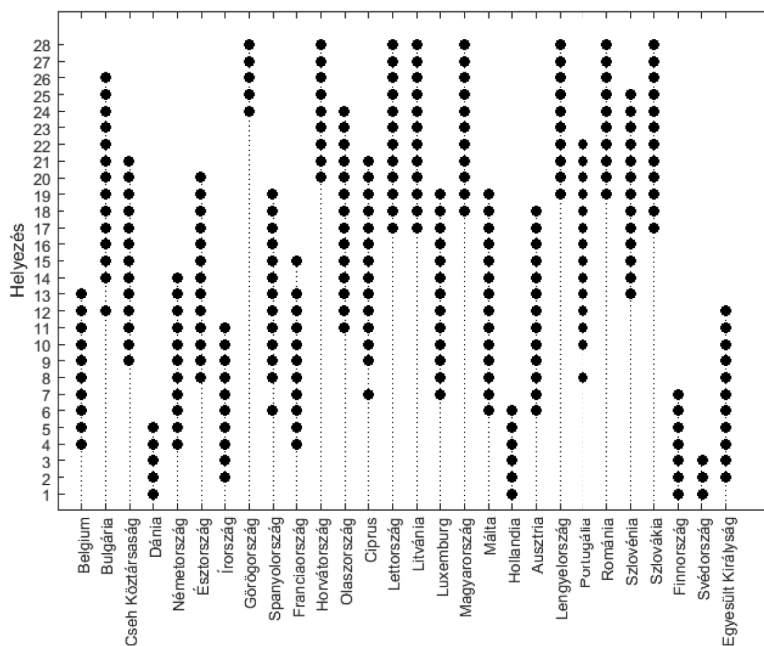
14 Az alábbiakban következő rangsorok grafikus ábrázolásának ötletét Permanyer (2012) adta, aki egy másik kompozit index súlyaira alkalmazott szimulációs számításai eredményeit mutatta be hasonló módon.

2. ábra: Az egyes országok AAI rangsorban elfoglalt helye a 100 szimulált IKT értékkel, különböző súlyrendszerek esetén

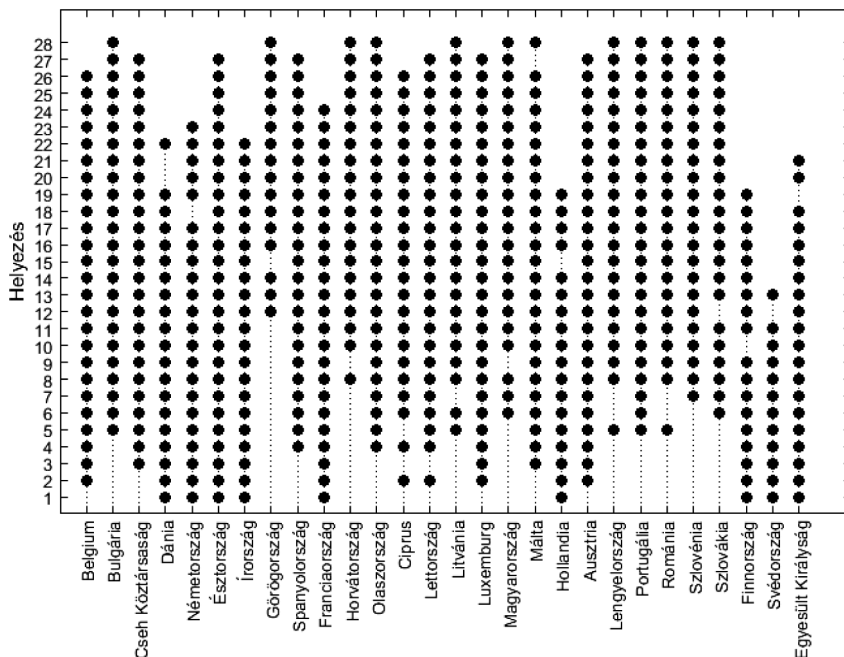
2a) Az egyes országok AAI sorrendben elfoglalt helyezése az eredeti szakértői súlyokkal.

2b) Az egyes országok AAI sorrendben elfoglalt helyezése Djurovic és szerzőtársai (2017) által meghatározott súlyokkal.

2c) Az egyes országok AAI sorrendben elfoglalt helyezése az öttartományos esetben.

A 2a) ábrán egy országhoz tartozóan maximum hat helyezést látunk (lásd Ausztriát), de ezek a helyezések is szorosan egymás után találhatók. Vagyis az IKT kis súlya mellett maguknak az IKT-értékeknek a lényegi változása se befolyásolja nagy mértékben az országok AAI-beli rangsorát. Djurovic és szerzőtársai (2017) által meghatározott súlyok mellett egy ország akár a meglevő 28 helynek a felét (pl. lásd Máltát) is el tudja foglalni az egyes számítások során, az öttartományos súlyok pedig simán lehetővé teszik, hogy a különböző IKT-sorok akár 25 rangsorbeli helyet is generáljanak (pl. Belgium esetében). Ez természetesen az IKT-súlyok növeléséből következik, hiszen minél nagyobb részét teszi ki a mutató az AAI-nek, annál inkább befolyásolja annak alakulása az országsorrendeket. A szimulációs számítások két következtetést sugallnak:

- Egyrészt azt mutatják, hogy az eredeti szakértői súlyokhoz képest valóban érdemes nagyobb súlyokat adni az IKT-nek az AAI számításakor, ha az idők internethasználatban rejlő lehetőségeire szeretnénk felhívni a figyelmet, hiszen csak így tudjuk elérni, hogy az IKT változása érdemben befolyásolja az AAI alakulását.
- Másrészt érdemes lenne az internetezés vonatkozásában olyan adatot vonni be a számításokba, amely nem egyszerűen csak azt mutatja, hogy valaki használta-e az internetet legalább heti rendszerességgel az elmúlt három hónapban. Korábbi 1. ábránk jól mutatja, hogy az idők IKT-használata mily mértékben növekszik, és tendenciája alapján várhatóan hamarosan el fogja érni a közel

100%-ot. Az 1. ábrán az is látható, hogy a fiatalabb korosztály internethasználata 2017-ben már 89% volt. Nem valószínű, hogy napjaink fiataljai megöregedvén abbahagynák az internetezést. Az, hogy hányan használták rendszeresen, már egyre kevésbé biztosít lényegi információt. Helyette érdemes a használat minőségi mutatóira koncentrálni.

A minőségi használat alatt olyan tevékenységeket értünk, amikor valaki nem egyszerűen honlapokat nézeget, hanem az internet segítségével tanul, munkát keres, társadalmi életet él, utánanéz valaminek, hogy aztán az életvitelét befolyásoló döntést hozhasson, stb. Az Európai Információs és Kommunikációs Technológiai Felmérés (Eurostat 2018) külön-külön tartalmaz bizonyos részvételi arányokat, de együttesen és mélyebben nem publikáltak a felmérésből származó vagylagos mutatókat. Pl. nem tudhatjuk meg, hogy egy korosztály hány százaléka használta egy héten legalább egyszer az internetet vagy közösségi oldalakon való részvételre vagy álláskeresésre. Így a meglevő adatok alapján csak egyetlen kiemelt internethasználati forma figyelembevételével tudunk kísérleti számításokat végezni, ami csak azt mutatja, hogy a kérdéses formát az idősök hány százaléka használta az utóbbi három hónapban legalább heti rendszerességgel.

Az alábbiakban megmutatjuk, hogy az információtechnológiai felmérés publikált eredményei közt még így is van olyan kérdésre adott válasz, amely jobban alkalmas az idősök hatékony internethasználatának felmérésére, mint pusztán az, hogy az elmúlt három hónapban fellépett-e valaki legalább hetente egyszer az internetre. A felmérés eredményei közül a továbbiakban példaként a közösségi oldalakon való részvételt (*participating in social networks*, magyar rövidítéssel RKO) emeljük ki, és ennek a részarányát használjuk fel az AAI konstruálására. Megmutatjuk, hogy az AAI-sorrend továbbra is robusztusnak tekinthető, de egyes országok rangsorbeli helyezése mégis jobban változik, mint az IKT eredeti értékeinek használatakor. Példánk a 2018-as év AAI indexére vonatkozik. Az alábbi 5. táblázatban összefoglaljuk, hogy ha az internet szerepét az aktív idősödés esetében az eredeti IKT-használat helyett az RKO alakulásával mérjük, mennyiben változik az országok sorrendje.

5. táblázat: Országssorrendek (1) képlet szerinti átlagos abszolút eltérése akkor, amikor az IKT-adatok helyett RKO-adatokat használunk a 2018-as AAI indexek kiszámolásához

	Eredeti IKT-adatok, eredeti súly	IKT helyett RKO-adatok		
		Eredeti súly	Djurovic-súly	Öttartományos súly
Eredeti IKT, eredeti súly	0	0,36	2,29	2,14
Eredeti IKT, Djurovic- súly	1,93		0,79	
Eredeti IKT, öttartományos	1,50			1,71

Az 5. táblázatban az első számokkal kitöltött sor („Eredeti IKT, eredeti súly”) jól mutatja, hogy az RKO-adatokkal 2,29, az öttartományos esetben pedig 2,14 az átlagos abszolút eltérés az eredeti IKT-vel és eredeti súlyokkal vett rangsorhoz képest. Az átlagos abszolút eltérés így módon több, mintha csak a szakértői súlyok helyett használnánk más súlyokat. Ezt az 5. táblázat első számoszlopa („Eredeti IKT adatok, eredeti súly”) mutatja (megismételve a 4. táblázatban is szereplő információt). Vagyis RKO-adatokat használva az eltérés valamelyest nő, de továbbra se tekinthető jelentősnek. Az 5. táblázat ugyan csak a 2018-as AAI-adatokra vonatkozóan mutatja az eredményeket, de számításaink szerint a többi év AAI-értéke esetében is hasonló a helyzet.

A kis sorrendváltozás arra utal, hogy az AAI mutató értéke az RKO-adatokkal is robusztus marad, viszont a nagyobb (/kisebb) RKO-értékkel rendelkező országok jobban előbbre (/hátrább) kerülhetnek az AAI által meghatározott országsorrendben. Ezt foglalja össze a 6. táblázat.

6. táblázat: A 2018-as AAI index esetében a különböző súlyozás, illetve az internethasználat különböző tartalma esetében a sorrendben előbbre vagy hátrább kerülő országok száma

Az IKT-t használó szakértői súlyok esetéhez viszonyított súlyrendszer	7–9 helyet előre vagy hátra ugró országok száma	4–6 helyet előre vagy hátra ugró országok száma	2–3 helyet előre vagy hátra ugró országok száma
IKT, Djurovic-súlyok	0	6	6
IKT, öttartományos súlyok	1	3	6
RKO, szakértői súlyok	0	0	0
RKO, Djurovic-súlyok	1	9	5
RKO, öttartományos súlyok	3	3	7

Megjegyzés: Viszonyítási alap minden esetben az az AAI, melyet a szakértői súlyok alapján számszerűsítették, és amelyben az IKT értékei szerepelnek

Az interneten keresztüli, közösségi hálókön való tevékenység a legújabb kutatások alapján nagyban hozzájárul az idősebb évek aktívvá tételéhez, és egy adott országon belül, illetve az internethasználók közt is jelentősen különbözik. Mint ahogy Givskov és Deuze (2018) is bizonyítják, a közösségi oldalak használata nagyban függ az egyének korábbi élettörténetétől. Azok, akik idősebb korban (is) használják, sokkal jobban bekapcsolódnak a különböző társadalmi eseményekbe, mozgalmasabbak a napjaik, tájékozottabbak, és jobb a közérzetük is. Ezért az AAI-be sokkal inkább javasolnánk ilyen jellegű mutató figyelembevételét, mint simán csak azt, hogy valaki használta-e az internetet vagy sem. Ezt igazolják a 6. táblázat adatai is. Az RKO-t használva több ország helyezése változik számottevő mértékben, akár a Djurovic és szerzőtársai (2017) által meghatározott súlyok mellett, akár az öttartományos esetben. Még az eredeti szakértői súlyok mellett is van olyan 10 ország, mely egy helyezéssel előrébb

vagy hátrébb kerül a sorrendben, de a Djurovic és szerzőtársai (2017) által meghatározott súlyokkal már legalább 4 hellyel változik meg 10 ország helyzete, az öttartományos esetben pedig 6 ország helyezése módosul legalább 4 hellyel. A lista eleje és vége azonban minden esetben változatlan maradt.

Az RKO-adatok tehát jobban lehetőséget adnak arra, hogy egy ország az AAI-ben szereplő többi mutatója alacsony (magas) értékei ellenére előbbre (hátrább) kerüljön a sorrendben, ha a RKO értéke nagy (kicsi). Azaz az RKO jobban számít a sorrendiség kialakításában, mint az IKT-használat. Az Európai Információs és Kommunikációs Technológiai Felmérés kérdőíve lehetőséget ad arra, hogy összetett, minőségi mutatót számszerűsítsenek az internet használatának jellemzésére. Ilyen típusú, összetett mutató azonban egyelőre nincs a felmérés publikált adatai közt. Mivel arra vonatkozóan elérhetőek adatok, hogy az 55–74 éves korosztály hány százaléka használta az internetet bármilyen tanulási tevékenységre, termékek és szolgáltatások eladására, munkakeresésére, illetve e-bankolásra (ezek a mutatók néhány ország vonatkozásában a 75 éven felüli lakosságra is letölthetők), így ezekből képezni lehetne egy gazdasági aktivitást segítő IKT indikátort. Míg azok arányából, akik például utazási szolgáltatásokat értek el az interneten keresztül, közösségi oldalakon vettek részt, illetve telefonálásra, videobeszélgetésekre használták azt, egy társadalmi-szociális aktivitást segítő IKT mutatót is lehetne becsülni. Még ha nem is készülne két különböző aktivitást jelző internethasználati mutató, a kiemelt célokra történő internethasználatot mindenképp érdemes lenne legalább egyetlen összevont mutatóban számszerűsíteni, és ezt lehetne figyelembe venni az AAI-ben is. Véleményünk szerint ily módon az internethasználat indikátora informatívabb módon befolyásolná az AAI alakulását.

Összefoglalás

Tanulmányunkban röviden bemutatunk néhány komplex jóléti mutatót, és közülük kiemeltük a 2010-től kezdve az EU országainak vonatkozásában kétévenként számszerűsített Aktív Idősödés Indexét (AAI). Felhívtuk a figyelmet arra, hogy az AAI ugyanúgy szakértői és nem statisztikai becslés alapján konstruált kompozit index, mint a Bandura (2008) által felsorolt összetett indexek kb. 85%-a. Jeleztük, hogy nem kívánunk állást foglalni a „szakértői vagy matematikai-statisztikai alapú komplex indexeket használjunk” szakmai vitában, de úgy véljük, egy jól megkonstruált szakértői index képes arra, hogy megfelelően támogassa a szakpolitikusok döntéshozatalát. Így pl. az AAI alkalmas az idősödésben rejlő potenciálok mérésére. Mivel azonban a napjainkban zajló, sokak által IV. ipari forradalomnak tartott gazdasági átalakulás, melyben az univerzális internethasználat kulcsfontosságú szerepet tölt be, meglehetősen gyorsan változtatja meg az idősebb nemzedék életkörülményeit is, ezeket a tendenciákat az AAI számításakor is figyelembe kell vennünk. Azaz az internethasználatra vonatkozó AAI összetevőt a kor követelményeinek megfelelően kell számba venni.

Ennek szellemében kiemeltük az AAI-ben alkalmazott internethasználati mutató két fontos, az országsorrendeket is befolyásolni képes aspektusát.

1.) Először ráirányítottuk a figyelmet az internethasználat AAI-ben szereplő súlyára, azaz az aggregálás során használt együtthatójára. Az eredeti szakértői súlyok segítségével definiált sorrendeket tekintettük az alapsorrendeknek, majd ehhez hasonlítottunk két másik súlyrendszer által meghatározott sorrendet. Az egyik új súlyrendszer a Djurovic és munkatársai cikkében (2017) közzétett, matematikai-statisztikai alapú együtthatórendszer. A másik súlyrendszerben pedig csak az internethasználat együttható értékét növeltük az eredetihez képest olyannyira, hogy a legnagyobb szerepet kapja az indexben az alkalmazott mutatók között, miközben az összes többi súlyarányt változtatlanul hagytuk. Az országsorrendek a Djurovic-féle súlyozás esetén változtak jobban, de az átlagos abszolút eltérések így is évről évre csökkentek. Ezt a csökkenést nagyban magyarázza az internethasználatban az egyes országok közt lezajlott konvergencia. Az átlagos abszolút eltérés soha nem haladta meg a 3,4-et, miközben a rangsor eleje mindig változatlan maradt, és a végén is csak nagyon kevés helycsere történt. Mindez azt jelzi, hogy ahhoz, hogy az internethasználat jobban befolyásolja az országsorrendeket, az aggregáláskor nagyobb súlyt kell, hogy kapjon, de nem kell attól félnünk, hogy ez elrontja a mutató sorrendbeli robusztusságát.

2.) Második vizsgálati szempontunk az AAI-ben figyelembe vett internethasználat tartalma volt. Jelenleg annak az indikátornak az értékét vesszük figyelembe, amely megmutatja, hogy az 55–74 éves korosztály hány százaléka használta az internetet az elmúlt három hónapban legalább heti rendszerességgel. Mivel az internethasználat kezd általánossá válni, egy ilyen tartalmú mutató egyre inkább elveszíti az országok közti megkülönböztető szerepét. Ehelyett javasoltuk, hogy az internethasználatot feltáró felmérések kérdéseire adott válaszokból egy olyan összetett mutatót számszerűsítsenek, mely az internethasználat minőségét jelzi. Meg is mutattuk, hogy a már most rendelkezésre álló adatok is lehetővé teszik az országsorrendek erősebb befolyásolását. A közösségi hálózatokban való internetes részvétel arányszámainak felhasználása ugyanis számításaink során több esetben megváltoztatta az AAI-vel elért országsorrendeket. A lista eleje és vége változatlan maradt, de a közepén levő országok helyezése akár 7–9 hellyel is módosult.

Az AAI a szakpolitikai döntéshozók számára hasznos információt biztosító mutató. Ugyanakkor fontos, hogy igazodjon a gazdasági-társadalmi változásokhoz, melyek véleményünk szerint az internet szempontjából egyértelműen megkövetelik a fentiekben javasolt kétfajta konstrukciós módosítás megfontolását.

Függelék

F1. táblázat: Az öt eddig publikált AAI-ben felhasznált mutatók leíró statisztikáinak átlaga

Indikátor	Megfigyelések száma	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
55–59 évesek foglalkoztatási rátája	28,00	62,62	9,91	44,86	81,64
60–64 évesek foglalkoztatási rátája	28,00	33,11	12,26	15,32	63,82
65–69 évesek foglalkoztatási rátája	28,00	11,81	6,53	3,62	27,46
70–74 évesek foglalkoztatási rátája	28,00	6,15	4,60	1,22	20,32
Önkéntes tevékenység	28,00	8,86	6,70	1,01	23,36
Gyermekek és unokák gondozás	28,00	27,34	6,60	15,52	46,64
Idősek gondozása	28,00	15,25	4,42	7,82	25,94
Politikai részvétel	28,00	18,02	10,30	5,13	46,13
Fizikai aktivitás	28,00	15,74	11,37	1,14	48,38
Egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés	28,00	88,01	8,30	65,80	98,38
Független élet	28,00	84,47	9,20	67,26	99,32
Relatív medián jövedelem	28,00	84,72	10,42	62,20	100,00
Szegénységi küszöb felettiiek aránya	28,00	91,99	5,22	77,22	98,52
Anyagi nélkülözéstől való mentesség	28,00	90,66	11,12	49,98	99,92
Fizikai biztonság	27,00	69,80	13,20	39,88	90,63
Élethosszig tartó tanulás	27,00	4,50	5,14	0,12	21,92
55 éves korban várható élettartam	28,00	53,98	4,11	46,54	59,59
55 éves korban egészségben várható élettartam	28,00	53,02	10,62	31,79	77,21
Mentális egészség	28,00	65,79	11,89	43,36	86,86
IKT használata	28,00	40,48	19,72	12,80	77,00
Társadalmi kapcsolatok	27,00	50,01	15,61	20,50	73,79
Iskolai végzettség	28,00	59,52	18,79	15,58	84,66

Saját számítás AAI (2018) adatok alapján

F2. táblázat: Az internetet az utóbbi három hónapban legalább heti egyszer használók aránya az 55–74 éves korosztályon belül az EU-28 országokban azokban az években, melyek adataiból az AAI mutatókat számszerűsítették (%)

Országok	2008 (AAI 2010)	2010 (AAI 2012)	2012 (AAI 2014)	2014 (AAI 2016)	2016 (AAI 2018)
Belgium	37	48	55	64	67
Bulgária	7	12	18	22	26
Cseh Köztársaság	20	28	36	47	52
Dánia	57	67	73	82	87
Németország	38	47	52	60	68
Észtország	24	33	41	55	61
Írország	25	29	43	45	51
Görögország	6	8	13	24	28
Spanyolország	15	23	30	38	47
Franciaország	35	44	55	60	63
Horvátország	7	12	20	32	35
Olaszország	13	20	24	32	40
Ciprus	8	14	22	24	36
Lettország	17	21	35	42	49
Litvánia	14	19	24	35	39
Luxemburg	53	69	75	83	91
Magyarország	25	27	37	43	51
Málta	16	23	33	44	45
Hollandia	61	70	77	81	84
Ausztria	35	38	45	49	58
Lengyelország	14	18	24	31	37
Portugália	11	19	22	27	36
Románia	4	7	13	16	24
Szlovénia	16	26	28	33	40
Szlovákia	20	32	37	43	49
Finnország	49	58	68	76	77
Svédország	63	70	78	81	86
Egyesült Királyság	44	56	66	74	81

Forrás: Eurostat (2018)

Abstract: The paper analyses one of the most recent composite welfare indicators, the Active Ageing Index (AAI). The AAI consists of four domains and 22 indicators. It highlights the potentials in the ageing, and measures policy efforts in connection to ageing. Countries in the EU are ranked according to relative results in each of them. Most of the basic concepts of the experts upon which the indicator was constructed have not changed since 2010, when the first AAI indicators were calculated. However, the paper shows that due to the so called fourth industrial revolution some modifications must be done in the internet usage measurement incorporated into the AAI. Two amendments are suggested: the increase of the weight of internet handling in the aggregate AAI, and a modification in the content representing the internet usage.

Keywords: Active ageing, composite index, ranking of countries, internet usage

Irodalom

- AAI (2018): Active Ageing Index, UNECE Statistics. <https://statswiki.unece.org/display/AAI/Active+Ageing+Index+Home>. Letöltve: 2018. 04. 20.
- Andrew, M. K. – Mitnitski, A. B. – Rockwood, K. (2008): Social vulnerability, frailty and mortality in elderly people. *PLoS One*, 3(5), e2232. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0002232>.
- Bandura, R. (2008): A survey of composite indices measuring country performance: 2008 update. New York: United Nations Development Programme, Office of Development Studies (UNDP/ODS Working Paper).
- CELADE (2006): Manual of indicators on quality of Life in Old Age. Santiago de Chile: CELADE/ECLAC. <http://www.cepal.org/es/publicaciones/manual-sobre-indicadores-de-calidad-de-vida-en-la-vejez>. Letöltve: 2018. 04. 24.
- Chung, M. – Kim, J. (2016): The internet information and technology research directions based on the fourth industrial revolution. *KSII Transactions on Internet & Information Systems*, 10(3). <http://doi.org/10.3837/tiis.2016.03.020>.
- Cotten, S. R. – Anderson, W. A. – McCullough, B. M. (2013): Impact of internet use on loneliness and contact with others among older adults: cross-sectional analysis. *Journal of Medical Internet Research*, 15(2). <http://doi.org/10.2196/jmir.2306>.
- Djurovic, I. – Jeremic, V. – Bulajic, M. – Dobrota, M. (2017): A two-step multivariate composite I-distance indicator approach for the evaluation of Active Ageing Index. *Journal of Population Ageing*, 10(1), 73–86. <https://doi.org/10.1007/s12062-016-9169-8>.
- Dobrota, M. – Bulajic, M. – Bornmann, L. – Jeremic, V. (2016): A new approach to the QS university ranking using the composite I-distance indicator: Uncertainty and sensitivity analyses. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 67(1), 200–211. <https://doi.org/10.1002/asi.23355>.
- Dragolov, G. – Ignác, Z. – Lorenz, J. – Delhey, J. – Boehnke, K. (2013): Social cohesion radar measuring common ground: An international comparison of social cohesion methods report. <http://aei.pitt.edu/74134/>. Letöltve: 2018. 04. 10.
- EU (2007): Ageing well in the information society: action plan on information and communication technologies and ageing. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A124292>. Letöltve: 2018. 04. 02.
- Eurostat (2018): Eurostat's survey on ICT usage in households and by individuals. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_ci_ac_i&lang=en. Letöltve: 2018. 04. 30.
- Friemel, T. N. (2016): The digital divide has grown old: Determinants of a digital divide among seniors. *New Media & Society*, 18(2), 313–331. <https://doi.org/10.1177/1461444814538648>.
- Givskov, C. – Deuze, M. (2018): Researching new media and social diversity in later life. *New Media & Society*, 20(1), 399–412. <https://doi.org/10.1177/1461444816663949>.

- Ivanovic, B. (1973): A method of establishing a list of development indicators. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Jackson, R. – Howe, N. – Peter, T. (2013): *The Global Aging Preparedness Index*. Rowman & Littlefield.
- Jeremic, V. – Bulajic, M. – Martic, M. – Radojicic, Z. (2011): A fresh approach to evaluating the academic ranking of world universities. *Scientometrics*, 87(3), 587–596. <https://doi.org/10.1007/s11192-011-0361-6>.
- Kelley, A. C. (1991): The Human Development Index: „handle with care”. *Population and Development Review*, 17(2), 315–324. <http://doi.org/10.2307/1973733>.
- Maleszyk, P. (2016): Pros and cons of the OECD EPL Index. Measuring employment protection legislation in Poland. Yearbook of the Institute of East-Central Europe. In Visvizi, A. (ed.): *Re-thinking the OECD's Role in Global Governance: Members, Policies, Influence*, 14(4): 129–149.
- McGillivray, M. (1991): The human development index: Yet another redundant composite development indicator? *World Development*, 19(10), 1461–1468. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(91\)90088-Y](https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90088-Y).
- Nardo, M. – Saisana, M. – Saltelli, A. – Tarantola, S. – Hoffman, A. – Giovannini, E. (2008): *Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide*. OECD publishing.
- Näsi, M. – Räsänen, P. – Sarpila, O. (2012): ICT activity in later life: Internet use and leisure activities amongst senior citizens in Finland. *European Journal of Ageing*, 9(2), 169–176. <http://doi.org/10.1007/s10433-011-0210-8>.
- OECD (2008): *Handbook on Constructing Composite Indicators. Methodology and User Guide*. Paris: OECD Publications.
- Paruolo, P. – Saisana, M. – Saltelli, A. (2013): Ratings and rankings: Voodoo or science? *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 176(3), 609–634. <http://doi.org/10.1111/j.1467-985X.2012.01059.x>.
- Permyan, I. (2012): Uncertainty and robustness in composite indices rankings. *Oxford Economic Papers*, 64(1), 57–79. <http://doi.org/10.1093/oep/gpr018>.
- Rodriguez-Rodriguez, V. – Rojo-Perez, F. – Fernandez-Mayoralas, G. – Morillo-Tomas, R. – Forjaz, J. – Prieto-Flores, M. E. (2017): Active ageing index: Application to Spanish regions. *Journal of Population Ageing*, 10(1), 25–40. <https://doi.org/10.1007/s12062-016-9171-1>.
- Sagar, A. D. – Najam, A. (1998): The human development index: A critical review. *Ecological economics*, 25(3), 249–264. [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(97\)00168-7](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(97)00168-7).
- São José, J. M. – Timonen, V. – Amado, C. A. F. – Santos, S. P. (2017): A critique of the Active Ageing Index. *Journal of Aging Studies*, 40: 49–56. <http://doi.org/10.1016/j.jaging.2017.01.001>.

- Stiglitz, J. E. – Sen, A. – Fitoussi, J. P. (2010): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris: Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.
- Taipale, V. T. (2014): The Global AgeWatch Index, GAWI 2013. *Gerontechnology*, 13(1), 16–20. <http://doi.org/10.4017/gt.2014.13.1.010.00>.
- WHO (2002): Active ageing: A policy framework. The contribution of the world health organization to the second united nations world assembly on ageing. Madrid, Spanyolország, 2002. április.
- Yang, L. (2014): An inventory of composite measures of human progress. Occasional paper on methodology. UNDP Human Development Report Office.
- Zaidi A. (2013): *Global AgeWatch Index 2013. Purpose, Methodology and Results*. London: HelpAge International.
- Zaidi, A. (2015): *Active Ageing Index: A Legacy of the European Year 2012 for Active Ageing and Solidarity between Generations*. Policy Brief 4/2015. Vienna: European Centre.
- Zaidi, A. – Gasior, K. – Hofmarcher, M.M. – Lelkes, O. – Marin, B. – Rodrigues, R. – Schmidt, A. – Vanhuyse, P. – Zolyomi, E. (2013): Active Ageing Index 2012. Concept, Methodology, and Final Results. Research Memorandum/Methodology Report, European Centre Vienna, 2013. március. <https://www.euro.centre.org/downloads/detail/1542>. Letöltve: 2018. 04. 12.

Szociológiai Szemle 29(1): 58-84.

Felkészülés a társadalom idősödésére: Esettanulmány a demográfiai jövőképeség tárgykörében¹

Gál Róbert Iván – Radó Márta

gal@demografia.hu; marti.rado@gmail.com

Beérkezés: 2018. 04. 10.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 03. 27.

Elfogadás: 2019. 04. 03.

Összefoglaló: A társadalom idősödése a köztudatban fenyegető veszélyként él, mert megváltoztatja az eltartottak és eltartók arányát, ellehetetleníti a nyugdíjrendszert és az egészségügyet. Tanulmányunkban amellet érvelünk, hogy a veszély semlegesíthető. A korszerkezet változása ugyanis egy sor korszerkezet-érzékeny folyamatot indít be, melyek lezajlása a társadalom reakcióitól függően ellensúlyozhatja, vagy épp felerősítheti a közvetlen létszámhatásokat.

Az idősödés két népesedési folyamat eredménye: a javuló halandósága és a csökkenő termékenysége. A halandóság javulása nem feltétlenül növeli az eltartottak számát, együtt jár ugyanis az aktív kor és az időskor határának kitolódásával. Az elmúlt huszonöt évben úgy emelkedett a munkaerőpiac elhagyásának átlagos életkora négy és fél évnnyit, hogy a mindenkor kilépési életkorban mért hátralévő élettartam gyakorlatilag nem változott. Ez a folyamat összefüggésbe hozható a nyugdíjkorhatár közelébe érő korcsoportok javuló iskolázottságával, és figyelembe véve az elmúlt negyedszázad felsőoktatási expanzióját, tovább folytatható. Ami a csökkenő termékenységet illeti, az alacsonyabb gyermekszám rontja ugyan a jövőbeni aktív kori létszámokat, de egyben lehetőséget teremt a ma aktív korúak fokozottabb munkavállalására és megtakarításuk növelésére. Amennyiben a kisebb termékenységű korcsoportok a lehetőséget kihasználva többet dolgoznak és többet takarítanak meg, a korszerkezet változása nem feltétlenül fogja vissza a növekedést és nem feltétlenül rontja az életszínvonalat. A 2010-es kiinduló állapot azonban nem sok jóval kecsegtet. Amennyiben nem nőnek a megtakarítások, a korszerkezet változásának hozzájárulása az életszínvonal növekedéséhez a 2020-as évek közepétől jelentős mértékben negatív lesz.

Kulcsszavak: nyugdíjrendszer, fenntarthatóság, demográfiai osztalék, megtakarítások

1. Bevezetés

A népesség idősödését a szakmai és a tágabb közvélemény jelentős része fenyegetésnek tekinti, amit épp ezért meg kell állítani és amennyire lehetséges, vissza kell for-

¹ * Hálásak vagyunk Andrew Masonnek és Ronald Lee-nek, hogy rendelkezésünkre bocsátották a demográfiai osztalékok kiszámítását végző szimulációs programjukat. Ugyancsak köszönetet mondunk Alexia Fürnkranz-Prskawetznek, Köllő Jánosnak, Rézmovits Ádámnak és Joze Sambtnek hozzájárulásukért. Továbbá köszönettel tartozunk Ambrus-Lakatos Lórántnak, Csák Jánosnak, Kocsis Tamásnak, Monda Eszternek, Simonovits Andrásnak, Szántó Zoltánnak, Szepesi Balázsnak és két névtelen lektornak a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseikért. A tanulmány elkészítését a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Jövőképeség Kutatóközpontja támogatta. Az esetlegesen előforduló tévedésekért természetesen egyikük sem felelős.

dítani. Az alábbiakban amellet érvelünk, hogy a társadalom idősödése nem olyan súlyos probléma, mint ahogy gyakran hajlamosak vagyunk gondolni, és a védekezés a következmények ellen sem csak úgy képzelhető el, hogy mint társadalom nem öregszünk meg, vagyis hogy nem áll le a népesség növekedése. A társadalom idősödése elkerülhetetlen, a legnagyobb igyekezettel is csak elodázható, ugyanakkor a korszerkezet változása olyan korszerkezet-érzékeny folyamatokat indít be, amelyek részben automatikusan, részben sikeres közpolitikák alkalmazása, azaz egy észszerű felkészülés esetén ellensúlyozzák a negatív következmények nagy részét.

Az idősödés egyik forrása a csökkenő termékenység, a másik a javuló halandóság. E két tendencia a demográfiai átmenet egyes szakaszaiban különbözőképpen hat az eltartók és eltartottak arányára. A jelenlegi fázisban, amelyet tartósan alacsony termékenység jellemez, halandósági oldalon pedig az, hogy a javulás egyre inkább magasabb életkorokban jelentkezik, a (vélt) hatás az eltartási arány romlása: egyre kevesebb embernek kell eltartania egyre többet. Az alábbiakban amellet érvelünk, hogy a magasabb életkorokban javuló halandóság nem feltétlenül rontja az eltartási arányt, az alacsony termékenység pedig olyan tőkefelhalmozást tesz lehetővé, ami ellensúlyozhatja a létszamarányok romlását.

Első megjegyzésünk alapja az, hogy a pesszimista előrejelzés, kimondva vagy kimondatlanul, rögzítettnek tekinti az életpálya szakaszhatárait. E határok azonban mozognak, ráadásul elsősorban ugyanazok a folyamatok mozgatják őket, mint amelyek a várható élettartamot is egyre feljebb tolják: a népesség javuló iskolázottsága és – részben ezzel összefüggésben – jobb egészségi állapota. Semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy a kitolódó élettartam kizárólag az inaktív életszakaszt fogja megnövelni. Álláspontunkat alátámasztandó bemutatjuk, hogy az elmúlt negyedszázadban ennek épp az ellenkezője történt Magyarországon: a kilépési életkor (másként: a munkaerőpiac elhagyásának átlagos életkora, tényleges vagy effektív nyugdíjkorhatár) jelentősen nőtt, miközben az ebben az életkorban mért hátralévő várható élettartam gyakorlatilag változatlan maradt. Az eddig bekövetkezett idősödés alig szűrődött be a jóléti rendszerbe. Ebből természetesen nem következik, hogy a javuló halandóság a jövőben is teljes egészében az aktív életszakaszt fogja meghosszabbítani. Mindössze arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a kérdést így lenne helyes feltenni: „Hol fog húzódni az aktív kor és az időskor határa és hányan lesznek efelett illetve alatta?”, nem pedig a mostanság bevett módon: „Hányan lesznek 65 év felett, és hányan 20 és 64 év között?” E problémával foglalkozunk a 2.1. szakaszban.

Állításunk másik fele arra épül, hogy a csökkenő termékenység, miközben fenyegeti a jövőbeli aktív/inaktív arányt, aktuálisan megnöveli az épp aktív korban lévők arányát az épp inaktív korban lévőkhez képest. Erőforrások szabadulnak fel, mivel kevesebb időt és pénzt kell gyermeknevelésre fordítani. Megnő a munkakínálat, kiváltképp a nők munkakínálata. Részben ebből adódóan, részben közvetlenül, a csökkenő termékenység következtében visszaeső magántranszferek miatt megnő az aktív korúak elkölthető jövedelme, amit megtakaríthatnak (az eddigi emberitőke-beruházást fizikai tőke felhalmozására cserélhetik). Mindez gazdasági növekedést generál,

ami addig tart, amíg a relatíve népes, de már kis termékenyséű évjáratok meg nem öregszenek – onnantól az, ami addig növekedéstöbblet forrása volt, visszafogja a növekedést. A szakirodalom ezt a demográfiai átmenet korszerkezetre gyakorolt hatásából adódó gazdasági folyamatot első demográfiai osztaléknak nevezi – ami először pozitív, aztán a dolgok természeténél fogva szükségszerűen negatív.

A csökkenő termékenység nem csak fogyasztásvezérelt növekedést indíthat el. Az aktív korúak megnövekedett elköltethető jövedelmüket nem feltétlenül fogyasztják el. Először is, a visszaeső gyermekszám nem feltétlenül jelenti a gyermekráfordítások ugyanilyen ütemű csökkenését. Jellemzően ugyanis az egy gyermekre eső ráfordítás megnő mind a háztartásokban, mind a közkiadási rendszerben. A szakirodalom ezt mennyiség-minőség átváltásnak nevezi (Becker 1993). Következésképp a felnövekvő, immár kisebb létszámú évjáratok emberi tőkéje (várható életpálya-keresetük jelenértéke) nem fog olyan mértékben visszaesni, mint a létszámuk. A fogyasztás másik alternatívája a megtakarítás fizikai (tehát nem emberi) tőkében. Ezt külön motiválja a fentiekben már említett demográfiai folyamat, a halandóság gyors javulása idősebb korban. A fizikai tőke felhalmozása ugyancsak – ezúttal beruházásvezérelt – növekedést generál, ami, és számunkra itt ez a legfontosabb, hosszabb távon is fenntartható, mivel a munka hatékonyságát növeli. A szakirodalom ezt nevezi második demográfiai osztaléknak. A demográfiai osztalékokkal a 2.2. szakaszban, azon belül az első osztalékkal a 2.2.1., a második osztalékkal a 2.2.2. szakaszban foglalkozunk.

A második demográfiai osztalék keletkezéseként leírt mechanizmus a magyar szakirodalomban is ismert. A társadalom idősödésének hatásait bemutató Major és Varga makroökonómiai modellt építenek (Major–Varga 2013; Varga 2014), és azt magyar adatokra kalibrálják. A modellben mind a munkakínálat, mind a megtakarításokra, illetve fogyasztásra vonatkozó döntés endogén. A szerzők kimutatják, hogy a korszerkezet változása növeli a munkakínálatot és a megtakarításokat, utóbbi pedig – a mérséklődő kockázati felár és így csökkenő reálkamatláb révén – beruházásokat indukál, ami pedig tőkeintenzívebbé teszi a termelést. Azaz, a fentiekben használt kifejezéssel élve olyan korszerkezet-érzékeny folyamatok indulnak el, melyek részben kompenzálják az idősödés negatív hatásait.

A legutóbbi időszak, amikor Magyarország első típusú demográfiai osztalékot realizált, épp a legutóbbi években zárult le. Nagyjából 1995 és 2015 között a demográfiai lehetőség ablaka nyílt ki: a két Ratkó-generáció aktív életkorban volt, és egy népes generáció sem volt inaktív korban. Ezt a periódust fel lehetett volna használni arra, hogy az ország viszonylag kis fogyasztásáldozattal nettó fizikai tőkét halmozzon fel, azaz felkészüljön arra, hogy második osztalékot is szedhessen. A 2.2.3. szakaszban részletesen bemutatjuk, miként maradt ki ez a lehetőség.

Abból, hogy a sikeres alkalmazkodás csupán lehetőség, amit el is lehet szalasztani, látnivaló, hogy e folyamatok nem automatikusak. A demográfiai átmenet hosszú távú hatása attól függ, hogy egy társadalom felismeri-e az előtte álló kihívásokat, képes-e válaszolni rájuk, és jó válaszokat ad-e, tehát, ahogy Szántó (2018) és Csák (2018) nevezik, „jövőképes”-e. Ezért is adtuk tanulmányunknak az „esettanulmány a demográfiai jövőképesség tárgykörében” alcímet.

2. Az állítások empirikus alátámasztása

2.1. Az aktív kor és az időskor határa

Elsőként az idősödési folyamat halálózási oldalát vizsgáljuk. Bemutatjuk, hogy miközben a magasabb életkorokban várható élettartam nőtt Magyarországon, az aktív és az időskor határán mért várható élettartam nem változott, mert a szóban forgó határ épp úgy tolódott ki, hogy ellensúlyozta a javuló halandóság hatását.

2.1.1. Várható élettartam a kilépési életkorban

A kilépési életkor nem esik egybe az öregségi nyugdíjkorhatárral. A korhatár alatti ellátások lehetőségeinek 2011–2012-es beszűkítése előtt, sok egyéb korábbi intézkedés dacára, tömeges volt a munkaerőpiac elhagyása alternatív utakon (OECD 2008). Az előrehozott nyugdíjazás lehetősége, a hullámokban megszigorított majd fellazuló rokkantossági szabályok és egy sor korhatár alatti nyugdíjazási forma lefelé húzta a kilépési életkort. A késleltetett nyugdíjba vonulás és a nyugdíj melletti munkavállalás pedig már rögtön a rendszerváltás után visszaszorult – ez ugyancsak lefelé vitte a kilépési életkort.

A kilépési életkorra vonatkozó becslésünk Latulippe (1996) módszerére épül, aki kifejezetten az OECD által közölt, ötéves korcsoportokra bontott népességi és aktivitási adatokra dolgozta ki eljárását. A Latulippe-képlet² megbecsli a korcsoportos kilépésszámokat az aktivitási ráták adott évi (keresztmetszeti), korcsoportok közötti különbségeiből, melyeket népességgel súlyoz. Ezt az új kilépők becsült létszámát használja ezután a korcsoport életkorának súlyaként az átlagos kilépési életkor kiszámítása során. Mivel a csoportosítás következtében a korcsoport életkora közvetlenül nem adott, a kilépések korcsoporton belüli ütemezésére vonatkozó feltevések egészítik ki a számítást (a korcsoportot alkotó évjáratok létszáma azonos, és koréves aktivitási rátájuk csökkenése lineáris, azaz egy évjárat tagjai egyenletes ütemben lépnek ki a munkaerőpiacról a következő öt év folyamán). Ezen feltevések következtében a kilépési életkor eloszlása a korcsoporton belül szimmetrikus, és az eggyel idősebb korcsoport alsó korhatára körül szóródik.

2 Az átlagos kilépési életkort a következő képlet adja meg:

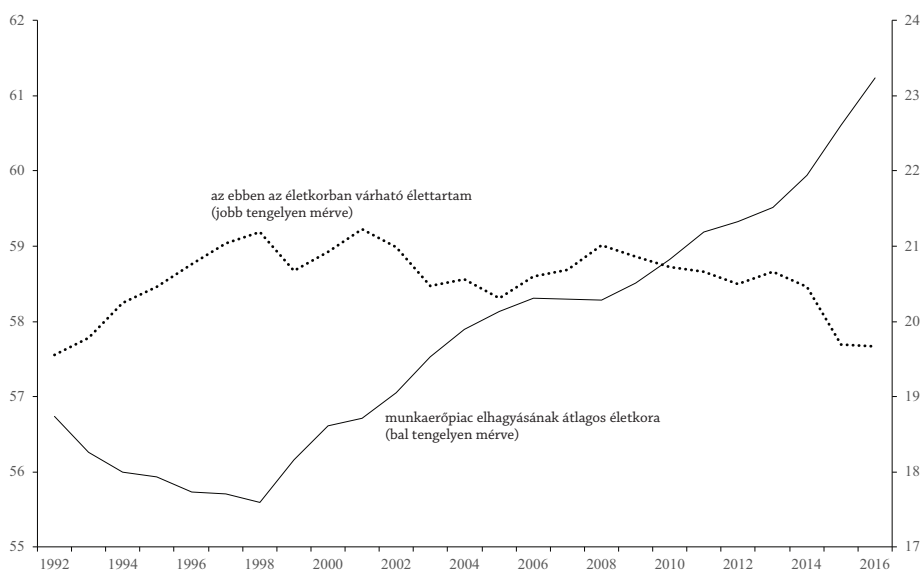
$$\overline{RA} = \frac{0.5 \cdot {}_5R_{40,44}^z \cdot 47,5 + \sum_{x=45,50,\dots}^{75} {}_5R_{x,x+4}^z \cdot (x+5)}{0.5 \cdot {}_5R_{40,44}^z + \sum_{x=45,50,\dots}^{75} {}_5R_{x,x+4}^z}$$

Az ${}_5R_{x,x+4}^z$ érték azoknak a z naptári évben x -től $(x+4)$ éves személyeknek a száma, akik a következő öt évben fogják elhagyni a munkaerőpiacot. ${}_5R_{x,x+4}^z$ egyenlő a $(A_{x,x+4}^z - A_{x+5,x+9}^z) \cdot P_{x,x+4}^z$ kifejezéssel, ahol $P_{x,x+4}^z$ az x -től $x+4$ éves korosztály z naptári évben még életben lévő tagjainak a száma, $A_{x,x+4}^z$ pedig az x -től $x+4$ éves korosztály aktivitási rátája z naptári évben. Azon 40–44 évesekről, akik a következő időszakban lépnek ki a munkaerőpiacról, feltesszük, hogy ezt 47,5 évesen fogják megtenni. A Latulippe-módszer kritikájával a Mellékletben foglalkozunk; ugyanott foglaljuk össze érveinket, hogy miért mégis ezt a módszert használtuk.

A módszer kiegészíthető úgy, hogy segítségével megbecsülhessük a munkaerőpiac elhagyása után várható élettartamot. Ehhez a munkaerőpiacot elhagyók korcsoportonként becsült számát nem az eggyel idősebb korcsoport alsó korhatárán aktuális életkorral, hanem az ezen életkorban mért várható élettartammal súlyozzuk.³

Az 1. ábrán folytonos vonallal jelölve, a bal oldali tengelyen mérve, bemutatjuk a kilépési életkort 1992 és 2016 között. Az ábrán látszik, hogy az 1990-es évek elején a foglalkoztatási válság lefelé tolta a kilépési életkort az 1992-es 56,7 évről egészen az 1998-as mélypontra, 55,6 éves korig. Azóta azonban a korhatár alatti ellátások megszigorítása és a korhatáremelés jelentősen, 2016-ig 61,2 évre emelték a kilépési életkort. A teljes vizsgált időszakban a kilépési életkor évente átlagosan 2,2 hónappal emelkedett (lásd az 1. táblázatot); az 1998-as mélyponthoz képest évente átlag 3,8 hónappal (a nők esetében 4,1, a férfiak körében 3,3 hónappal).

1. ábra: A kilépési életkor és az ebben az életkorban mért várható hátralévő élettartam, 1992–2016

Forrás: A szerzők számítása az OECD népesség- és munkaerőpiaci statisztikái alapján (LFS by sex and age) alapján

Mindez nem járt együtt az idősebb munkavállalási korúak tömeges munkanélküliségével. Bár a korhatár alatti ellátások csatornáinak jelentős beszűkítése 2012-ben, valamint a 2014-ben elindult új korhatáremelési hullám átmenetileg a fiatalabb kor-

3 Formálisan:

$$RD = \frac{0.5 \cdot {}_5R_{40,44}^x \cdot e_{47,5} + \sum_{x=45,50\dots}^{75} {}_5R_{x,x+4}^x \cdot e_{x+5}}{0.5 \cdot {}_5R_{40,44}^x + \sum_{x=45,50\dots}^{75} {}_5R_{x,x+4}^x}$$

ahol e_{x+5} az x -től $(x+4)$ éves korcsoport várható hátralévő élettartamát jelöli.

osztályokban mért ráta fölé emelte a munkanélküliséget a 60–64 évesek korcsoportjában, ez sem érint tömegeket (2016-ban a munkanélküliségi ráta 5,6% volt a 60–64 éves korcsoportban, alig valamivel az általános 5,1%-os arány felett; ugyanitt a közfoglalkoztatottak aránya a gazdaságilag aktívak között 3,3%-ra tehető).⁴

Az 1. ábrán pontozott vonallal, a jobb oldali tengelyen mérve, feltüntetettük a mindenkor kilépési életkorban mért még hátralévő várható élettartamot is. Az ábra két függőleges tengelye el van csúsztatva, de léptékük azonos, így a görbék meredeksége összevethető. Látható, hogy miközben a kilépési életkor gyorsan nőtt, az ezen a ponton mért várható élettartam jóformán változatlanul húsz és egynegyed év körül ingadozott. Az idősor két végpontján mért érték gyakorlatilag megegyezik (1992-ben 19,6, 2016-ban 19,7 év). A 0,1 évnyi növekedés évente átlag 0,05 hónapnak (1,6 napnak) felel meg. Az emelkedő kilépési életkor ellensúlyozta a szintén emelkedő várható élettartamokat (1992 és 2016 között a 60 éves életkorban várható élettartam 3,2, a 65 éves korban várható élettartam 3,0 évvel nőtt). A magasabb életkorokban javuló halandóság szinte teljes egészében a munkaerőpiacra jelent meg, nem a jóléti rendszerben. Mindez azért történhetett meg, mert, az *életkor-kontúr* kutatási program megfogalmazásában, a 20 éves hátralévő várható élettartam kontúrja 1992 és 2016 között 57 évről 61 évre tolódott (ha az iménti értékeket egész számokra kerekítjük).⁵ Ami a 20 éves várható élettartamot illeti, 61 lett az új 57.

1. táblázat: Évente átlag hány hónapot változott a kilépési életkor és az ebben az életkorban várható élettartam a múltban, illetve évente átlag hány hónapot kéne változnia a kilépési életkornak a jövőben?

	1992–2016	1998–2016	2016–2040
kilépési életkor változása	2,2	3,8	2,2
kilépéskor várható élettartam változása	0,05	–1,01	–

Megjegyzés: A 2016–2040-es időszakra a kilépési életkorban várható élettartamot rögzítettük a 2016-os szinten és ehhez kerestük meg a kilépési életkort.

Forrás: A szerzők számítása az OECD népesség- és munkaerőpiaci statisztikái (LFS by sex and age), valamint az Eurostat várható élettartamokra vonatkozó előrejelzése (proj_15nalexp) alapján

Az Eurostat népesség-előrejelzésének halandósági feltevéseiből származó várható élettartamok alapján az is kiszámolható, hogy 2016-hoz képest 2040-ben mi lesz az

4 Köszönettel tartozunk Köllő Jánosnak a közfoglalkoztatottak korszerkezetére vonatkozó információért.

5 Az angol *characteristic age* kifejezést (Sanderson–Scherbov 2010, 2013, 2017) magyarítottuk életkor-kontúrként. Abból kiindulva, hogy egyes jellegzetes koreloszlással rendelkező tulajdonságok – mint például az egészségi állapot, a munkaerőpiaci aktivitás, a foglalkoztatottság vagy a várható élettartam koreloszlása – mások az egyes társadalmi csoportok között vagy változhatnak időben, a kutatási program azt vizsgálja, hogy e tulajdonságokat miként lehet lefordítani hátralévő élettartamra (vagy más karakterisztikákra, pl. túlélési valószínűségekre vagy egészségi jellemzőkre) a társadalmi csoportok vagy időpontok közötti összehasonlítás során. Egy példa Sanderson és Scherbov (2017) tanulmányából: azok a kínaiak, akiknek 1960-ban volt a még hátralévő élettartamuk 15 év, 54 évesek voltak; azok viszont, akiknek 2010-ben, már 66 évesek. A népszerű megfogalmazás szerint Kínában 66 az új 54 (miközben Oroszországban 64 maradt a régi 64).

új 61. Ez az érték az előrejelzés alapján 65,6 év. Ahhoz, hogy a kilépéskor várható élettartam 2040-ben is a 2016-os szinten legyen, a kilépési életkornak 4,4 évvel, évente átlag 2,2 hónappal kell nőnie. Olyan ütemben, mint ahogy 1992 és 2016 között nőtt (amibe még egy csökkenési időszak is belefért), és jóval lassabban, mint amekkora növekedést az 1998 óta eltelt szűk két évtizedben átértünk. Ahhoz, hogy az idősödési folyamatnak a kilépési életkorban várható élettartam hosszára gyakorolt hatásait semlegesítsük, kevésbé kell feljebb tornásznunk a kilépési életkort, mint amennyivel 1998-tól 2016-ig feljebb tornásztuk.

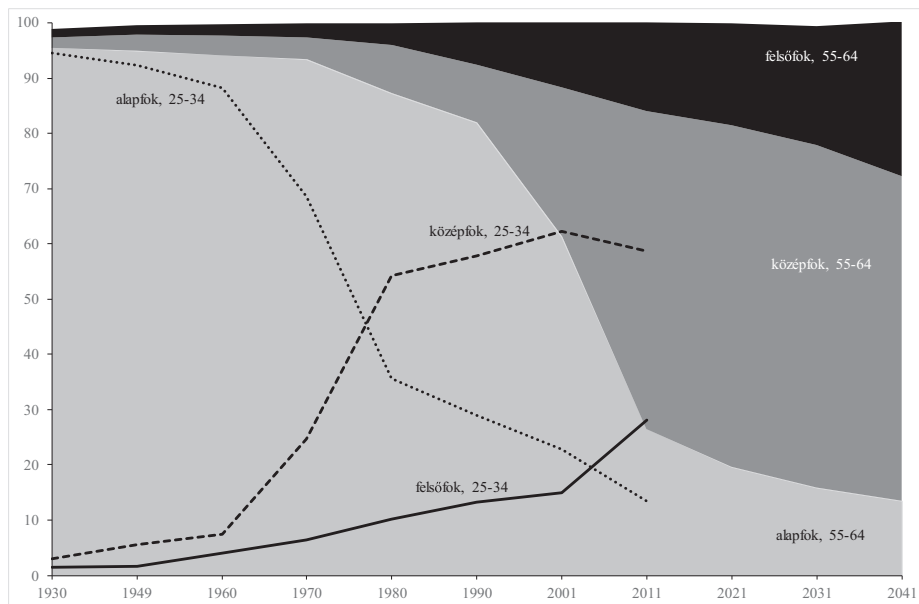
A kilépéskor várható élettartam állandósága akár abszolút értelemben, akár az aktív életszakasz hosszára vetítve fontos mutatója az idősödési folyamat keltette problémák súlyosságának. Ennek ellenére sem gondoljuk, hogy több volna viszonyítási pontnál és kőbe kéne vésni. Csupán annyit állapítunk meg, hogy a jelenleg rendelkezésre álló demográfiai előrejelzések alapján egyáltalán nem tűnnek kezelhetetlennek a halandóság idősebb korcsoportokban várható javulásának következményei.

2.1.2. A korhatárra érők iskolai végzettségének alakulása

A korhatárra érők munkaerőpiaci aktivitása azért változhatott meg az elmúlt negyedszázadban, mert megváltoztak a korhatárra érők. Pontosabban a korhatárra érők iskolai végzettség szerinti összetétele átalakult, és így foglalkoztathatóságuk is megváltozott. Ez a változás pedig egy évtizedekkel korábbi, az oktatási rendszerben lezajlott fordulat következménye.

Ezt a 2. ábrával illusztráljuk. Az ábrán két folyamatot mutatunk be. Az egyik a mindenkor 55–64 évesek legmagasabb iskolai végzettségének változását mutatja 1930 és 2011 között, népszámlálási adatok alapján (a 2011 utáni előrejelzésre rövidesen visszatérünk). Az idősor kezdetén a vizsgált korcsoport 96 százaléka középfokúnál alacsonyabb végzettséggel rendelkezett. Az oktatás egységes nemzetközi osztályozási rendszere (az angol név rövidítésével ISCED) szerint ez a kategória (az 1997-es ISCED-besorolás alapján 0-2) magyar viszonyok között azokat jelöli, akik szakmunkásképzőt végeztek, vagy csak az általános iskolát fejezték be, esetleg még azt se. 2011-ben viszont e csoport már csak a korhatárra érők egynegyedét tette ki. Ez alatt az idő alatt a középfokú végzettségűek (ISCED 3-4) aránya a szóban forgó korcsoportban 2 százalékról 58 százalékra, a diplomásoké pedig 2-ről 16 százalékra nőtt. A változás 1990 után gyorsult fel. A 8 osztályt vagy annál kevesebbet végzettek aránya 1990-ben még 82 százalék volt e korcsoportban. Ez az érték a megelőző 20 év alatt mindössze 11 százalékpontnyit csökkent, az azt követő 20 évben viszont 56 százalékpontnyit.

2. ábra: A mindenkori 25–34 évesek legmagasabb iskolai végzettsége 1930 és 2011 között a népszámlálási években, valamint a mindenkori 55–64 éves korcsoport már megvalósult és a jövőben várható legmagasabb iskolai végzettség szerinti összetétele 1930 és 2041 között

Forrás: KSH népszámlálási adatok (http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_iskolazottsag) és KSH (2017, A.1.1.8 tábla), illetve a 2011-es adatok előrevetítve

A másik folyamat, amit az ábrán jelölünk, a változást megalapozó oktatási fordulatot mutatja be. Az 1990-es év 55–64 évesei 1960-ban még a húszas évek végén, a harmincas évek elején jártak, és gyakorlatilag valamennyien megszerezték már legmagasabb iskolai végzettségüket. Az 1960-ban 25–34 évesek 88 százaléka még a 8 általánost vagy annál kevesebbet végzett (igaz, e kohorsz idősebb évfjzataira nézve még nem a nyolcosztályos, hanem csak a hatosztályos elemi volt kötelező). Ez az arány 1980-ig 36 százalékra csökkent. Ezzel szemben az érettségizettek aránya ugyanebben az időszakban 7 százalékról 54 százalékra nőtt.

E helyütt nem vizsgáljuk az iskolai végzettség és az aktív kor, illetve az időskor között húzódó határvonal kapcsolatát. A szóban forgó összefüggés ismert a hazai szakirodalomban. Habcsek (2010) a korszpecifikus aktivitási ráták előrejelzése során, majd az ő eredményeit felhasználva Varga (2014) már idézett írása a különböző lehetséges reformlépések várható hatásainak vizsgálatokor felhasználja a korhatárra érők iskolai végzettsége és aktivitása közötti összefüggést. Major és Varga (2013) ugyancsak már említett tanulmánya bemutatja a korszerkezet változásával együtt elinduló korszerkezet-érzékeny folyamatok alakulását, azon belül is a munkakínálati reakciókat, és azt is, hogy egyes policy-alternatívák alakítása miként befolyásolja a szóban forgó reakciót. Ők is Habcsek említett előrejelzését használják. Cseres-Ger-

gely (2015) az 1990-es évek vége és a 2000-es évek vége között lezajlott többlépcsős korhatáremelés hatását vizsgálja idősebb munkavállalási korú nők foglalkoztatására. Azt találja, hogy a szóban forgó modellt nem lehet felírni anélkül, hogy figyelembe ne venné az ebben az időszakban a korhatárra érők iskolai végzettségében megfigyelhető változásokat. Kátay és Nobilis (2009) elemeire bontják az aktivitási ráta változását, és az egyszerű korszerkezet-változáson túl az iskolázottság és egyes jóléti ellátások hatásait is bevonják az elemzésbe. Egy hasonló számítás során Scharle (2016) megállapítja, hogy a foglalkoztatás 2010 után bekövetkezett javulása jelentős részben nem az aktuális munkaerőpiaci intézkedéseknek volt köszönhető, hanem a munkaerő, kiváltképp az idősebb munkavállalási korúak javuló iskolázottságának, ami viszont az évtizedekkel korábbi oktatási reform eredménye.

Egy korosztály fiatalon megszerzi legmagasabb iskolai végzettségét, és az később már nemigen változik, vagy legalábbis nem jelentősen. Valóban, az iskolázottsági összetételt csak a viszonylag ritka, munkavállalás melletti fokozatszerzés, az oktatásstatisztikai nomenklátúra esetleges változásai, a vándorlás egyenlegének hatása az iskolázottsági összetételre és az iskolázottságspecifikus halandósági különbségek tudják megváltoztatni. A tapasztalatok szerint nem nagy mértékben. A jövőben ez módosulhat, jelenleg azonban egy korosztály fiatal korban, a felsőoktatási expanzió miatt immár nem 20, hanem inkább 30 éves korra megszerzett iskolai végzettsége jó előrejelzése annak, hogy mi lesz a nyugdíjba vonulók képzettség szerinti összetétele 35-40 évvel később. Tekintve, hogy a 2040-ig nyugdíjba vonuló évjáratok már elhagyták az iskolát, és építve arra a feltevésre, hogy legmagasabb iskolai végzettségük a jövőben már keveset fog változni, több évtizedre előre megalapozott sejtéseket fogalmazhatunk meg a korhatárra érők iskolai végzettségére vonatkozóan.

A 2. ábrán épp ezért feltüntetjük a mindenkori 55-64 évesek jövőben várható iskolai végzettségét is. Módszerünk egyszerű kivetítés, a 2001-ben 25-34, 35-44, illetve 45-54 éves korcsoportok végzettség szerinti összetételének behelyettesítése az 55-64 évesek értékeire, rendre 10, 20 és 31 évvel később. Az eredmény jelentős egybeesést mutat a bécsi Wittgenstein Centre – az emberi tőke értékének előrejelzésével foglalkozó vezető intézete – *fast track* forgatókönyvű predikciójával (Lutz-Butz-KC 2014). Mindkét előrejelzés szerint a középfokú végzettség arányának növekedése, mely az elmúlt két évtizedben a kilépési életkor emelkedésének motorja volt, megtorpan, majd csökkenni kezd, igaz az egyszerű előrevetítés szerint már a 2020-as és 2030-as évek fordulóján, a Wittgenstein Centre szerint valamivel később. Ennek oka a felsőfokú végzettségűek arányának várható megduplázódása a mindenkori 55-64 éves korcsoportban a 2011-es népszámlálás és 2041 között. Ez pedig, miként az ábrába berajzolt folytonos vonal jelzi, a közelmúltban lezajlott felsőoktatási expanziónak köszönhető. 2041-re a korhatárra érők korcsoportokban a diplomások aránya várhatóan a 2011-es érték duplája lesz. Az elmúlt két évtizedben nem csak a korhatárra érők iskolai végzettség szerinti összetétele alakult át radikálisan, hanem a fiataloké is, ami a jövő idősebb munkavállalóit teszi majd foglalkoztathatóbbá.

2.1.3. Néhány kiegészítő megjegyzés

A 2.1. szakaszt néhány kiegészítéssel zárjuk. Először is, a fentiekben leírt magyarországi folyamat nem rendkívüli és nem is egyedülálló. Gál és Radó (megjelenés alatt) nyolc kelet-közép-európai ország adatain végzik el a fenti számításokat, és arra jutnak, hogy az évtizedekkel korábbi oktatási fordulat, ebből adódóan a korhatárra mostanság érők iskolázottságának változása, és a kilépési életkor növekedése általánosan jellemző, nem valamiféle magyar sajátosság.

Második megjegyzésünk arra a hipotézisünkre vonatkozik, mely szerint az elmúlt évtizedekben lezajlott oktatási expanzió a kilépési életkor további emelhetőségét ígéri, ami pedig jelentősen javítaná az életpálya-finanszírozási rendszer stabilitását. A 2. ábra 2011-ig tartalmaz tényadatokat, és így nem mutatja a felsőoktatási beiskolázási ráta további növekedését, majd elmúlt években történt megtorpanását. Egyelőre nem világos, hogy a megtorpanás csak átmeneti jelenség-e vagy trendforduló. Ha az utóbbi, akkor ennek hatása érződhet majd a kilépési életkor alakulásán a 21. század közepén.

Végül még egy jelenségre hívjuk fel a figyelmet. A 2. ábra világossá teszi, hogy az átlagosan iskolában töltött idő nőtt az elmúlt két évtizedben. Ennek ellenére az iskolából már kinőtt fiatal évjáratokban még mindig van körülbelül 14 százaléknyi ember, akik csak általános iskolát végeztek vagy legfeljebb alsó közép fokú (szakiskolai vagy szakk munkásképző) végzettséget szereztek. Ez az arány majdnem háromszorosa a lengyelnek és másfélszerese a szlováknak. Ilyen alacsony iskolai végzettséggel ezek az emberek nehezen lesznek képesek megfelelni a magasabb kilépési életkor követelményének (Augusztinovics 2005; Augusztinovics–Köllő 2007; Köllő 2009). Általánosabban megfogalmazva: bár az iskolázottság emelése hatékony eszköznek tűnik az életpályaszakaszok arányainak fenntartására, egyben növeli a foglalkoztathatóság felső életkorának iskolai végzettség szerinti szóródását, egyre nagyobb feszültséget keltve a rugalmatlan, mindenkre azonos irányadó nyugdíjkorhatárra épülő szabályozásban. Ez arra a következtetésre vezet, hogy a társadalom idősödéséből fakadó problémák nem annyira generációkat, mint inkább alacsony iskolai végzettségű csoportokat fognak negatívan érinteni, hacsak a korhatár-szabályozás nem fogja ezt kezelni (Czeglédi et al. 2016).

2.2. Demográfiai osztalékok

A 2.1. szakaszban amellet érveltünk, hogy a várható élettartam növekedésének következményeivel kapcsolatos baljós előrejelzések túlzóak, mert figyelmen kívül hagyják a már megvalósult emberitőke-beruházások jövőben várható megtérülését. A 2.2 szakaszban annak járunk utána, hogy a társadalom idősödésének másik motorja, a csökkenő termékenység miként teremti meg egyben annak lehetőségét is, hogy az életpálya-finanszírozási rendszert fenyegető következményeket ellensúlyozni, de legalábbis enyhíteni lehessen.

Ezzel kapcsolatban rögtön az elején két megjegyzést teszünk. Először is, az alábbi számítás a most aktuális termelési és fogyasztási korprofilok kivetítésére épül, nem tartalmazza tehát az előző szakaszban bemutatott korprofil-változásokat, az aktív életszakasz lehetséges kitolódását. Emiatt az előrejelzés pesszimista. Másodszor viszont jelezzük, hogy a csökkenő termékenységből fakadó megtakarítás és az erre épülő második osztalék lehetősége elvi, de távolról sem automatikus. A magánnyugdíjpénztári rendszer kudarcos példájával illusztráljuk, hogy milyen egy elszalasztott lehetőség. Ezentúl számításunk is azt mutatja, hogy jelen feltételek mellett Magyarország csak kismértékben lenne képes tőkefelhalmozással kompenzálni a korszerkezet változásának negatív hatásait. Ahhoz, hogy e változások semlegesek legyenek, többet kell megtakarítani, mint 2010-ben.

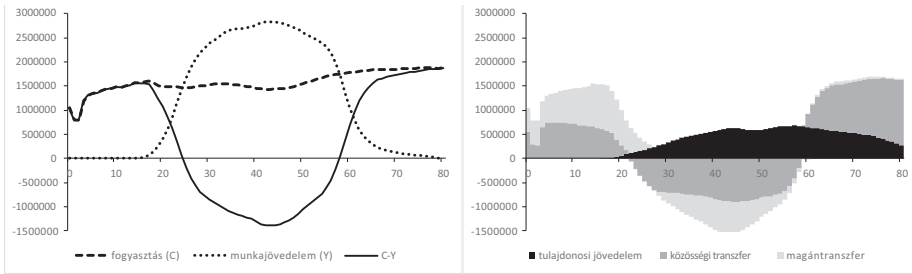
A demográfiai osztalékok kiszámításához a Mason és Lee (2007) által MatLab-ban írt szimulációs programot használjuk, amelyet a szerzők rendelkezésünkre bocsátottak. Ugyanazt a programot futtatjuk 2010-es magyar adatokon, amit Mason és Lee (2007), illetve Prskawetz és Sambt (2014) is használtak. E két tanulmányban a modell részletes leírása is megtalálható. E helyütt csak a legfontosabb jellemzők ismertetésére hagyatkozunk.

A modell a makrogazdaság fontosabb alapösszefüggéseinek leírása során a demográfiai átmenet okozta korszerkezet-változások következményeire koncentrál. Részletes figyelmet fordít a munkajövedelmek, a fogyasztás, az életpálya-finanszírozó transzferek, a tőkefelhalmozás és a növekedés alakulására, más folyamatok leírását viszont leegyszerűsíti (a makrogazdasági feltételek részletes leírása Mason és Lee [2007] cikkének függelékében található). A folyamatokat egy a távoli jövőben előre kitűzött időpontra megvalósuló stabil állapot felé irányítva írja le. A szimuláció eredményeit 2060-ig közöljük.

A szimuláció futtatásához makrogazdasági paramétereket, múltbeli és előrejelzett jövőbeli népességi adatokat, valamint a kiinduló évet jellemző egyes korprofilokat (egy főre jutó koreloszlásokat) használunk. A makrogazdasági paraméterek a következők: konstans évi 1,5 százalékos termelékenység- (munkajövedelem-) növekedés, 3 százalékos tőkeamortizáció, a beruházások 6 százalékos reál megtérülési rátája. A jövőt évi 3 százalékos leszámítolási ráta értékeli le. A kiinduló állapotot 2010-es magyar korprofilokkal és a magyar népesség, illetve a szülések korszerkezetére vonatkozó múltbeli tényadatokkal írjuk le. A modell a keresztmetszeti korprofilokat használja hosszmetsetiként (Berde–Kuncz 2014). A jövőbeli népesedési folyamatokat az Eurostattól, valamint a Wittgenstein Centre-től származó feltevések alapján modellezzük. Technikai okokból a távoli jövőben elérendő stabil állapot modellezése érdekében a népesség-előrejelzést az Eurostat előrejelzésének végpontjától meghosszabbítjuk, konstans termékenységet, halandóságot és migrációt feltételezve.

A modell szempontjából releváns egy főre eső koreloszlásokat a 3. ábra két paneljén mutatjuk be.

3. ábra: A demográfiai osztalék kiszámításában releváns korprofilok, 2010 (forint)

Megjegyzés: Vízszintes tengely: életkor. A görbék egy főre eső értékeket mutatnak.

Forrás: A szerzők számítása Istenic et al. (2017) adataiból

2010-ben az idősek⁶ fogyasztásának 21 százalékát munkajövedelem, 49 százalékát közösségi transzferek és közszolgáltatások, 28 százalékát pedig tulajdonosi és tőkejövedelmek⁷ finanszírozták. A maradék 1 százalék forrása családi transzfer volt. A másik irányba, a gyermekek felé folyó transzferek közül – épp fordítva – a családi transzferek adják a legnagyobb tételt, az összes fogyasztás 48 százalékát. A fennmaradó részt közösségi transzferek (32 százalék), munkajövedelem (17 százalék), illetve tulajdonosi és tőkejövedelmek (4 százalék) fedezték. A koreloszlásokat felhasználjuk a szimulációban – részletekkel a későbbiekben szolgálunk.

A demográfiai átmenet lezajlását a gazdaságban a termelők és a fogyasztók arányát mérő mutatóval, az eltartási hányadosok népes indikátorcsaládjának speciális fajtájával írjuk le. Cutler és munkatársai (1990) olyan mutatót javasolnak – az eltartási hányadost (*support ratio*) –, mely nem pusztán a termelők (praktikusan az aktív korúak) és a fogyasztók (a teljes népesség) létszámait veti össze, hanem e létszámokat súlyozza az egy főre eső termelési, illetve fogyasztási értékekkel. A tényleges termelők (*effective producers*) és a tényleges fogyasztók (*effective consumers*) arányát a következő formában lehet megadni:

$$\text{eltartási hányados} = \frac{L_t}{N_t} = \frac{\sum_{a=0}^{a=\omega} \gamma^a \cdot N_t^a}{\sum_{a=0}^{a=\omega} \lambda^a \cdot N_t^a}, \quad (1)$$

ahol L_t a tényleges termelői, N_t pedig a tényleges fogyasztói létszám t évben; ω jelöli a maximális életkort, N_t^a az a életkorú évjárat létszáma t évben (a fogyasztók számát és a népesség létszámát egyaránt N -nel jelöljük, mert mindenki fogyaszt), γ^a az időben változatlanul tekintett korszpecifikus termelékenység, melyet a koréves egy főre eső

6 Az AGENTA adatbázis (<http://dataexplorer.wittgensteincentre.org/shiny/nta/>), ahonnan adataink származnak, a Nemzeti Transzfertörvény elszámolási rendszerének definícióit használva az aktív kor és az inaktív életszakaszok határának azt az életkort tekinti, amelyben a koréves egy főre eső fogyasztás meghaladja a munkajövedelmet. Ennek alapján 2010-ben Magyarországon 24 éves korig tartott a gyermekkor és 58 éves korban kezdődött az időskor.

7 Ezek túlnyomó részét a saját tulajdonú lakás értékéből származtatott imputált lakbér tette ki. Magyarországon a népesség több mint 90 százaléka saját tulajdonú lakásban lakik, amelynek árát korábban már kifizették, és így nem kell lakbért fizetniük. A statisztikai gyakorlat ezt implicit tőkejövedelemnek tekinti.

munkajövedelmeknek a 30–49 éves kohorszok egy főre eső átlagkeresetével normált értékeként határozzuk meg (más szóval termelési korprofil); γ^a pedig a hasonlóképp változtatlanként kezelt és hasonló módon normált koréves egy főre eső fogyasztás vektora (más szóval fogyasztási korprofil). A normálás nélküli, közvetlenül forintértékben kifejezett γ és λ vektorokat a 3. ábra bal oldali paneljén rajzoltuk fel. Az ábrán feltüntettük a két vektor különbszetét is, amit a szakirodalom életciklus-deficitnek (az angol név rövidítésével LCD-nek) nevez.

A $\frac{C_t}{N_t}$ egy főre eső fogyasztás, amit az alábbiakban az egyszerűség kedvéért élet

színvonalnak is fogunk nevezni, a következő elemekre bontható szét:

$$\frac{C_t}{N_t} = \frac{C_t}{Y_t} \cdot \frac{Y_t}{L_t} \cdot \frac{L_t}{N_t}, \quad (2)$$

ahol C az összfogyasztás, Y pedig az összes munkajövedelem. Az egy főre eső fogyasztás időbeli alakulása az egy jövedelmi egységre eső fogyasztás (C/Y), a munkatermelékenység (Y/L) és az imént definiált eltartási hányados változásaitól függ. A munkatermelékenység növekedését exogén feltevéssel kezeltük (évi 1,5 százalék). Az egyenlet jobb oldalának másik két komponense, pontosabban e két komponens időbeli változása a két demográfiai osztalék: az eltartási hányados változása az első, az egy jövedelmi egységre eső fogyasztás változása a második.

2.2.1. Az első demográfiai osztalék

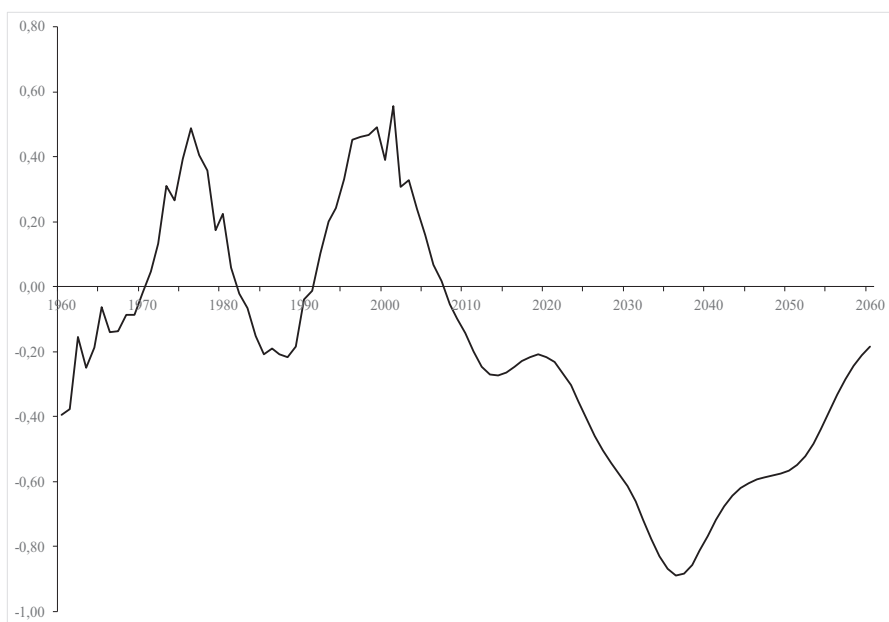
Az első demográfiai osztalék keletkezésének mechanizmusát az 1. szakaszban már leírtuk. Röviden megismételve: a termékenység visszaesése átmenetileg növeli az aktív korúak arányát a teljes népességen belül, ami először hozzátesz a gazdasági növekedéshez, utóbb azonban, amikor a relatív népes évjáratok megöregszenek, elvesz belőle. Mint említettük, az első demográfiai osztalék az eltartási hányados (lásd 1. egyenlet) növekedési rátája:

$$\text{első demográfiai osztalék} = \left(\frac{L_t}{N_t} - \frac{L_{t-1}}{N_{t-1}} \right) / \left(\frac{L_{t-1}}{N_{t-1}} \right). \quad (3)$$

A 4. ábrán bemutatjuk az első osztalék hozzájárulását az egy tényleges fogyasztóra eső fogyasztás növekedéséhez. Az ábra egy évszázadot fed le 1960-tól 2060-ig. Az időszak nagyjából egynegyedében pozitív az osztalék, először az 1970-es években, a Ratkó-nemzedék munkába állása után. Ez a periódus viszonylag rövid, mert az 1950-es évek közepén született évjáratok, ha reprodukálni nem is tudják magukat (befejezett termékenységük 1,9 és 2 közötti), de mégis egy újabb népes generációt nevelnek fel, a Ratkó-unokák nemzedékét. Ez az 1980-as évekre már leköt annyi erőforrást, illetve elmozdítja annyira a tényleges termelők és tényleges fogyasztók arányát, hogy a korszerkezet változása újra negatívan járul hozzá az életszínvonal növekedéséhez. A

második pozitív periódus a Ratkó-unokák felnőtté válásával kezdődik az 1990-es évek elején, és e generáció alacsonyabb termékenysége miatt hosszabb ideig tart. 2010 körül azonban az eredeti Ratkó-gyerekek nyugdíjba vonulásával újra negatívvá válik az osztalék. A korszerkezet kedvezőtlené válása különösen 2020 után fogja vissza az életszínvonal növekedését. A mélyponton, a 2030-as évek közepén az eltartási hányados romlása a kiinduló feltevések alapján évi 0,9 százalékponttal lassítja az emelkedést. Ez különösen annak fényében sok, hogy a gazdaság bővülésének motorja, a termelékenység a feltevés szerint csupán 1,5 százalékkal nő egy évben.

4. ábra: Az első demográfiai osztalék: a korszerkezet változásának hozzájárulása az életszínvonal éves növekedéséhez, 1960–2060 (%)

Forrás: A szerzők számítása Mason és Lee (2007) szimulációs modelljének felhasználásával

2.2.2. A második demográfiai osztalék

Összefüggésben azzal, hogy az aktívkor halálózási mutatók javulásával egy születési évjárat egyre nagyobb része éri meg az időskort, erősödik az ösztönzés a megtakarítások felhalmozására, mivel egyre nagyobb a valószínűsége, hogy az életpálya végén egy inaktív életszakaszt kell finanszírozni. A másik oldalról pedig a termékenység csökkenése egyre nagyobb teret enged a megtakarításoknak azáltal, hogy a korábban gyermeknevelésre fordított idő és az anyagi erőforrások egy része felszabadul. Amennyiben az érintettek valóban megtakarítják többletforrásaikat, a gazdasági növekedés tartós maradhat. Egy második demográfiai osztalék ellensúlyozhatja az első osztalék negatív, növekedést lassító hatását. Formálisan, a (2) egyenletre visszautalva, ha az

egy jövedelmi egységre eső fogyasztás (C/Y) csökken abban az időszakban, amikor az eltartási hányados (L/N) nő, megtakarítások keletkeznek, és vagyon halmozódik fel. Ha a C/Y hányados nem csökken, akkor az életszínvonal gyors javulása átmeneti lesz, mert nem gyűlik össze az a biztonsági tartalék, amiből ki lehetne pótolni az L/N hányados elkerülhetetlenül bekövetkező romlásából adódó lassulást.

Ezek alapján a második demográfiai osztalék az egy jövedelmi egységre eső fogyasztás változása. Ez, a (2) egyenletet növekedési terminusokban megadva és átrendezve:

$$\left(\frac{C_t}{Y_t}\right) = \left(\left(\frac{C_t}{N_t}\right) - \left(\frac{Y_t}{L_t}\right)\right) - \left(\frac{L_t}{N_t}\right). \quad (4)$$

Más szavakkal, a második osztalék az életszínvonal változásának a termelékenység növekedésétől és az eltartási hányados változásától megtisztított része.

A második demográfiai osztalék kiszámításához a modell bázisévi fogyasztási és munkajövedelem-korprofilokat használ – ezeket korábban γ -val és λ -val jelöltük (lásd a 3. ábra bal oldali paneljét). A termelékenység növekedésére és a leszámítolási rátára vonatkozó feltevések alapján kiadja az életpálya-fogyasztás és életpálya-munkajövedelem jelenértékeit. A felhalmozódó tőke, amit az (5) egyenletben A -val jelölünk, a két jelenérték különbsége.

A második demográfiai osztalék mértéke nagyban függ a társadalom életpálya-finanszírozási intézményrendszerétől. Ha az adott társadalomban az életpálya utolsó szakaszát családon belüli transzferekkel vagy közösségi transzferekkel finanszírozzák, akkor az érintettek megtakarítási képessége és hajlandósága kisebb. Ebben az esetben a második demográfiai osztalék csekély. Ezt a következőképp mutatjuk meg. A W_t életciklusvagyon a felhalmozott A tőke t időpontbeli értékéből, valamint két transzfervagyon-komponensből, azaz két transzferfolyam jelenértékeiből áll:

$$W_t = A_t + T_t^k + T_t^p. \quad (5)$$

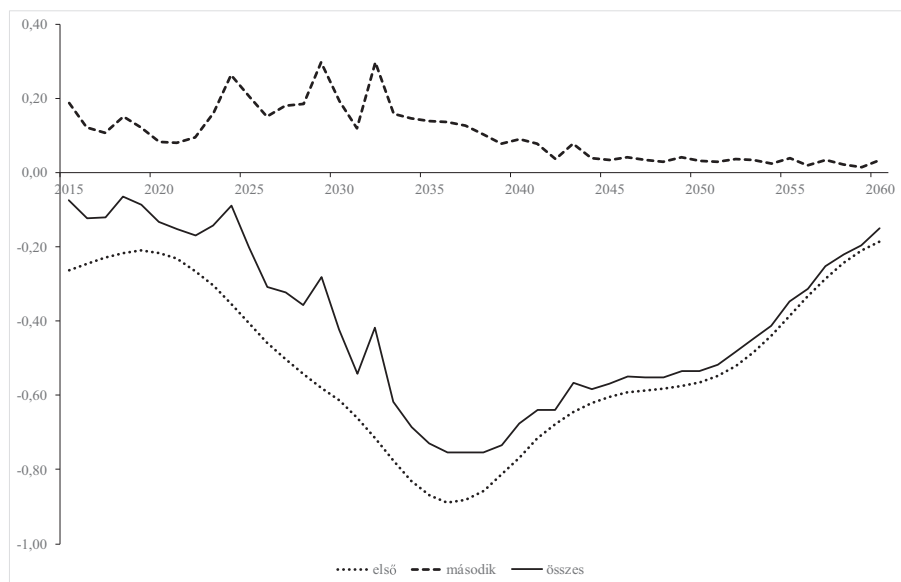
E két transzferfolyam a gyerekeknek átadott (zömmel magán-) transzfer (T_t^k), és az idősként kapott (zömmel közösségi) transzfer (T_t^p), például a nyugdíj vagy az egészségügyi ellátás. E transzferek bázisévi korprofiljait mutattuk be a 3. ábra jobb oldali paneljén. A modell e korprofilok alapján számolja ki a transzferfolyamok jelenértékeit.

Az életciklusvagyon értékét tehát demográfiai és intézményi tényezők alakítják. Egyfelől az, hogy hány gyerek fogyasztását kell finanszírozni (miként alakul a termékenység), és e fogyasztás hány százaléka finanszírozódik magántranszferből és hány százaléka közösségi erőforrásokból (ami az intézményrendszertől függ). Továbbá az, hogy milyen hosszú időn át kap az egyén transzfereket (miként alakul a várható élettartam), és milyen arányban fedezi időskori fogyasztását saját korábbi megtakarításaiból, illetve mennyit kap transzferként (ami ismét az életpálya-finanszírozási rendszer intézményi struktúráján múlik). Azokban a társadalmakban, ahol a lakosság felhalmoz az időskorra, a megtakarítások képesek pótolni az első demográfiai osztalékból származó hiányokat. Prskawetz

és Sambt (2014) azt találták, hogy az Egyesült Királyságban, Németországban és Spanyolországban a második demográfiai osztalék jelentős növekedési tartalékot jelenthet. Más országokban azonban, így Svédországban vagy Magyarországon, a második osztalék nem képes kompenzálni az első osztalék negatív növekedési hozzájárulását.

Ezt igazolja frissebb magyar adatokon végzett számításunk, melynek eredményét az 5. ábrán mutatjuk meg. Pontozott vonallal feltüntetjük az első osztalék korábban már felrajzolt görbéjét. A korszerkezet változásából – a munkajövedelem és fogyasztás adott koreloszlásai mellett – keletkező pótlólagos megtakarítás eredményét, a második osztalékot szaggatott vonallal jelöljük. Látható, hogy a második osztalék csak kivételes években növeli meg az életszínvonalat 0,3 százalékkal; a többi évben még ennél is kevesebbel járul hozzá a növekedéshez. Ez messze nem elegendő az első osztalék csökkentő hatásának kompenzálására – ahogy azt a folytonos vonallal jelölt teljes osztalék, a két osztalék egyenlege mutatja is. Adott megtakarítási szerkezet mellett a demográfiai átmenet zárószakaszában, azon belül is 2014 és 2060 között a korszerkezet változása éves átlagban több mint 0,3 százalékponttal csökkenti az életszínvonal növekedését. Változatlan korszerkezet mellett a termelékenység növekedése ennyi idő alatt majdnem kétszeresére (98 százalékkal) emelné az életszínvonalat. Ezt a negatív első osztalék 57 százalékra csökkenti, a második osztalék pedig csak 64 százalékra tudja visszaemelni. A kumulált hatás tehát 34 százalékpont; ennyivel lenne magasabb az egy tényleges fogyasztóra eső fogyasztás 2060-ban, ha a megtakarítások által generált többletnövekedés épp ellensúlyozná az eltartási hányados romlását.

5. ábra: Az első, a második és a teljes demográfiai osztalék előrejelzett értékei az életszínvonal változásának százalékában, 2015–2060

Forrás: A szerzők számítása Mason és Lee (2007) szimulációs modelljének felhasználásával

A kapott eredmény alig módosul, ha a 6 százalékos megtérülési rátát, mely a választott paraméterek közül talán a legoptimistább, 4 százalékra csökkentjük. Mindössze annyi változik, hogy a második osztalék nem 64, hanem csak 62 százalékra tudja viszszaemelni az életszínvonal-növekedés mértékét 2060-ra.

Eredményeink természetesen nem azt jelentik, hogy az életszínvonal alacsonyabb lesz 2060-ban, mint 2014-ben; csupán annyit, hogy ennyivel lassabban fog nőni. Olyan társadalmakkal összehasonlítva, amelyek ekkor még a demográfiai átmenet valamely korábbi fázisában lesznek, az eltérő életszínvonal-dinamika igen jelentősnek fog hatni. Ma lényegesen szegényebb országok hagyhatják majd le Magyarországot, vagy legalábbis zárkózhatnak fel hozzá.

22.3. A magánnyugdíjpénztári epizód

A két demográfiai osztalék közötti döntő különbség, hogy az első kevésbé érzékeny a gazdasági intézmények működésének hatékonyságára. A növekedés többé-kevésbé automatikusan reagál egy demográfiai folyamatra, hacsak – a kirívóan sikertelen intézményrendszer miatt, akkor, ha a kormányzat képtelen megteremteni a minimálisan kiszámítható gazdasági környezetet – nem torkollik katasztrófába, mint ahogy az az arab világban és a szubszaharai Afrika számos országában épp történik. A második osztalék realizálása azonban bizonytalanabb. Először is meg kell győzni az embereket a megtakarítás szükségességéről, még akkor is, ha tisztában vannak az időskori elszegényedés fenyegetésével. Másodszor, meg kell győzni őket arról, hogy megtakarításaik biztonságban vannak a tőkepiac szereplőinél. Végül pedig ténylegesen meg kell akadályozni a tőkepiaci szereplőket abban, hogy kifosszák ügyfeleiket. Ez a három lépés sokkal nehezebb feladat, mint a gazdaság alapintézményeinek működtetése. Ugyancsak nem egyszerű dolog a közkiadásokat az emberi tőke felhalmozását hatékonyan támogató irányba terelni, kiváltképp nem a ma használatos gazdaságstatisztikai modellek mellett, amelyek nem számolnak az emberi tőke növekményével (és általában az emberi tőkével), hanem fogyasztásnak tekintik az oktatási és egészségügyi kiadásokat.

A jelek szerint a magyar intézményrendszer elfogadhatóan működik az első, de kevésbé sikeres a második osztalék realizálása ügyében. A magánnyugdíjpénztári epizód 1998 és 2011 között ezt világosan megmutatta, és nem csupán azzal, hogy a tőkefedezeti pillér felépítése végül is csak egy átmeneti epizód maradt.

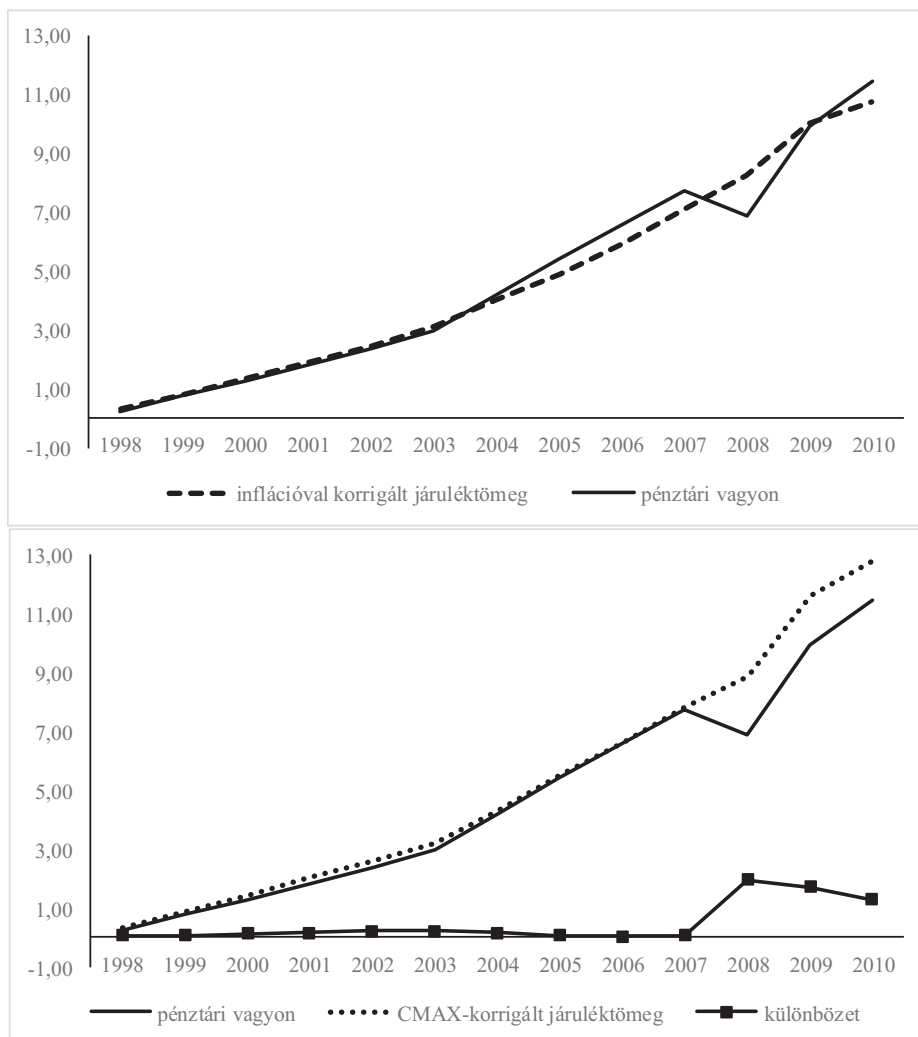
A 4. ábrán már mutattuk, hogy az ezredforduló időszaka az első demográfiai osztalék pozitív időszaka volt, ami egyben a jövőbeli második osztalék alapjait is megvetette volna. A demográfiai lehetőség kiaknázását nagyban segíthette volna az épp ez idő tájt felépülő és beérő magánnyugdíjpénztári rendszer, mely olyan kötelező megtakarítást írt elő, ami, épp a kedvező eltartási aránynak köszönhetően, súlyos fogyasztásáldozat nélkül is tőkét halmozott volna föl. Ez a lehetőség azonban kiaknázatlan maradt, mert nettó tőkefelhalmozás helyett végül is az ország adósságállománya nőtt.

A 6. ábra két paneljén mutatjuk be a folyamatot, kifejezetten a magánpénztári szektorra koncentrálna. A felső panelen szaggatott vonal jelzi a pénztárakba befolyó, GDP-

deflátorral korrigált nettó járulékfolyam évről évre kumulálódó értékét. 2010 végére a begyűjtött járuléktömeg az akkori éves GDP 10,7 százalékára rúgott. A pénztári vagyon ennél alig volt több, 11,45 százalék (lásd a folytonos vonallal húzott görbét, ugyancsak a felső panelen). A pénztárak sikertelennek bizonyultak. 2011 közepén, 12 és fél évnyi működés, után a Nyugdíjreform Alapnak átadott 2945 milliárd forintnyi vagyonból mindössze 233 milliárd forintot lehetett szétosztani a tagok között reálhozamként. Az ábra azt is mutatja, hogy a gyenge eredmény nem pusztán a 2008-as tőzsdeválság következménye volt. Az első hat év során összességében a pénztárak több járulékot gyűjtöttek, mint amennyi abból a tagok számláira került. Az első évek természetesen költségesek, a rendszer felépítése pénzbe került, bár a Világbank is jelezte, hogy a működés túl drága (Impavido–Rocha 2006) – ami nem annyira a pénztárak, mint a kormányzat által választott elszámolási rendszer hibája volt. Ezenfelül azok a pénztárak, amelyek mögött valamilyen pénzügyi szervezet állt és a saját cégére bízta a vagyonkezelést, magasabb költségekkel dolgoztak, és jellemzően kisebb hozamokat írtak jóvá a tagok számláin, mint azok, amelyek a vagyonkezelőket megversenyeztették (Matits 2006).

6. ábra: A magánpénztári vagyon és az inflációval, illetve az állampapírindexszel korrigált magánpénztári járuléktömeg, kumulált értékek a mindenkori GDP százalékában, 1998–2010

Forrás: adatok – PSZÁF és jogutóda (penztari-negyedevés-idosor.xls, <http://www.mnb.hu/felugyelet/idosorok/iv-penztarak>), ONYF és jogutóda (Statistikai Évkönyvek, <https://nyugdijbiztositas.tcs.allamkincstar.gov.hu/hu/component/weblinks/category/40-dokumentumok/37-kiadv%C3%A1nyok/146-%C3%A9vk%C3%B6nyv.html?Itemid=101>), ÁKK (<http://www.akk.hu/hu/statisztika/hozamok-indexek-forgalmi-adatok/max-index>); számítások – Rézmovits Ádám és a szerzők

A felső panelen a nettó járulékfolyamot inflációval korrigáltuk. Az alsó panelen pontozott vonallal bemutatjuk ugyanennek a járulékfolyamnak a mindenkori állampapírkamatokkal korrigált idősorát, amelyhez a CMAX-indexet, a rövid és hosszú távú

állampapírok kompozit árfolyamindexét használtuk.⁸ Ez egyfajta indikációja annak, hogy mekkora lett volna a pénztári vagyon, ha a pénztárak csak állampapírba fektetnek (az adminisztrációs költségektől ezúttal eltekintve). Az ábra azt mutatja, hogy a gyakorlatilag kockázatmentes, tehát kockázatkezelői ismereteket és tevékenységet nem igénylő portfólió tartása 2010-re az akkori GDP 12,75 százalékának megfelelő vagyont, 1,3 százalékpontnyi GDP-vel többet eredményezett volna, mint a ténylegesen összegyűjtött vagyon. A panel két görbéjének különözete önállóan is szerepel az ábrán. Ez a harmadik görbe világosan mutatja, hogy nem volt egyetlen olyan év sem, amikor a pénztári vagyon meghaladta volna a pénztárakba befolyt járuléktömegből vásárolható CMAX-indexált portfólió értékét. Igaz, a különözet 2007-ig minimális; negatív nullának szokás az ilyet nevezni. Ha levonnánk a pénztárak adminisztratív költségeit, pozitív nullát kapnánk, de semmiképpen nem érzékelhető nyereséget.

A CMAX-indexált görbének ráadásul van egy másik lehetséges interpretációja. Mivel a pénztártagok nem fizettek extra járulékot, a számláikon gyűlő pénz hiányzott a társadalombiztosításból; a központi költségvetésnek kellett kipótolnia. Ennek forrása lehetett volna különadó vagy speciális kiadáscsökkentés; optimális esetben olyan, amit csak a pénztártagok fizettek volna vagy csak az ő fogyasztásukat terhelte volna. Az átmenet azonban nem járt együtt megpántlikázott adókiutással vagy kiadáscsökkentéssel, ami felveti annak lehetőségét, hogy az átmenet finanszírozása államadósságból történt. Az alsó panel pontozott vonallal jelzett görbéje így azt is mutatja, hogy mennyibe kerülhetett a pénztári tőkefelhalmozás az államnak, amennyiben az átmenet valóban kizárólag adósságfinanszírozású volt. Ebből a szemszögből nézve a tőkefelhalmozási kísérlet különösen sikertelennek mutatkozik: nem pusztán gyengék voltak az eredmények, hanem nagyobb adósság gyűlt össze az egyik oldalon, mint amennyi tőke felhalmozódott a másikon. Ezt a veszteséget tovább fokozta, hogy bár a szektor bezárásának indoka az átmenet finanszírozása során felgyűlt államadósság volt, a Nyugdíjreform Alapba visszakerülő összegnek csupán háromnegyedét fordították ténylegesen adósságcsökkentésre (vagy tartották meg állami tulajdonban), egynegyedét vagy az aktuális költségvetési hiány betömésére használták, vagy szétosztották a tagok között.

A magánnyugdíjpénztári epizód a pénz- és tőkepiacok szabályozásának hiányosságaira utal. Ahhoz, hogy a magyar társadalom a második Ratkó-hullám második demográfiai osztalékát képes legyen realizálni, nem annyira nyugdíjreformra van szükség – annak kereteit nem nehéz kidolgozni –, mint inkább a pénz- és tőkepiacok reformjára.

2.2.4. Néhány kiegészítő megjegyzés

A 2.2 szakasz lezárásaképp ismét az elemzés korlátaira hívjuk fel a figyelmet. Először is újra hangsúlyozzuk, hogy a modell nem elszegényedést vetít előre, nem az életszínvonal csökkenését jósolja. Mindössze azt mutatja, hogy a demográfiai átmenet

⁸ Köszönettel tartozunk Rézmovits Ádámnak, aki az ábra elkészítéséhez használt indikátorokkal kapcsolatban hozzáférő tanácsaival, a kalkuláció során pedig konkrét számításokkal is segítségünkre volt.

záró szakasza számottevő mértékben le fogja lassítani az életszínvonal emelkedését, ha az alacsony termékenység következtében megtakarított erőforrásokat feléljük, ahelyett, hogy megtakarítanánk. Vagy ha nem fordítjuk emberitőke-beruházásokra. Mint jeleztük, az itt alkalmazott szimulációs modell nem alkalmas a megtakarítási potenciál elemzéséhez használt jövedelmi és fogyasztási koreloszlás változásainak előrejelzésére. A modell nem tartalmazza az oktatási kiadásokat, így a kilépési életkor növekedését, amit a 2.1 szakaszban írtunk le, nem tudja befogadni. Ez a második osztalékra vonatkozó számítást pesszimistává teszi. Ugyanakkor az eredményekből az egyértelműen megállapítható, hogy ha a kilépési életkor nem nő tovább, akkor az életszínvonal emelkedése várhatóan lelassul. A magyar társadalom életpálya-finanszírozási rendszere kiemelkedő szerepet szán a generációk közötti állami közvetítésnek. Ez olyan jellemző, amin még az sem változtatott volna sokat, ha a nyugdíjpénztári kísérlet sikerül, és a társadalom az éves GDP 15–20 százalékának megfelelő tőkét halmozott volna fel adósságfinanszírozás nélkül. Mint láttuk, ez a felhalmozás nem történt meg. Ez különösen fontossá teszi a sikeres gazdálkodást az emberi tőkével.

További megjegyzésünk, hogy a tanulmány egyik empirikus fejezetében sem foglalkoztunk a migrációval. Magyarország 2011-ig nettó bevándorló ország volt, azóta azonban felgyorsult a kivándorlás. E folyamat egyenlegét és jövőjét nem ismerjük.

3. Összefoglalás és következtetések

1998 és 2016 között az effektív nyugdíjkorhatár (másként: a munkaerőpiac elhagyásának becsült átlagéletkora, vagy még másként: a kilépési életkor) 55,6 évről 61,2 évre emelkedett Magyarországon; 18 év leforgása alatt 5,6 évet, azaz évente átlag 3,8 hónapot; egy hónapban 9,5 napot; egy nap 7,5 órát, amennyit egy ember alszik. Egy átlagos napon az átlagos nyugdíjvárományos ébredéskor éppolyan messze volt az effektív nyugdíjkorhatártól, mint mikor lefeküdt aludni, mert az effektív korhatár közben ennyivel ment feljebb. A kilépés életkora olyan sebességgel nőtt, hogy az ebben az életkorban mért várható élettartam a halálozási mutatók jelentős javulása ellenére sem tudott lépést vartani vele. 2016-ban az effektív korhatáron mért várható élettartam gyakorlatilag pont annyi volt, 19,7 év, mint 1992-ben (19,6 év), és másfél évvel kevesebb, mint 1998-ban (21,2 év). A társadalom idősödésének a halandóság javulásából származó része szinte teljes egészében a munkaerőpiacon csapódott le, nem a jóléti rendszerben.

Ez a javulás nem magyar sajátosság. Gál és Radó (megjelenés alatt) bemutatják, hogy az Európai Unió legtöbb tagállamában hasonló folyamat zajlott le az elmúlt másfél évtizedben. Néhány kivételtől eltekintve a kilépési életkorban mért várható élettartam stagnált vagy csökkent, annak ellenére, hogy a halandóság javult, mert az effektív korhatár olyan ütemben nőtt. Az aktív életszakasz és az időskor választóvonal a rugalmasnak bizonyult. Azok az előrejelzések, melyek rögzített életszakaszokra épülnek, például azok, amelyek a 20 és 64 éves kort tekintik aktívknak és 65 éves kor-

nál kezdik az időskort, félrevezető eredményeket adnak. A közkiadási rendszer, vagy általánosabban az intergenerációs transzferrendszer fenntarthatósága nem a várható élettartam növekedésén, a medián életkoron vagy a 20–64 és a 65+ korcsoportok relatív arányán múlik, hanem azon, hogy hol húzódik az aktív kor és az időskor határa; azon, hogy a halandóság javulása az inaktív életszakaszt hosszabbítja-e meg jobban vagy az aktív életszakaszt.

A halandóság ugyanis olyan tényezők miatt javul, amelyek nem csupán az élettartamot, hanem a munkával töltött (vagy pontosabban: munkával tölthető) élettartamot is megnövelik. Tanulmányunkban ezek közül egyet, az oktatási expanziót vizsgáltuk, bár arra itt nem vállalkozhattunk, hogy szisztematikusan feltárjuk a két folyamat közötti kapcsolatot. Bemutattuk, hogy a 2016-ban 55–64 éves korcsoport iskolai végzettség szerinti összetétele merőben más volt, mint a hasonló életkorú korcsoporté egy negyedszázaddal korábban. Az 1990-es népszámlálás mindössze 8 százaléknyi diplomást talált az 55–64 évesek között, rajtuk kívül pedig további 10 százaléknyi érettségizettet; a csupán nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzettek aránya 82 százalék volt. 2016-ra viszont az említett arányok rendre 17, 61 és 22 százalékra módosultak. Ezt a változást egy jóval korábbi, még az 1960-as, 1970-es években lezajlott oktatási expanzió, a középfokú oktatás elterjedése alapozta meg.

Az emelkedő medián életkor két népesedési folyamat eredménye; közülük csak az egyik a javuló halandóság, a másik a csökkenő termékenység. Utóbbi rontja ugyan a jövőbeni aktív kori létszámokat, de egyben lehetőséget teremt a ma aktív korúak fokozottabb munkavállalására és megtakarításaik növelésére. Amennyiben a kisebb termékenyséű korcsoportok a lehetőséget kihasználva többet dolgoznak és többet takarítanak meg, a korszerkezet változása nem feltétlenül fogja vissza a növekedést és nem feltétlenül rontja az életszínvonalat. E területen a magyar társadalom távolról sem olyan sikeres, mint az effektív korhatár kitolásában. Ha ezt a hatást elkülönítve vizsgáljuk, és a 2010-es kiinduló állapotot úgy vetítjük ki, hogy figyelmen kívül hagyjuk a mostanáig lezajlott további oktatási expanziót, a diplomások arányának jelentős emelkedését, és rögzítettként kezeljük az effektív korhatárt, akkor azt látnánk, hogy a megtakarítások elégtelen volta már a 2020-as évek közepétől rontana az életszínvonal növekedési ütemén. Adott megtakarítási szerkezet (és rögzített kilépési életkor) mellett a demográfiai átmenet zárószakaszában, azon belül is 2014 és 2060 között a korszerkezet változása éves átlagban több mint 0,3 százalékponttal csökkentené az életszínvonal növekedését. A kumulált hatás 34 százalékpont; ennyivel lenne magasabb az egy tényleges fogyasztóra eső fogyasztás 2060-ban, ha a megtakarítások által generált többletnövekedés épp ellensúlyozná az eltartási hányados romlását. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az életszínvonal alacsonyabb lenne 2060-ban, mint 2014-ben; csupán annyit, hogy ennyivel lassabban nőne. Olyan társadalmakkal összehasonlítva, amelyek ekkor még a demográfiai átmenet valamely korábbi fázisában lesznek, az eltérő életszínvonal-dinamika igen jelentősnek hatna. Ma lényegesen szegényebb országok hagynák le Magyarországot vagy zárkóznának fel hozzá. Ez a kimenetel természetesen nem szükségszerű. Az

elégtelen megtakarítási ráta észszerű közpolitikákkal, a megtakarítások ösztönzésével vagy akár kötelező tételével emelhető.

Egy efféle következtetés általánosabban is megfogalmazható. Míg az idősödési folyamat adottság, következményei nem azok. A korszerkezet változása olyan korszerkezet-érzékeny folyamatokat indít be, melyek lezajlása a társadalom reakcióitól függ. Ezek felerősíthetik vagy ellensúlyozhatják a létszám szerinti korszerkezet változásának közvetlen hatásait. Észszerű felkészüléssel ellensúlyozható a negatív következmények nagy része.

Abstract: Population ageing often appears in public debates as a threat for the public pension and health care systems due to its distortive effect on the rate of contributors and beneficiaries. In this article we argue that this risk can be mitigated or even eliminated. Changes in the age structure activate various age sensitive processes, which, depending on the reactions of society, can countervail or, to the contrary amplify the direct effects of the changes in the relative size of age groups.

Ageing is the product of two population processes those of improving mortality and decreasing fertility. However, none of them is fatal to growth or the public transfer system. Firstly, higher life expectancy does not necessarily increase the dependency rate since it can, and frequently does, go hand in hand with the shifting boundary of old age. In the last quarter of a century the average age of leaving the labour market grew by four-and-a-half years in Hungary whereas the life expectancy at this age remained practically the same. This development can be attributed to the rapidly improving educational composition of cohorts reaching the retirement age. Due to the expansion of tertiary education, also in the last quarter of a century, further growth in the age of exit from the labour market can be expected. Secondly, low fertility certainly worsens future dependency rates but it also gives prospect for increasing labour market activity as well as higher savings. As long as cohorts with low completed fertility exploit this opportunity and work and save more the changing age structure will not necessarily hamper growth and decrease living standards. In this respect, however, the base year of 2010 was not promising. If savings do not increase in the future the contribution of the changing age structure to living standards will be grossly negative after the mid-2020s.

Keywords: pensions, sustainability, demographic dividend, savings

Irodalom

- Augusztinovics M. (2005): Népeség, foglalkoztatottság, nyugdíj. *Közgazdasági Szemle*, 52: 429–447.
- Augusztinovics M. – Köllő J. (2007): Munkaerő-piaci pálya és nyugdíj, 1970–2020. *Közgazdasági Szemle*, 54: 529–559.
- Becker, G. S. (1993): *A Treatise on Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Berde É. – Kuncz I. (2014): Az első demográfiai osztalék és magyarországi alakulása. *Sigma*, 44(3–4), 177–192.
- Csák, J. (2018): Social futuring – A normative framework. Social Futuring Center Working Papers 2018/2. Budapest: Corvinus University.
- Cseres-Gergely Zs. (2015): A 2000-es évek magyarországi nyugdíjkorhatár-emeléseinek azonnali hatása az érintett nők munkavállalására. *Közgazdasági Szemle*, 62: 652–673.
- Cutler, D. M. – Poterba, J. M. – Sheiner, L. M. – Summers, L. H. (1990): An ageing

- society: Opportunity or challenge? *Brooking Papers on Economic Activity* 1. Washington DC: The Brookings Institution.
- Czeglédi T. – Simonovits A. – Szabó E. – Tir M. (2016): Nyugdíjba vonulási szabályok Magyarországon – Nyertesek és vesztesek. *Közgazdasági Szemle*, 63: 1261–1288.
- Gál, R. I. – Radó, M. (megjelenés alatt): Participation and postponed retirement in Central and Eastern Europe. In Holzmann, R. – Palmer, E. – Palacios, R. – Sacchi, S. (eds.): *Progress and Challenges of Nonfinancial Defined Pension Schemes, Volume 1: Addressing Marginalization, Polarization, and the Labor Market*. Washington DC: World Bank.
- Hablicsek L. (2010): Társadalmi-demográfiai előreszámítások a nyugdíjrendszer átalakításának modellezéséhez. Előreszámítási rendszer és adatbázis. In Holtzer P. (szerk.): *Jelentés a Nyugdíj és Időskor Kerekasztal tevékenységéről*. Budapest: Miniszterelnöki Hivatal, 119–145.
- Impavido, G. – Rocha, R. (2006): Competition and performance in the Hungarian second pillar. *World Bank Policy Research Working Papers*, 3876.
- Istenič, T. – Hammer, B. – Šeme, A. – Lotrič Dolinar, A. – Sambt, J. (2017): European National Transfer Accounts. Letölthető: <http://www.wittgensteincentre.org/ntadata>.
- Kátay G. – Nobilis B. (2009): Az aggregált aktivitást befolyásoló tényezők Magyarországon. *MNB Füzetek*, 5. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
- Köllő J. (2009): *A pálya szélén – Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban*. Budapest: Osiris.
- KSH (2017): *Demográfiai Évkönyv, 2016*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Lutz, W. – Butz, W. P. – KC, S. (2014): *World Population and Human Capital in the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Major K. – Varga G. (2013): Parametrikus nyugdíjreformok és életciklus-munkakínálat. *Közgazdasági Szemle*, 60: 1169–1207.
- Mason, A. – Lee, R. D. (2007): Transfers, capital and consumption over the demographic transition. In Clark, R. – Ogawa, N. – Mason, A. (eds.): *Population Ageing, Intergenerational Transfers and the Macroeconomy*. Cheltenham UK: Edward Elgar, 128–162. Letölthető: https://www.rand.org/content/dam/rand/www/external/labor/aging/rsi/rsi_papers/2009/LeePaper03.pdf.
- Matits Á. (2006): A magánnyugdíjpénztárak hatékonysága – avagy az ördög most is a részletekben van. *Hitelintézeti Szemle*, 22–47.
- OECD (2008): Reforms for stability and sustainable growth: An OECD perspective on Hungary. Paris: OECD.
- Prskawetz, A. – Sambt, J. (2014): Economic support ratios and demographic dividend in Europe. *Demographic Research*, 16(30), 963–1010. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.34.
- Sanderson, W. C. – Scherbov, S. (2010): Remeasuring aging. *Science*, 329: 1287–1288. DOI: 10.1126/science.1193647.

- Sanderson, W. C. – Scherbov, S. (2013): The characteristics approach to the measurement of population aging. *Population and Development Review*, 39(4), 673–685. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2013.00633.x>.
- Sanderson, W. C. – Scherbov, S. (2017): A unifying framework for the study of population aging. In Bilal, B. – Prskawetz, A. (eds.): *Yearbook of the Vienna Institute of Demography*, 2016, 7–39. DOI:10.1553/populationyearbook2016s007.
- Scharle Á. (2016): Mennyit nőtt a foglalkoztatás 2008 óta Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*, 2016, 54–72.
- Szántó, Z. O. (2018): Social futuring – An analytical conceptual framework. Social Futuring Center Working Papers 2018/1. Budapest: Corvinus University.
- Varga G. (2014): Demográfiai átmenet, gazdasági növekedés és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága. *Közgazdasági Szemle*, 61: 1279–1318.

Melléklet

A tanulmány 2.1 szakaszában alkalmazott Latulippe-becslés statikus, amennyiben keresztmetszeti adatokra épül. A közölt idősorok valamennyi értéke az aktivitási ráták egy naptári évből való korprofiljaiból származik. Scherer (2002) bemutatja, hogy egy efféle statikus indikátor félvezető, mivel összemossa a kilépés tényleges folyamatát és a munkaerő összetételének változásait. Állításának alátámasztására demográfiai analógiákat használ, így a várható élettartam és a reprodukciós együtttható mutatóit. A reprodukciós együtttható például keresztmetszeti, az aktuális évben mutatkozó korszpecifikus termékenységből (azon belül is kifejezetten a lánygyermekes születéséből) vezet le hipotetikus életpálya-(lány)gyermekszámot. Ez a szám azonban nem ad megbízható előrejelzést az épp termékeny korban lévő évjáratok tényleges befejezett termékenységről (Sobotka–Lutz 2010). Változásai egyaránt származhatnak a befejezett termékenység és a születések időzítésének változásaiból. Hasonlóképp, a Latulippe-féle becslés során kapott kilépési életkor a nyugdíjba vonuláson kívül más tényezők befolyása alatt is áll. Így például nem egyértelmű, mely életkorban kezdődik a kilépés. Sok országban a nők aktivitása a gyermeknevelés befejeztével még emelkedik azokban az életkorokban, amikor a férfiak körében már megindul a kilépési folyamat. Ilyenkor a statikus módszer negatív kilépési létszámot ad az érintett korcsoportban. Továbbá, a keresztmetszeti termékenység 35 női korosztályra vonatkozó információt tömörít, olyanokét, akiknek a termékenységi magatartása nagyban különbözhet teljes termékeny életük során, például különböző munkaerőpiaci aktivitásuk miatt. Az efféle összetételhatások a Latulippe-féle becslési módszert is torzírtják, mert a nyugdíjba vonulás folyamata olyan jellemzőktől függ, amelyek jelentősen különbözhetnek a keresztmetszetben lefedett korosztályok esetében. A tanulmányban ezek közül egyet említettünk: a későbbi évjáratok, magasabb iskolai végzettségük miatt, közvetlenül a szaktudás révén és közvetetten a jobb egészségi állapot miatt tovább foglalkoztathatók.

Mindezek miatt, Scherer (2002) javaslatát követve, az OECD és az Eurostat dinamikus becsléseket közöl a kilépési életkorra, amelyek nem egy, hanem két időpontból vett adatokra épülnek (Keese 2012; OECD 2017; Eurostat 2017).⁹ E tanulmányban mégis maradtunk a statikus módszernél, két ok miatt. Először is, a tanulmányban bemutattuk, hogy a korhatár közelébe érő korosztályok iskolai végzettség szerinti összetételével együtt emelkedik a kilépési életkor. Egy dinamikus mutató kiszűri az összetétel hatását, miként azt az *M.1 ábra* is mutatja. Az ábrán nyolc kelet-közép-európai országra nézve mutatjuk be a dinamikus és a statikus becslések idősorait. A legtöbb esetben az OECD-től származó dinamikus idősorra illesztett lineáris trend laposabb, mint a statikus értékekre illesztett. Ebből az is adódik, hogy a statikus szemléletben mért kilépési életkorok idősorának elemzésében az iskolázottsági szint várhatóan fontos magyarázó változónak bizonyulna.

A másik ok, ami miatt nem használjuk a dinamikus mérőszámot, a mutató gyakran értelmezhetetlen ingadozása. Ahogy az az *M.1 ábrán* látszik, néhány fejleményt valóban nehéz a kilépési életkor alakulásaként értelmezni. Ilyen például a 6,5 éves növekedés Észtországban a 2003 és 2009 között eltelt hat év során (ami egyébként ennél még hektikusabb, de nem egy időben zajló változásokat rejt, amiket itt nem tüntettünk fel: 8,4 évnyi növekményt a kilépési életkorban öt év leforgása alatt, 2004 és 2009 között, a férfiak körében, illetve 7,5 évnyi emelkedést egy még rövidebb, négyéves periódusban 2002 és 2006 között a nőknél). Az észti és lett görbék hasonlóan meredek csökkenéseket is mutatnak. Vogler-Ludwig és Düll (2008) szerint ez elsősorban az adatforrásnak köszönhető. A dinamikus indikátor¹⁰ az ismételt munkaerő-felvételek nagyrészt független mintáira épül, amiket nem az időbeli változások efféle közvetlen tesztjére terveztek. A koréves aktivitási rátákból számolt kilépési életkor körüli konfidencia-intervallum túl nagy; a korcsoportos adatokból számolt indikátor alapjául szolgáló minták közötti öt-éves periódus túl hosszú. Ezenfelül az OECD dinamikus mutatója, épp az öt éves távolságok miatt, ki van téve a rövid távú migráció torzító hatásának (Keese 2012). Az aktivitási ráták különböző adatforrásokból származnak: a népességi adatok a népszámlálásból, az aktivitási adatok a munkaerő-felmérésből. Az utóbbi sűrűbben készül, és reagál a rövid távú változásokra, amiket viszont az adminisztratív forrásokból továbbvezetett népességadatokkal, melyekben a migráció hiányosan vagy egyáltalán nem mutatkozik meg, nehéz követni. Úgy gondoljuk, hogy ez hozzájárul ahhoz, hogy az ábrán szereplő közép-európai országok görbéi kevésbé hektikusak, mint a vizsgált periódusban a migrációnak erősebben kitett balti államokéi.

9 A két szervezet eljárása némiképp különbözik. Az OECD 5 éves korcsoportos adatokat használ; az Eurostat számítások koréves profilokra épülnek. Az utóbbi eljárás szélesebb konfidencia-intervallummal jár, de közvetlenül egymást követő évek közötti átmeneteket tud használni, míg az OECD módszere öt éves időpont-távolságokkal működik. Ez az OECD idősorait hektikusabbá teszi. Az OECD-nél 40 éves korban kezdődik a munkaerőpiac elhagyásának folyamata, az Eurostatnál 50 évesen. Ez elvileg megemeli az Eurostat kilépési életkorokat az OECD-becslésekhez képest. Az Eurostat-idősor rövidebb, 2001-től 2010-ig tart, sok hiányzó értékkel.

10 Scherer dinamikus indikátora valójában csak korlátozottan dinamikus. Miként a Latulippe-becslés eredménye a keresztmetszeti termékenység, illetve a születéskor várható életkor fogalmi rokona, egy valóban dinamikus kilépési életkor-indikátor rokona a korszályi befejezett termékenység vagy az átlagos élettartam mutatója. Tehát csak akkor lehetne kiszámolni, amikor egy kohorsz 20–25 év hosszúságú kilépési folyamata már lezárult. A Scherer-féle mutató mindössze két, ötévnyi távolságra lévő időpontot hasonlít össze, tehát a kohorszhatásnak csak egy töredékét tartalmazza.

M.1 ábra: A kilépési életkor dinamikus és statikus becsléseinek időszora Kelet-Közép-Európában

Megjegyzések: Országkódok: CZ: Csehország, SK: Szlovákia, PL: Lengyelország, SI: Szlovénia, LT: Litvánia, LV: Lettország, HU: Magyarország, EE: Észtország. Az idősorok 1996-tól indulnak CZ, SK, PL, HU és EE esetében, de 2000-ben SI, LT és LV esetében, adathiány miatt. A függőleges tengely által átfogott életkorsáv hat év a felső két sorban, de nyolc év az alsóban.

Forrás: A dinamikus értékeket a szerzők számolták ki az OECD által közölt, nemek szerint bontott számsorokból (<http://www.oecd.org/els/emp/average-effective-age-of-retirement.htm>). A statikus értékek számításának módját a szövegben közöltük.

Hivatkozások

- Eurostat (2017): Average exit age from the labour force – annual data (lfsi_exi_a). http://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/lfsi_exi_a_esms.htm. Letöltve: 2018. január 6.
- Keese, M. (2012): A method of calculating the average effective age of retirement. OECD Working Papers. Paris: OECD.
- OECD (2017): Average effective age of retirement. <http://www.oecd.org/els/emp/average-effective-age-of-retirement.htm>. Letöltve: 2018. január 2.
- Scherer, P. (2002): Age of withdrawal from the labour force in OECD countries. OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers 49. Paris: OECD Publishing.
- Sobotka, T. – Lutz, W. (2010): Misleading policy messages derived from the period TFR: Should we stop using it? *Comparative Population Studies – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 35(3), 637–664.
- Vogler-Ludwig, K. – Düll, N. (2008): *Analysis of the Average Exit Age from the Labour Force*. Munich: Economix.

Szociológiai Szemle 29(1): 85-116.

Innováció és pénzügyi-gazdálkodói kultúra

Az innovációs aktivitás egyes magyarázó tényezői a kkv-szektorban¹

Győri Ágnes – Czakó Ágnes

gyori.agnes@tk.mta.hu; agnes.czako@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2018. 04. 19.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 08. 27.

Elfogadás: 2018. 12. 18.

Összefoglaló: A tanulmány a magyar kis- és közepes vállalkozások innovációs tevékenységét meghatározó tényezőket vizsgálja, a pénzügyi-gazdálkodói kultúra egyes elemeit helyezve középpontba. Miközben a kis- és közepes vállalkozások innovációs és kutatás-fejlesztési (K+F) tevékenységének megismerésére számos kutatás irányul, hiányoznak a kisvállalati újítás és a vállalkozói pénzügyi magatartás, attitűdök összefüggését elemző vizsgálatok. Tanulmányunkban a kkv-k különböző csoportjait vizsgáljuk a megvalósult és a rövid távon tervezett innovációs aktivitásuk alapján. Nemcsak az innovációkról kapunk képet, hanem vizsgálni tudjuk az azok elmaradása mögött meghúzódó tényezőket is. Bemutatjuk, befolyásolja-e az innovációról való döntést – az alapvető vállalati demográfiai és magatartási jellemzőkön túl – a vállalkozók pénzügyi tájékozottsága és viselkedése: a korszerű pénzügyi termékek és szolgáltatások igénybevétele, a különböző finanszírozási források elérhetősége, a gazdálkodás tervezése és a pénzügyi-gazdálkodási döntések megalapozottsága. Azt is bemutatjuk, hogyan hatnak a döntésekre a piaci-társadalmi versenykörnyezeti tényezők. Elemzésünkhöz a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet „Pénzügyi kultúra Magyarországon” című projektjének keretén belül készített országosan reprezentatív felmérés adatait használtuk. Multinomiális logisztikus regressziós elemzési eredményeink arra hívják fel a figyelmet, hogy a pénzügyi kultúra új elemeinek ismerete és kreatív használata a vállalkozók körében a kisvállalati piaci versenyképesség fontos indikátora. Arra is rávilágítunk, hogy az innovációtól való elfordulás hátterében a belső tartalékképzés hiánya, továbbá a vállalati pénzügyi, gazdálkodási döntések nem megfelelő megalapozottsága áll.

Kulcsszavak: kis- és közepes vállalkozások, innováció, vállalkozói pénzügyi kultúra

Bevezetés

A kis- és közepes vállalkozások (továbbiakban: kkv-k) szerepét a szakirodalom a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás szempontjából igen fontosnak ítéli (Acs–Audretsch 1990; Kotey–Meredith 1997; Kállay–Imreh 2004). Különösen a kreatív, informatikaitudás-intenzív termékek fejlesztése és értékesítése területén mutatkozott meg a kkv-k versenyelőnye a nagyvállalatokhoz képest (OECD 1997). Az

¹ A kutatásra a Budapesti Corvinus Egyetem és a Magyar Nemzeti Bank közötti Együttműködési Megállapodás keretében került sor (a projekt szakmai vezetője Dr. Szántó Zoltán, témavezetője Dr. Czakó Ágnes).

Európai Unió támogatáspolitikáján belül fokozott hangsúllyal jelent meg a kkv-k támogatása, a K+F tevékenységek, illetve az innovációalapú együttműködések ösztönzése. Már 2000-ben, a Lisszaboni Programban kiemelt célként fogalmazták meg az EU-ban a gazdaság versenyképességének *tudásalapú* fejlesztését (Halmai 2007), és ez a cél a jelenlegi Európa 2020-as stratégiában is prioritásként szerepel (Európai Bizottság 2010). A kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenységek ösztönzésére előirányzott célokat azonban nem sikerült megvalósítani, különösen a kelet-közép-európai országok vállalkozásai körében (Hashi–Stojčić 2013).

Az elmúlt évtizedekben a vállalatok innovációs készsége és az innováció gazdasági növekedésben betöltött szerepének vizsgálata áll a kutatások fókuszában. Az elemzések elsősorban a multinacionális vállalatok kutatás-fejlesztési és innovációs (K+F) tevékenységére irányulnak, viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk viszont a *kis- és középvállalati szektor* – különösen a *kevésbé fejlett gazdaságok* kisvállalkozásai – újító magatartásáról (Aralica et al. 2008; Radas–Božić 2009). Ennek az a magyarázata, hogy a multinacionális és nagyvállalatok K+F tevékenysége a kimunkált mutatók szerint jól mérhető, a kkv-k körében azonban ezek nem jól használhatók. A kkv-kat érintő innovációtámogató gazdaságpolitikai döntések megalapozásához fontos megismerni, hogy milyen tényezők segítik vagy akadályozzák a kisvállalkozások újító magatartását, és hogy milyen formában juthat szerephez a kisvállalati innovációkat ösztönző gazdaságpolitikai stratégia. Jelen tanulmány a magyarországi kkv-k innovativitását befolyásoló körülményekre fókuszál egy magyarázó modell megalkotásával, mely a vállalkozói pénzügyi kultúra és a piaci versenykörnyezet egyes eddig nem vizsgált jellemzőit is figyelembe veszi.

Elméleti keretek az innováció értelmezéséhez

Makroszintű ökonómiai megközelítés szerint a piaci verseny és a gazdasági növekedés feltétele az innovatív vállalkozói magatartás, amely a piaci működés intézményi körülményeitől függ. Kornai (2010) érvelése szerint a kapitalista rendszer a vállalkozói szabadság révén kedvezőbb feltételeket biztosít az innovációk megvalósításához, mint a szocialista rendszer: vállalkozói ötletek, termék- és szolgáltatásinnovációk sorát mutatja be Schumpeter (1939) klasszifikációja szerint. Kornai kiemeli, hogy az általános iskolázottság (oktatás színvonala, jó szakemberképzés, gazdasági ismeretek, tudás elterjedtsége), a gazdálkodási skillek és tudás hétköznapi használata stb. meghatározza a társadalom *innovációra való hajlamát*.

A *gazdaságszociológia* fogalmi rendszerében ez így szól: a vállalkozói innovativitás függ a gazdaság *társadalmi beágyazottságától*. Ez azt jelenti, hogy a piaci aktorok a verseny és az újítási kényszer okozta *bizonytalanságot* a múltbéli kapcsolatuk, jövőre vonatkozó elvárásaik szerint igyekeznek mérsékelni (*relációs beágyazottság*). Képesek továbbá – a bizonytalanságot és az opportunizmust elkerülendő – szankcionálni a nem megbízható gazdasági szereplőket (*strukturális és hálózati beágyazottság*).

Együttműködésük kiszámíthatósága kölcsönösen elfogadott szokásokon, normákon és formális törvényeken alapul (*intézményes* beágyazottság). A piaci koordináció tehát a mindenkori társadalmi viszonyok szabályrendszere szerint formálódik – legyen az kapitalizmus, szocializmus, fejlett vagy kevésbé fejlett piacgazdaság (Kuczi 2011). Az innováció nem feltétlenül újdonságok egyéni vagy kollektív feltalálása, hanem már ismert eljárások, technikák, módszerek és tudások új kombinációjának alkalmazása. Létrejöttét a társadalmi körülmények akadályozhatják is és elő is mozgathatják.

A tudományos kutatások műszaki hasznosításával kapcsolatos gazdasági elemzések az 1950-es években jelentek meg: a két világrendszer versengése nyilvánvalóvá tette, hogy a műszaki, technológiai fejlődés („tudományos technikai forradalom”, Marx kifejezésével a tudomány „közvetlen termelőerővé válása”) a tudományos tudás intézményes „termelése” (piaci) előnyt jelent. A kutatási-fejlesztési kiadások (K+F-költségek) elemzésével a tudás-előállítás nemzetgazdasági hatékonyságát lehet(ett) prezentálni. A szocialista Magyarországon szovjet mintára központosított tudományszervezési rendszer működött (Magyar Tudományos Akadémia Tudományszervezési csoportja, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, a műszaki, természettudományi, agrár-felsőoktatás kutatóhelyei, különféle szakmai ipari-műszaki és természettudományos kutatóintézetek). Ezek racionális szervezését – a kutatás ún. *veszteségforrásait* – kidolgozott algoritmusok szerint volt javasolt megragadni, mint azt az MTA könyvtárának az 1960-tól megjelenő kiadványaiban olvashatjuk (Grolmusz 1961). *Tudományszociológiai* érdekesség, hogy a Veszprémi Vegyipari Egyetem mérnökhallgatói viszont (!) már a hatvanas években tanulták *Az ipari kutatás tervezése és szervezése* című jegyzetből (Szalai 1964), hogy a tudományos ismeretek *nem* az alapkutatásokból, hanem *problémamegoldásból* származnak („*nem a termodinamikának köszönhetjük a gőzgépet, hanem a gőzgépnek a termodinamikát*” – i. m. 9–10). Az alap-, az alkalmazott és fejlesztési kutatások összefüggésének progresszív *nem-lineáris* szemlélete jellemezte az akkori tudományszociológiai MTA-műhelyben készült K+F kutatásokat (Farkas 1974, 2002, 2003).

Napjaink innovációkutatásában szintén ez a szemlélet dominál, akár az innováció *evolúciós közgazdaságtani* megközelítéséről, akár a *tudásalapú társadalomról* vagy az *innovációmenedzsmentről* van szó. Az innováció *a tudás/információ[®] elsajátításán, átadásán, alkalmazásán* alapul. A gazdaságban a felhalmozott tudás egyenlőtlen és bizonytalan elosztásával kell számolni vállalati, gazdasági-ágazati, regionális szinten és a szervezetek közötti hálózatok szintjén. Az ebből származó kockázatokat – Havas (2014) szerint – az intézményi ökonómia, az *innováció evolúciós közgazdaságtana* inkább képes megragadni és értelmezni, mint a *neoklasszikus* megközelítés.

Az *innovációmenedzselés* irodalma értelmezési modellek, paradigmák igen széles skáláját vonultatja fel ahhoz, hogy az egyes gazdasági szereplők (kis- és nagyvállalkozások, gazdaság-politikai szervezetek, egyetemek, regionális aktorok) átlássák, értékeljék saját újítóképességüket, és az innováció körülményeit kedvezően alakít-

sák. Sémák, metaforikus modellek, folyamatábrák sokasága illusztrálja az innováció jelenségének összetettségét az „ötlettől a megvalósulásig” (Szakály 2013). Az egyik ilyen pragmatikus modell a *Triple Helix modell*, mely három szervezettípus, a tudást termelő és terjesztő *egyetem*, a stratégiai alap- és alkalmazott kutatást végző *kormányzati kutató szervezet* és az innovatív *vállalkozás* összefonódó együttműködését paraméterezi. Mivel ebbe a szinergikus tudásteremtő spirálba a *civil szféra* és a *természeti környezet* is beletartozik – a fejlesztések *fenntarthatósági igénye* révén –, a 2010-es évek óta Quadruple és Quintuple Helix modellek is megjelentek (Carayannis et al. 2012). Ezek a szervezeti összefonódások a tudásalapú gazdaság hálózati kapcsolatai.

Az USA-béli Stanford Egyetem és más oktatási és kutatóintézetek körül a Szilícium-völgyben letelepedett high-tech cégek sokasága példa arra, hogy a technológiai innováció hogyan koncentrálódik és tesz gazdaggá egy régiót. Az *innovációk* sikerességének *hálózati alapú magyarázatát* ez az innovatív konglomerátum kétségtől kitűnően illusztrálja. Az adat- és információalapú technológiát használó második és harmadik generációs innovációkat fejlesztő céghálók sűrűsödtek ebben a régióban. Az innováció hálózati megközelítésének részletgazdag bemutatása (Csizmadia 2004) szinte kézikönyvként használható az innovációpolitikában és -menedzselésben. Az *innovációs rendszer* e nézőpontból sem nem kínálati alapú, lineáris orientációjú működés, sem nem keresletalapú rendszerorientált, hanem a rendszer maga a teljes hálózat, mely morfológiai mutatókkal, interakciókkal jellemezhető. A hálózat fejlődik, változik – szinte él –, az interaktív tanulás és kooperációk révén *megújuló tudásokat generál*, és túlél (vagy e képességek, készségek híján elpusztul) (Csizmadia 2004: 30).

Tanulmányunk a kkv-k, azaz kifejezetten a kicsi szervezetek innovációs aktivitására irányul, melyek a hétköznapi működés megújítása révén alkalmazkodnak a szervezeti, piaci, politikai-gazdasági környezethez. A *strukturális kontingenciaelmélet* (Pfeffer 1982) szerint a *kontingenciátényezők* (a szervezeti stratégia, méret, feladatok bizonytalansági szintje és a technológia) és a *szervezeti struktúra* egy vagy több aspektusa között megfelelés vagy meg nem felelés állhat fenn. Például az alacsonyabb bizonytalanságú rutinfeladatokat centralizált hierarchián belül lehet a leghatékonyabban elvégezni, mert a centralizált szerkezet egyszerű, gyors, és magas fokú koordinációt tesz lehetővé viszonylag kis költségráfordítással. Ha a feladatbizonytalanság növekszik – például az innováció vagy más környezeti változás következtében –, akkor kommunikatív és az alacsonyabb szintek részvételét bevonó struktúra vagy a kisebb szervezet a hatékonyabb. Empirikus tapasztalat szerint a *megfelelés pozitívan*, a *nem megfelelés pedig negatívan* befolyásolja a szervezeti (piaci) teljesítményt. A szervezet tehát igyekszik megteremteni, illetve visszaállítani a megfelelést a működése (endogén folyamatok) és az adott környezeti feltételek (exogén tényezők) között (*Structural Adaptation to Regain FIT* elmélet, ld. Donaldson 1987). Empirikus elemzésünkben a kkv-k innovációval kapcsolatos beállítódásait magyarázó *endogén és exogén tényezők hatását* kívánjuk azonosítani.

A szervezeti alkalmazkodást – esetünkben a kkv-k szervezeti megújulási képességét – más dimenziók szerint világítja meg az ökológiai szemlélet, ezen belül a demográfiai elmélet (Baum 1999). A szerkezeti tehetetlenség elve (inerciatétel) szerint ugyanis a szervezetek életciklusuk alatt *nehezen változtatják* szerkezetüket. A szervezeti újítások egyébként a szervezetek és populációk életének kezdeti szakaszában jelennek meg. A mi kutatásunk a kkv-k életkorának és újító attitűdjének összefüggését is vizsgálja. A demográfiai jellemzők szerint a „fiatal, kamasz és idős”, illetve a nagy és a kicsi szervezetek más-más okokból esendők. A fiatalság (tapasztalatlanság) magasabb bukási, megszűnési rátát valószínűsít: a fiatal szervezetek – melyek általában egyúttal kisméretűek – sebezhetőbbek, gyengébbek, mert új szabályokat kell kialakítaniuk, rutinná változtatniuk, és társadalmi aktorként alkalmazkodniuk kell másokhoz, továbbá erőforrásaik korlátozottak. Ezeket a feltételezéseket saját kutatásunkra vonatkoztatva azt gondoljuk, hogy a kicsi és fiatal kkv-k innovációs aktivitása mérsékeltebb, mint a nagyobb és idősebb kkv-ké. A kiválasztódási nyomás azoknak a szervezeteknek kedvez, amelyek képesek bizonyítani megbízhatóságukat és felelősségüket. Ezek a tulajdonságok szükségesek a szervezetek fennmaradásához (a szervezetek korának növekedéséhez). Az idősebb szervezetek kevésbé szűnnek meg, mint a fiatalok. Az egykorú szervezetekre kontrollált mérések megerősítik: *a szervezeti életkor növekedésével nem csökken a bukási ráta, a méretnövekedéssel viszont igen*. A változásra szinte képtelen, nagy tehetetlenségű (és nagyméretű) szervezetek előnyt élveznek a kiválasztódás során. Vagyis azt vizsgáljuk, vajon a nagyobb kkv-k újító aktivitása kevésbé visszafogott-e, mint az idősebb kkv-ké.

A kkv-k innovatív magatartását magyarázó kvantitatív kutatási eredmények

Kutatásunk elemzési dimenzióinak kijelölése végett összegyűjtöttük azokat a kvantitatív kutatásokat, melyek kifejezetten a kkv-k újító tevékenységére vonatkoznak és az innovatív magatartás magyarázatait keresik. Figyelemmel voltunk arra, hogy inkább a kevésbé fejlett gazdaságok kisszervezeti innovációit vizsgáló elemzésekre összpontosítsunk, mert adatállományunk elemzési eredményeit ezekkel értelmes összevetni.

Általában a vállalati innovativitás témakörével foglalkozó kvantitatív kutatások főáramába azok a tanulmányok tartoznak, melyek az innováció *vállalati teljesítményre* – s tágabban az ország gazdasági növekedésére – gyakorolt hatását vizsgálják (Abrahám et al. 2015; Bessler–Bittelmeyer 2008; Goto–Suzuki 1989; Griffith et al. 2006; Hashi–Stojčić 2013; Kemp et al. 2003; Lichtenberg–Siegel 1991; Mairesse–Mohnen 2010; Raymond et al. 2013; Wakelin 1998). E kutatások szerint – akár a fejlettebb, akár a kevésbé fejlett piacgazdaságok nagy- és/vagy kisvállalkozásai voltak a vizsgálat fókuszában – az innováció termelékenységre gyakorolt *hatása jelentős és pozitív*. Az innováció nemcsak a vállalat teljesítményét növeli, hanem a

foglalkoztatásra, a kereskedelemre és a versenyképességre is döntő befolyása van (Löf-Heshmati 2006; Crepon et al. 1998). A szakirodalom az innovációs tevékenység meghatározó tényezőit belső (*endogén*) és külső (*exogén*) tényezők csoportjára bontja (Keizer et al. 2002). Az endogén tényezők a kkv-k demográfiai, magatartási és stratégiai jellemzőire vonatkoznak, míg az exogén tényezők a kkv-k környezetéből kihasználható lehetőségekre utalnak. Mi *endogén* tényezőknek tekintjük a kkv *életkorát*, *méretét* és a szervezetben dolgozók szakmai tudását, képességeit indikáló *képzettséget* és menedzseri *tapasztalatokat*. Ez utóbbiak az innovativitást meghatározó, a szervezetben *felhalmozott tudások*,² a *formális/explicit* és a *tacit tudás* létét jelzik. Az *exogén* tényezők közé soroljuk – némileg önkényesen, hiszen a szervezet belső folyamataitól is függ – a kkv *nemzetközi piaci jelenlétét* kifejező mutatót, a *pénzügyi források* bevonását és a *társadalmi-gazdasági* környezet elemeit. Az alábbiakban a vállalati megújulást befolyásoló tényezőket tekintjük át a *vizsgálatunk szempontjából releváns*, a kkv-k körében készült kvantitatív eredményekre fókuszálva.

Az innovációra ható endogén faktorok

Tudás és innováció

Az innovatív tevékenység egyik legmeghatározóbb endogén faktora a *formális tudás*, amelyet a kutatásban a *vállalkozástulajdonosok* (ill. menedzserek) és az *alkalmazottak képzettsége* indikál (Hoffman et al. 1998; Leiponen 2005; Kickul–Gundry 2002; Mohnen–Roëller 2005). Az innováció létrejöttében a *tudás és a magas szintű képzettség* szerepét mind a fejlett, mind a kevésbé fejlett gazdaságokról szóló kutatási eredmények is alátámasztják. Ayyagari és munkatársai (2011) fejlődő piacgazdaságok³ vállalkozóinak és alkalmazottainak iskolai végzettségét vizsgálva megállapították, hogy mind a tulajdonosok/felső vezetők, mind az alkalmazottak magasabb iskolai végzettsége – függetlenül a cég méretétől – egyértelműen magasabb innovációs aktivitást valószínűsít. Castaldi (2009) nemzetközi adatok elemzése⁴ során gazdasági szektorok – szolgáltatás és ipar – teljesítményét hasonlította össze, és nagyobb mértékű termelékenységnövekedést talált a tudásintenzív ipari termelők körében. Vagyis az innovációra való képesség elsősorban nem a szektortól, hanem a termelés

2 A formális versus tacit tudásról: (1) A szervezeti, szakmai vagy más kisközösségekben a szocializáció során kialakul a nem univerzális kódokkal leírt, nem formális, nem explicit tudás, azaz a tacit (hallgatólagos) tudás, amit az érintkezők során cselekvők megfigyelnek, létrejön a közösségben a nem formalizált tudás átadási szabálya is. A tacit tudás birtokában levő személy viselkedésének megfigyelésén alapul az új tudás elsajátítása. (2) Az externalizáció olyan folyamat, melyben a tacit tudás explicit, formalizált tudássá válik. A tudás összefoglalása és alkalmazási lehetőségeinek megfogalmazása hozzáférhető, a felhalmozott tapasztalatot procedúrákban és szabályokban rögzítik. (A tudásmenedzsment az explicit tudásfajták kombinációinak rendszerező összegzésével foglalkozik.) (3) Az internalizáció az explicit tudás tacit tudássá formálása. A formalizált tudás elsajátításának során születő készségszintű tudás. A tanulás során az explicit tudásból tacit tudás formálódik, mely személyes know-how lesz, a tanult ismeretek, tudás és tapasztalatok alkalmazási képessége (Child 2017: 371).

3 A kutatók a Word Bank Investment Climate Survey (ICS) felmérésének adatbázisát elemezték, amely 47 fejlődő ország – köztük Magyarország – több mint 90 000 vállalkozásának adatait tartalmazza. A felmérés nagyon részletes információkat tartalmaz a vállalatok által végzett innovatív tevékenységekről; nemcsak a más kutatásokban alkalmazott új vagy továbbfejlesztett termékek, illetve eljárások bevezetésével méri a cégek innovációs aktivitását, hanem olyan újító tevékenységeket is vizsgál, melyek elősegítik a tudásátadást (pl. új licencszerződés aláírása, külföldi partnerekkel közös vállalkozás létrehozása) vagy a vállalat dinamizmusát tükrözik (pl. új üzem nyitása, meglévő üzem/üzlet bezárása, termékvonal megszüntetése). Az országos felmérések 2002–2004 között készültek (Ayyagari et al. 2011).

4 A kutatás alapjául szolgáló elemzésben (EU KLEMS) az USA és Japán mellett 14 európai ország 1979–2004 közötti adatai szerepelnek (Castaldi 2009).

során *hozzáadott tudástól függ* (Castaldi 2009). Ez az eredmény árnyalja Audretsch (1995) korábbi megállapítását, miszerint a legtöbb újítás a csúcstechnológiájú iparágakban születik. Más vizsgálatok azt hangsúlyozzák, hogy a kisvállalati innovációk elmaradását a vállalkozók információ- és ismerethiánya, a menedzseri tudás és vezetői kompetenciák (explicit és tacit tudás) hiányosságai magyarázzák (Hadjimanolis 1999; Najda-Janoszka–Kopera 2014; Lesáková 2014). Salavou és Lioukas (2003) görög kkv-k körében végzett vizsgálata azt igazolta, hogy a vállalkozások alacsony *termékinnovációjának* hátterében elsősorban a felső vezetés nem megfelelő – kreatív gondolkodást nem támogató – vezetési stratégiája áll, és az, hogy nem tekintik versenylőnynek az innovációt.

Itt jegyezzük meg, hogy az EU különféle adatfelvételei alapján a *szervezeti* innovációt vizsgáló elemzés szerint az *intellektuális tőke* három komponense, a *humán tőke*, a *strukturális tőke*, mely a szervezetikultúra-elemeket tartalmazza, továbbá a *relációs* (külső kapcsolatokból származó) *tőke* határozza meg a szervezetek *abszorpció*s kapacitását, ezáltal az innovációs és tanulási képességüket is. E két utóbbi egyelőre kevésbé vizsgált tőkefajta, pedig a kisebb költségigény miatt a hazai kkv-knak érdemes lenne kiaknázniuk az ebben rejlő innovációs potenciált (Csizmadia 2015: 10).

Ugyancsak elmaradást jeleznek az EWC-kutatások⁵ hullámaiban (2000–2010 között) a munkahelyek *kognitív jellemzőit* (önértékelés, feladatrotáció és újdonságok tanulása a munkahelyen) illusztráló adatok. A posztiszocialista országok mind az EU-átlaghoz, mind az északi országokhoz mérten le vannak maradva⁶ (Makó–Illésy–Csizmadia 2013).

Vállalkozásméret és innováció

Az innovációt befolyásoló másik tényező a *vállalatméret*. A szervezeti demográfiai tulajdonságok közül a vállalati méret az a változó, mely *ökológiai nézőpontból a szervezet innovációs „megbízhatóságát” helyezi előtérbe* azzal, hogy a vállalati méretkategóriák és a vállalkozói újítások mértéke között lineáris pozitív összefüggést feltételez. Negyven év (1960–2000) alatt publikált több mint ötven kvantitatív innovációs kutatás metaelemzéséből⁷ látjuk, hogy a vállalati méretet a kutatások leggyakrabban az alkalmazottak számával, a vállalat forgalmával vagy a piaci részesedéssel mérik. E méretváltozók vállalati innovációra kimutatott hatása statisztikailag változatos értékeket mutat. A vállalatméret-növekedéssel összességében ugyan nő az újítási hajlam, ám az összefüggés nem erős. A nagyobb vállalatok előnye az, hogy nagyobb humán- és gazdasági kapacitást mozgósítva több innováció bevezetésére képesek, sőt az innováció esetleges sikertelenségét is könnyebben kiheverhetik, mint a

⁵ European Working Conditions Survey (EWCS).

⁶ Például: Az északi országok klaszterében 5-ből legalább 4 munkavállaló tanul új dolgokat a munkahelyén, autonómiát élvez munkája minőségének értékelésében, minden második különböző készségeket igénylő feladatokban vesz részt. A posztiszocialista országok az országcsoportok másik szélső pólusán vannak, ahol a munkahelyek minden kognitív dimenziója alacsonyabb az EU-27 átlagánál.

⁷ A vizsgálati egység egy-egy korábbi felmérés, mely a vállalati méret és az újító tevékenység közötti összefüggést vizsgálta (Camisón-Zornoza et al. 2004).

kisebb vállalkozások. A kisebbek előnye viszont a jobb alkalmazkodóképesség, ami teret ad az innovativitásnak (Camisón-Zornoza et al. 2004).

A *volt szocialista országokat* tekintve észrt (Masso–Vahter 2007), cseh (Abrhám et al. 2015), román (Predișcan–Roiban 2014) kisvállalati innovációkutatások *innovatívabbnak* találták a kkv-szektor *nagyobb méretű* vállalkozásait. Ezzel szemben Aralica és munkatársai (2008) a horvát vállalatok innovációs aktivitása és a cégméret között fordított U alakú kapcsolatot találtak: a *termékinnovációk* bevezetésének valószínűsége az alkalmazottak száma szerinti vállalatmérettel együtt növekszik, de a legnagyobb vállalati méretkategóriában csökken,⁸ vagyis a kisebb kkv-k innovatívabbak, mint a nagyok. Egy orosz vállalati minta eredményei alapján Roud (2007) arról számolt be, hogy a vállalat méretének növekedése negatívan befolyásolja az innovációs teljesítményt, amit a szakképzett munkaerő hiányával és a szovjet korszakból örökölt vállalatok túlságosan nagy méretével magyaráz. A fentiek alapján a méret és az innovativitás között pozitív a kapcsolat, de a legnagyobb méretkategóriákban kisebb az innovációs hajlam.

Szervezeti életkor és innováció

A kkv életkora és innovációs aktivitása között *pozitív összefüggést* mutattak ki Avermate és munkatársai (2003) a belga, Laforet (2013) pedig a brit kkv-k körében: *minél öregebb* a vállalkozás, *annál sikeresebb* a termék és/vagy szervezeti innovációk megvalósításában. A belga felmérés arra is rámutatott, hogy a fiatalabb vállalkozások körében olyan innovációk a gyakoribbak, melyek értékesítéséből nagyobb arányú nettó árbevétel származik (innovációs teljesítmény), az idősebb cégeknek viszont több olyan újítása lett, melyek nettó árbevételen belüli részaránya kisebb (Avermate et al. 2003). A Word Bank Investment Climate Survey (ICS) vizsgálat 47 fejlődő ország vállalkozásainak adatai szerint az idősebb cégek nagyobb valószínűséggel szüntetik meg termékeket és zárnak be üzemeket (azaz „újító” tevékenységük „kreatív rombolás”), a fiatalabb vállalkozások viszont pont ennek ellenkezőjét teszik (Ayyagari et al. 2011).

Az innovációra ható exogén faktorok

A nemzetközi piaci jelenlét hatása

Az erős piaci verseny és a vállalkozások alkalmazkodóképessége – mind a kontingencia-, mind a szervezeti ökológiai elmélet nézőpontjából – elválaszthatatlan a megújulási képességtől. A versenyképes gazdaságok nemzetközileg erősen beágyazott cégei – például az USA-ban a legalább 25%-os exporthányadú ipari termelő vállalatok – a *nemzetközi orientáció, a technológiai kompetencia és minőségi szolgáltatásra törekvés* faktorok szerint szinte azonnal képesek nemzetközi piacokra lépni és ott

8 A 10 fős vagy annál kevesebb alkalmazottal rendelkező mikrovállalkozásokhoz viszonyítva egyre nagyobb valószínűséggel vezetnek be újítást mind a 11–50 fős, mind az 51–250 fős cégek, azonban a 250 fős és annál nagyobb méretű vállalatok esetében jelentősen visszaesik az innovációk valószínűsége (Aralica et al. 2008).

sikerrel megállni a helyüket (Knight–Cavusgil 2004). A kisvállalati versenyképesség vizsgálatában az egyik modell, az ún. *innovációs modell* a kkv-k nemzetköziesedését, a nemzetközi piacon való megjelenés folyamatát lépésekre, szakaszokra bontva szemlélteti, és minden egyes szakaszt egyfajta újítás bevezetéseként értelmez (Antalóczy–Sass 2011).

Az export, a *nemzetközi piacon való jelenlét* a külpiacon való élesebb versenyen keresztül ösztönzőleg hat a vállalati innovációs tevékenységre (Löff–Heshmati 2006; Kemp et al. 2003; Nguyen et al. 2007). Az innovativitás és a külpiacon jelenlét, illetve annak intenzitása (a vállalat nemcsak exportál, hanem több külpiacon is jelen van) közötti pozitív kapcsolatot nemcsak a fejlett gazdaságok empirikus tapasztalatai, hanem a kevésbé fejlett országokban készült kutatások is megerősítik (Ayyagari et al. 2011; Halpern–Muraközy 2010; Hashi–Stojcic 2013; Masso–Vahter 2007; Radas–Božić 2009).

A fejlődő piacgazdaságok kkv-i körében látszó összefüggés: ha nő a versenytársak száma és az exportból származó árbevétel, akkor nő az új technológiák bevezetésének – vagy új üzem nyitása, vagy új partnermegállapodás – valószínűsége (Ayyagari et al. 2011). A horvátországi kkv-k innovációs tevékenységének vizsgálata szerint az exporttevékenység ugyan jelentősen növeli a kisvállalati innovációt, de a gyökeresen új, *radikális innovációkra* nincs hatása. A külpiacon jelenlét csak az alacsonyabb újdonságfokú (*inkrementális*) innovációt – a fokozatos termék- és eljárásinnovációt – ösztönzi (Radas–Božić 2009). Ennek magyarázatát a kutatók abban látják, hogy a versenypiacon működő vállalkozásoknak folyamatos megújulásra van szükségük piaci pozíciójuk megtartása érdekében, és ezért sem időt, sem pénzt nem áldoznak a kockázatos radikális innovációkra (Radas–Božić 2009: 447).

A pénzügyi források hatása

A gazdaságilag fejletlenebb közép- és kelet-európai országokban – a válság utáni kutatások szerint – az innovativitást akadályozó egyik legjelentősebb tényező a finanszírozási források hiánya (Hashi–Stojcic 2013; Lesáková 2014; Popescu 2014; Przychodzen–Przychodzen 2015). Triviális tény, hogy a kkv-knek jóval kevesebb külső és belső pénzügyi forrás áll rendelkezésükre innovációra, mint a saját szervezetben K+F tevékenységet finanszírozó nagyobb nemzetközi cégeknek (Avery et al. 1998; Berger–Udell 1998; Gregory et al. 2005).

A már említett romániai kutatás (Popescu 2014) kiemeli, hogy a kelet-közép-európai kkv-k számára *saját szűkös* pénzforrásaik nagyobb mértékű akadályt jelentenek az innovációk, illetve K+F tevékenység finanszírozásában, mint az, hogy nem kapnak ehhez hitelt, támogatást. A hitelek ösztönző funkciója – igaz, az 1990-es évek felméréséről van szó – nem vonható kétségbe: az innovatív és a nem innovatív vállalkozások közül az innovációt megvalósítók nagyobb mértékben támaszkodnak banki hitelekre (Freel 2000).

Egy friss németországi kutatás szerint az állami innovációs-pályázati forrásokból újító kkv-k tipikusan a kisebb méretűek, míg az innovációs tevékenységük során elsősorban saját forrásokra támaszkodó nagyobb méretű cégek, az „önfinanszírozó újítók” a legalacsonyabb állami támogatást kapják (Belitz–Lejparas 2016).⁹

Az EU térségfejlesztő támogatáspolitikája a kkv-kat is megcélozza; a magyar empirikus tapasztalatok alapján azonban úgy tűnik, hogy a szakpolitika által ösztönzött innovációalapú együttműködések a gyakorlatban alacsony hatékonysággal működnek. A kooperációk többnyire ugyanis az EU-s pályázatok elnyerésére jönnek létre, és az innováció fenntarthatóságát formális (pénzelszámolási) szempontok szerint ítéli meg a donor szervezet. A magyar kkv-kutatások egyik tanulsága, hogy a hazai innovációpolitika csak mérsékelten éri el ezeket a szervezeteket: az innovációra újonnan vállalkozó kkv-kat alig támogatja, inkább a már innovatív vállalkozásokat ösztönzi, de azokat is csak gyenge mértékben (Bartha–Matheika 2009; Inzelt 2011). Az elemzésekből az is kiderül, hogy a külső, pályázati támogatások kedvezően hatnak a magyar kkv-k innovációs teljesítményére (Czakó–Győri 2013), ugyanakkor az innovációs célokra igénybe vett állami támogatások inkább a hazai pozíciók erősítését, mintsem a nemzetközi piacra lépést célozzák (Inzelt–Szerb 2003).

A társadalmi-gazdasági környezet hatása

A vállalat környezetében fellelhető innovációs lehetőségek, illetve akadályok feltérképezésében az intézményi környezet *minőségének* indikátorait, *országspecifikus kulturális értékeket* (*country specific cultural values*) vagy – mint azt már említettük a pénzügyi források innovációs hatása kapcsán – a külső finanszírozáshoz való hozzáférés körülményeit figyeljük meg (Keizer et al. 2002).

Az elmúlt két évtizedben született, a kkv-k számára akadályt jelentő társadalmi-gazdasági környezetre fókuszáló észtországi (Masso–Vahter 2007), romániai (Popescu 2014), horvátországi (Radas–Božić 2009) és magyarországi (Kiss 2014; Halpern–Muraközy 2010) innovációkutatások arra utalnak, hogy a kelet-közép-európai kkv-k számára a *legfontosabb exogén nehézséget* a magas innovációs költségek, illetve finanszírozási problémák jelentik. Továbbá ebben a térségben a közelmúlt felmérései szerint a piaci tényezőkön kívül – például erős verseny(társak) – bizonyos *nem piaci körülmények* – a jogi, bürokratikus szabályozás – is *gátolják a kisvállalati megújulást* (Csizmadia–Grosz 2011; Kiss 2014; Predișcan–Roiban 2014). Megemlítjük itt, hogy ettől eltérően a fejlettebb piacgazdaságokban a *tudástényező* – a szakképzett munkaerő – *hiánya* az innováció *legjelentősebb akadály*a, ami mint *szervezeti tudásdeficit* akár az endogén innovációs tényezők közé is sorolható (Belitz–Lejparas 2016; Hölzl–Janger 2014; Pellegrino–Savona 2013).

9 K+F és innovációs tevékenységek támogatására – a 2005–2010 közötti időszakban – állami finanszírozásban részesült németországi kkv-k (N=2700) körében végzett vizsgálat a különböző típusú állami és magánfinanszírozási források innovációval összefüggő igénybevételéről, illetve az azokhoz való hozzáférés értékeléséről (Belitz–Lejparas 2016).

Adatfelvételünk és a vizsgált adatok

Jelen tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézete által végzett „Pénzügyi kultúra Magyarországon” című kutatás adatbázisának a felhasználásával készült. Az adatfelvételre 2017 telén került sor. A teljes minta 1000 – legalább tíz főt, de 250 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató – kis- és közepes vállalkozásból áll. A mintába került cégek kiválasztása a KSH cégnyilvántartásából a kis- és középvállalati szektor létszám, ágazat és regionális elhelyezkedés szerinti összetétele alapján történt. A minta országosan reprezentatív vállalatméretre (10–19 fős, 20–49 fős és 50–249 fős létszámkategóriákra), gazdasági ágazatra (feldolgozóipar, élelmiszeripar, építőipar, kereskedelem, szolgáltatás ágazatokra) és régióra nézve. A vállalkozáspopuláció és a minta főbb változók szerinti megoszlását a *Függelék 1. táblázata* tartalmazza.¹⁰

Az adatfelvétel kérdőíves lekérdezésen alapult, a felmérés során a kkv-k vezetőit, tulajdonosait, illetve a vállalkozás pénzügyeiben illetékes – a cégvezető által válaszadásra kijelölt – alkalmazottját keresték fel, és kérdéseket tettek fel nekik a vállalkozás pénzhasználati, biztosítási, megtakarítási és befektetési szokásairól, pénzügyi ismereteiről, valamint a vállalkozás reáladataira, illetve gazdálkodásának egyéb adataira vonatkozóan. A felvétel elsődleges célja a kkv-szektor pénzügyi kultúrájának feltárása volt. Ebben az elemzésben azokat az adatokat használjuk, melyekkel leírható az innovációk gazdálkodásban játszott szerepe. Az a célunk, hogy a kisvállalati innovatív magatartás és a pénzügyi-gazdálkodói kultúra közötti összefüggést bemutassuk. Ez a kulturális dimenzió a kifejezetten innovációval foglalkozó kutatásokban – például az európai CIS-felmérésekben – egyáltalán nem szerepel. Szekunder elemzésünkben ezt a hiányt is igyekszünk pótolni.

Az elemzési design bemutatása és a kutatási kérdések

Tanulmányunkban úgy elemezzük a kisvállalati innovatív aktivitást meghatározó sajátosságokat, hogy közben kontrolláljuk az innovációkkal szembeni *közömbösség* és az innovációtól való *elfordulás* vagy éppen a *bizakodó odafordulás* mögött meghúzódó tényezőket. A megvalósult és a tervezett innovációs tevékenységük alapján *négy kategóriába* soroltuk a válaszadó kkv-ket. Azokat, melyek a múltban is és a közeljövőben is foglalkoznak innováció(k) bevezetésével, (1) *aktívnak* nevezzük. A második csoportba azokat soroltuk, amelyek nem foglalkoztak újítással és nem is szándékoznak innovációt bevezetni, (2) és *közömbös* csoportnak hívjuk. A harmadik kategóriába azok kerültek, amelyek egy újító periódus után nem kívánnak a közeljövőben újítást bevezetni, ezek az innovációtól (3) *visszavonuló* vállalkozók. A negyedik csoportot azon vállalkozók cégei képezik, akik bár eddig nem újítottak, de a következő

¹⁰ A megkérdezett vállalkozások főbb paraméterek szerinti megoszlása és a sokasági megoszlás (a Központi Statisztikai Hivatal 2016. évi nyilvántartása alapján) eltéréseinek mértéke 0,1 és 0,8 százalékpont közé esik, ami olyan alacsony mértékű eltérést jelez, hogy az elemzés során nem alkalmaztunk súlyokat.

egy-két évben tervezik ezt. Mivel ez csupán a szándék kifejezése, ezt a csoportot az innovációs attitűd alapján (4) *passzív optimistáknak* neveztük el.

Elsődleges kutatási kérdésünk arra irányult, hogy miként függ össze az innovációs aktivitás a kisvállalati pénzügyi kultúra kreativitást, újítást és korszerű üzletviteli megoldásokat tükröző elemeivel, az előrelátó gazdálkodással és a megalapozott pénzügyi-gazdálkodási döntésekkel. Arra is választ keresünk, hogy kimutatható-e az innovációs aktivitás szerint elkülönített négy kkv-csoportban a cégdemográfiai jellemzők és a környezeti tényezők konzekvens hatása. Konkrétabban a következő kérdésekre kerestük a választ:

- Vajon nagyobb valószínűséggel aktív újítók-e azok a kkv-k, melyek tulajdonosai a *pénzügyi kultúra kreatív elemeit ismerik és használják?*
- Vajon a kkv-k *előrelátó gazdálkodása* – megtakarító, tartalékoló és állami támogatást felhasználó – elősegíti-e az újítói aktivitást?
- Vajon kimutatható-e, hogy a *pénzügyi-gazdálkodási döntések megalapozottsága* – azaz formális képzésben szerzett gazdálkodási tudás, illetve a pénzügyi folyamatok tudatos nyomon követése – előmozdítja az innovációt?
- Vajon a *vállalati méret és életkor* növekedése megnöveli-e az *aktív* újító tevékenységet folytató vállalatcsoportba tartozás valószínűségét a másik három csoporthoz képest?
- Vajon a *tudásintenzív* ágazatokban működő kisvállalatok-e a leginkább kitarótan aktívak az innovációban; és a többi ágazathoz tartozás vajon növeli-e a *közömbös* vagy a *visszavonuló*, illetve a *passzív optimista* kkv-k csoportjába kerülés valószínűségét?
- Vajon a *nemzetköziesedés* valóban együttjár-e a kkv-k kitaró innovativitásával, ami végül is a nemzetközi versenyelőnyre törekvés kifejeződése.
- A vállalkozói működést meghatározó társadalmi-gazdasági környezeti tényezők közül vajon melyik innovációs attitűd valószínűsíti erősebben a piaci kihívásokra, avagy az akadályozó állami adminisztrációra való panaszos vélekedéseket?

Először tekintsük át a leíró statisztikákat! Bemutatjuk, hogy a minta vállalkozásainak milyen csoportjai különíthetők el a korábbi és a rövid távon tervezett innovációs aktivitásuk alapján. Ezt követően többdimenziós elemzéssel megvizsgáljuk, hogy a négy – (1) *aktív*, (2) *közömbös*, (3) *visszavonuló*, (4) *passzív optimista* – vállalatcsoportra mi jellemző a vizsgált indikátorok szerint.

A kkv-k innovációs tevékenységének alapstatisztikái

A kérdőív mindenekelőtt az innovációs outputokra kérdezett rá: *bevezetett-e a vállalkozás termék-, eljárás-, marketing- vagy szervezeti innovációt a felmérést megelőző két*

évben. Az innovációs magatartást az *OECD Oslói Kézikönyvének* innovációfogalom-értelmezése szerint írtuk le (OECD 2005).¹¹ Azokat a vállalkozásokat tekintettük innovatívnak, melyek a négy fő innovációtípus – termék- (új áru vagy szolgáltatás), eljárás-, marketing- és szervezeti-szervezési innováció – valamelyikét bevezették a vizsgált időszakban. A mintába került kkv-k 40,6 százaléka tekinthető innovatívnak, azaz ötből két vállalkozás 2014 és 2016 között a négy innovációtípus valamelyikét bevezette. Az kkv-k több mint fele (58,6%-a) egyféle innovációról számolt be, negyedük (24%) két különböző típusú újításról, és csak 17 százalékuk „újult” meg legalább három különböző területen. Az egyes innovációs tevékenységeket vizsgálva inkább a pénzügyi forrásokat igénylő technológiai innovációk fordulnak elő gyakrabban: a kkv-k 27,5 százaléka vezetett be új terméket és/vagy új eljárási technológiát, és 13 százalékuk ún. nem technológiai újítást, azaz marketing- és/vagy szervezeti innovációt.

Mivel az alkalmazott kérdőív nem kérdezett rá arra, hogy az új termék (áru vagy szolgáltatás), illetve a mindennapi munkát érintő új eljárások bevezetése csak a vállalat számára volt új, vagy Magyarországon számít újdonságnak, esetleg világújdonság, joggal feltételezzük, hogy a válaszokban említett innovációk többségében inkább csak a vállalkozás számára jelentenek „újítást”. Ez az oka, hogy az ún. *technológiai innovációt* bevezető kkv-k aránya ebben a felmérésben 10 százalékponttal magasabb, mint a kifejezetten innovatív tevékenységeket részleteiben vizsgáló CIS-felmérésekben.

A megvalósult innovációk mellett a rövid távú jövőben tervezett innovatív tevékenységeket is felmérte a kérdőív: *tervez-e a vállalkozás termék-, eljárás-, marketing- vagy szervezeti innovációt a következő két éven belül*. A tervezett innovációs aktivitás tekintetében minimális – 1,8 százalékpontos – a különbség: a minta kis- és közepes vállalkozásainak 42,4 százaléka tervezett újítást a 2017 és 2018 közötti időszakban, többségében új termék és/vagy eljárási technológia bevezetését (28,7%). A rövid távon tervezett innovációs aktivitások valamivel összetettebbek lehetnek, mint a már megvalósultak: az újítást tervezők több mint harmada (35%) kétféle és közel negyede (23%) legalább háromféle innovációt kíván bevezetni, bár többségük továbbra is csak egy területen jelez újítást.

A nem újítók és innovációt a közeljövőben sem tervező vállalkozások közel azonos arányt képviselnek a mintában (59,4, illetve 57,6%). A fent említett módon szétválasztva a mintát, láthatjuk (2. táblázat), hogy 41,3 százalék az innovációs tevékenység szempontjából teljesen *közömbösnek* tekinthető, sem a múltban, sem a jövőben nem újítanak. Ezzel szemben a vállalkozások valamivel több mint har-

11 A termékinnováció egy új vagy jelentősen továbbfejlesztett áru vagy szolgáltatás bevezetése; az eljárásinnováció egy új vagy jelentősen továbbfejlesztett technológia, eljárás, termelési folyamat, forgalmazási módszer vagy az árukat és szolgáltatásokat támogató tevékenység bevezetése; a marketinginnováció egy új vagy jelentősen továbbfejlesztett marketingmódszer alkalmazása a termék vagy szolgáltatás formatervezésében, csomagolásában, reklámozásában, terjesztésében vagy az árképzésben; a szervezeti innováció egy új vagy jelentősen továbbfejlesztett szervezeti-szervezési módszer megvalósítása az üzleti gyakorlatban, a munka irányításával kapcsolatos folyamatokban vagy a más vállalatokkal és állami szervezetekkel tartott kapcsolatokban.

mada (33,4%) *aktív*, mert a közeljövőben is terveznek újítást. A vállalkozások e két nagyobb csoportja mellett kirajzolódik két kisebb, nagyjából hasonló méretű csoport: a legkisebb méretű – a minta 12 százalékát kitevő *passzív optimista* – csoport vállalkozásai korábban nem újítottak, de rövid távon tervezik ezt, míg a minta 13,5 százalékát az újítástól *visszavonuló* a kkv-k alkotják, melyek a felmérést megelőző két évben újítottak a cégben, de a közeljövőben ezt nem tervezik.

1. táblázat: A minta vállalkozásainak egyes csoportjai a megvalósult és a tervezett innovációs aktivitásuk alapján (%)

Vállalkozáscsoportok	N	%
1. csoport: <i>Aktívak</i> Korábban volt innováció és a közeljövőben is tervezik	315	33,4
2. csoport: <i>Közömbösek</i> Korábban nem fordult elő innováció és a közeljövőben sem tervezik	390	41,3
3. csoport: <i>Visszavonulók</i> Korábban volt innováció, de a közeljövőben nem tervezik	125	13,3
4. csoport: <i>Passzív optimisták</i> Korábban nem fordult elő innováció, de a közeljövőben tervezik	114	12,0
<i>Összesen</i>	945	100,0

Az innovációs aktivitás magyarázó tényezői

A függő változó

A függő változónk az innovációs tevékenység alapján elkülönített csoportokhoz való tartozást – aktív, közömbös, visszavonuló és passzív optimista attitűdöt – kifejező kategorikus változó. Azt vizsgáljuk, hogy ezek a csoportok a pénzügyi-gazdálkodói kultúra egyes elemei szerint vajon szignifikánsan eltérő jellemzőkkel írhatók-e le, vagyis keressük azokat az endogén és exogén változókat, melyek az adott csoportban az innovációval kapcsolatos aktivitást karakteresen befolyásolják.

A megvalósult és a tervezett innovációkkal kapcsolatos kérdésekre a válaszmegtagadók és a „nem tudom” választ adók aránya 8,9% volt: azaz a kérdezettek több mint 91%-a érvényes választ adott ezekre a kérdésre. Így az elemzéshez használt végső minta elemszáma 945. A függő változó és a pénzügyi kultúra összefüggését multinomiális logisztikus regressziós modellel vizsgáltuk meg, melybe a pénzügyi-gazdálkodói kultúra egyes indikátorai mellett cégdemográfiai és magatartási jellemzőket, valamint a piaci-társadalmi versenykörnyezet egyes tényezőit is bevontuk, hogy ezeket kontroll alatt tartva is elemezhesük az összefüggéseket. A

multinomiális logisztikus regressziós elemzés jellemző vonása, hogy a függő változónk négyféle értéke (négy különböző vállalkozáscsoport) mellett három modell becslésére van szükség, ami a referenciakategóriával történő háromféle összehasonlítási lehetőséget fejezi ki: a három modell ugyanis a referenciakategóriával történő páronkénti összehasonlításokat tükrözi.

Úgy véljük, hogy a fejlesztéspolitikai beavatkozások szempontjából nemcsak az innovációs aktivitást és a közömbösséget befolyásoló tényezők megismerése a fontos, hanem az *innovációtól való elfordulás magyarázata* is, ezért elemzésünkben referenciakategóriaként az innovációval kapcsolatos pozitív attitűdöt kifejező, eddig passzív, de innovációt tervező vállalkozói csoportot választottuk. Nem hagyjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy ezek a válaszok a kérdezési szituációból adódóan akár „igen-effektust” tükrözhetnek. Döntésünkben mégis úgy mérlegeltünk, hogy a jövőre vonatkozó innovációs szándék megjelölése végső soron a kért kapcsolódó pozitív attitűd kifejezése (is).

Magyarázó változók

Pénzügyi-gazdálkodói kultúra

A magyarázó változók egyik csoportját a vállalati pénzügyi-gazdálkodói kultúra elemei jelentik. A kisvállalati innovatív tevékenység szempontjából elengedhetetlen annak a kérdésnek a modellezése, hogy miként függ össze az innovációs aktivitás a kisvállalati pénzügyi kultúra kreativitást, újítást és korszerű üzletviteli megoldásokat tükröző elemeivel: a naprakész pénzügyi ismeretekkel, az összefüggések felismerésével, a megalapozott és gyorsabb döntésekkel.

A vállalkozások pénzügyi kultúrájának jellemzéséhez a szakirodalom¹² (Atkinson–Massy 2012; Klapper et al. 2012; Lusardi–Mitchell 2008; Lusardi–Scheresberg 2013) és a kérdőív adta lehetőségek alapján a következőképpen közelítettünk: (1) egyfelől a vállalkozások korszerű pénzügyi eszközökhöz való hozzáférése, azok igénybevétele (*financial inclusion*) alapján, (2) másfelől a pénzügyi magatartás, attitűdök, azaz a gazdálkodás, a pénzügyi előrelátó racionalitás és a pénzügyi-gazdálkodási döntések megalapozottsága felől. Ez utóbbi indikátora pénzügyi szakember alkalmazása a vállalkozásban, valamint az is, hogy a vállalkozástulajdonos pénzügyi tájékozottságát megalapozó szakmai ismereteit vajon iskolai keretek között vagy saját gyakorlatból, esetleg mások példáját követve szerezte-e.

A vállalkozói versenyképesség záloga az újítás kitalálása, bevezetése, illetve más újítók követése. Az innovátor új termékével az első megjelenő a piacon, ezzel átalakítja a gazdálkodás feltételeit. A vállalkozó pénzügyi újító aktivitását azon keresztül mérjük, hogy a banki újításokat, a korszerű termékeket és szolgáltatásokat

¹² A szakirodalom elsősorban a lakosság (háztartások) pénzügyi kultúrájának összetettségét vizsgálja, általában a következő részterületek figyelembevételével: pénzügyi műveltség (pénzügyi termékek és szolgáltatások ismerete), pénzügyi inclusion (pénzügyi eszközökhöz való hozzáférés), pénzügyi viselkedés és attitűd (pénzügyek tervezése és menedzselése, pl. megtakarítások képzése, hosszú távú öngondoskodás, pénzhez kapcsolódó időorientáció, kockázatvállalás) és pénzügyekkel kapcsolatos témákban való jártasság, tájékozottság (mint például nyugdíj-megtakarítások) (Atkinson–Massy 2012; Lusardi–Mitchell 2008; OECD 2016; Shockey–Seiling 2004).

ismeri-e, és azokat igénybe veszi-e mint tulajdonos.¹³ Ennek méréséhez egy indexet hoztunk létre a következő változókból: (1) POS-terminál használata, (2) banki applikációk alkalmazása vállalkozási ügyekben (okostelefonról, tabletről stb.), (3) alszámla használata, (4) hitelkártya-használat, (5) garancia-ügyintézés, (6) hitelfedezeti biztosítás, (7) vagyont biztosítás. Összeadtuk, hogy egy-egy tulajdonos a hét pénzügyi termék, illetve szolgáltatás közül hányat alkalmaz vállalkozási ügyekben. Az elemzésben kategoriális változóként (KORSZERŰ BANKI TERMÉKEK) szerepel: (1) egyet sem használ, (2) egyet, (3) kettőt, (4) hármat, (5) legalább négyet vesz igénybe a cég. A mintában szereplő kkv-k ötöde (20,5%) egyik szolgáltatást sem alkalmazza, további ötödük (22,7%) egyet vesz igénybe a hétből, valamivel több mint negyedük (25,4%) kettőt, ötödük (21%) hármat, és tizedük (10,3%) legalább négy szolgáltatást alkalmaz (ismer és használ).

A vállalkozó pénzügyi magatartásának jellemzéséhez a gazdálkodás, a pénzügyi tervezés, a finanszírozási források biztosítása oldaláról közelítettünk, és mérésére négy változót használtuk, melyeket külön-külön vontunk be dichotóm változóként az elemzésbe. Az egyik azt méri, hogy van-e megtakarítása (MEGTAKARÍTÁS) a vállalkozásnak (53 százalékuk rendelkezik hosszú távú megtakarításokkal), a másik változó azt méri, van-e tartaléka (TARTALÉK) a cégnek, melyből a folyó kifizetéseket biztosítja (a vizsgált kkv-k több mint negyötödének van tartaléka és pénzügyi bevételi-kiadási terve), a harmadik változó (PÁLYÁZATI TÁMOGATÁS) az EU-hoz való csatlakozás fejlesztési forrásteremtő hatását méri, hogy pályázott-e sikeresen a cég a vizsgált időszakban beruházási vagy más fejlesztési forrásokra (a minta 30,6 százaléka rendelkezik pályázati támogatással), a negyedik pedig azt méri, van-e beruházási hitele (BERUHÁZÁSI HITEL) a vállalkozásnak (a minta 35 százalékának van beruházási hitel-tartozása).

A pénzügyi kultúra további aspektusaként az elemzésben szerepeltettünk két olyan változót, amelyek a gazdálkodási döntések megalapozottságára utalnak. Úgy véljük, hogy a közép- vagy felsőoktatásban vagy szakmai továbbképzésen, tréningeken szerzett gazdálkodási tudás (explicit tudás) inkább elősegíti az összefüggések felismerését és átlátását, mint ha csak saját hétköznapi tapasztalatokra vagy más vállalkozók véleményére (tacit tudás) támaszkodnak a döntésekben. A válaszoló tulajdonosok majdnem 2/3-a (63%-a) szervezett, formális keretek között szerzett pénzügyi, gazdálkodási ismereteket, a többieknek informális csatornákon keresztül és saját tapasztalatból származik a tudása. Ez egy dichotóm változó lett (FORMÁLIS KÉPZÉS). A pénzügyi döntések megalapozottságát indikáló másik kétértékű változó a PÉNZÜGYI SZAKEMBER alkalmazása (a minta 41%-a alkalmaz főállású vállalati

13 A kérdőív nemcsak arra vonatkozó kérdést tartalmazott, hogy igénybe vette-e az elmúlt 2 évben vállalkozási ügyekben a válaszadó a felsorolt banki termékeket, illetve szolgáltatásokat, hanem hogy azokról hallott-e, azaz az általunk alkalmazott indikátor a „financial literacy”-t és a „financial inclusion”-t egyszerre méri (azokat a válaszokat nem vontuk be az elemzésbe, ha ismeri az adott pénzügyi terméket, de nem veszi igénybe vállalkozási ügyekben és természetesen azokat sem, ha nem hallott az adott banki termékről). Megjegyezzük, hogy a „még nem hallott erről a banki termékről, szolgáltatásról” válaszok aránya 0,2 és 1,1% közötti, ami azt mutatja, hogy széles körben ismerik a vállalkozók a vizsgált korszerű pénzügyi szolgáltatásokat, termékeket.

pénzügyi szakembert). Ez a tény a pénzügyi folyamatok tudatos nyomon követésének egyik biztosítéka (Lee et al. 2000).

Vállalati demográfiai és magatartási jellemzők

A magyarázó változók másik körét a cégdemográfiai sajátosságok és magatartási jellemzők alkotják. A vállalkozás méretét (MÉRET) az alkalmazottak létszámával közelítettük és kategóriális változóként [(1) 10–19 fő, (2) 20–49 fő és (3) 50–249 fő] szerepeltettük az elemzések során. A mintában szereplő vállalkozások 56,7 százalékának 10–19 fő, valamivel kevesebb mint harmadának (29,2%) 20–49 fő, és hetedének (14,4%) 50–249 alkalmazottja van.¹⁴

A cégek főtevékenység szerinti ágazati besorolása alapján létrehozott ÁGAZAT hatásának mérésére öt dichotóm változót szerepeltettünk az egyenletben:¹⁵ (1) feldolgozóipar és élelmiszeripar, (2) építőipar, (3) kereskedelem, (4) szállítás és idegenforgalom,¹⁶ valamint (5) üzleti szolgáltatás és egyéb kvalifikált szolgáltatás.¹⁷ A vizsgált cégek közel negyede feldolgozóipari és élelmiszeripari cég, hatoda építőipari, negyede kereskedelmi, hetede szállítás és idegenforgalom, valamint ötöde üzleti és egyéb kvalifikált szolgáltatás területén tevékenykedik.

A vállalkozás életkorának (ALAPÍTÁS IDŐPONTJA) mérésére az elemzésben – az eredeti folytonos változó alapján – kategóriális változót alkalmaztunk: (1) 1997 előtt, (2) 1997–2007 között, (3) 2007 után. A mintában szereplő kkv-k 12,5 százaléka fiatal, a válság éveiben vagy azt követően jött létre, 36 százaléka 1997 és 2007 közötti alapítású, és fele (51%) már több mint 20 éve a piacon van.

A versenyképesség és nemzetköziesedés mértékét egy közelítő mutatóval, az exportteljesítmény (EXPORT) mérésével jelenítjük meg: az export nettó árbevételén belüli arányával közelítettük és dichotóm változóként illesztettük a modellbe (a minta negyedében 10 százalék feletti a nettó árbevétel exportaránya).

Társadalmi-gazdasági környezet

Az adatfelvétel rákérdezett a cég működését és növekedését akadályozó gazdasági, szabályozási környezeti tényezőkre (a válaszadók 1–4-ig pontozhatták a felsorolt 8 tényező jelentőségét). Mivel a vállalkozási környezet egyes tényezői az innovációs aktivitásra is hatnak, ezeket is bevontuk a konstruált modellbe. Első lépésben a felsorolt akadályozó tényezők számát főkomponens-elemzéssel csökkentettük, mivel

14 A vállalatméret másik lehetséges indikátora a vállalkozás éves nettó árbevétele. Az árbevételre vonatkozó kérdésre azonban a cégek negyede (25,2%) nem válaszolt, ezért az elemzések során a vállalati méret nagyságot megbízhatóbban leíró foglalkoztatotti létszáma alapján vizsgáltuk, amely adat valamennyi válaszadó vállalkozás esetében rendelkezésünkre áll.

15 A bányászat és a villamosenergia területén tevékenykedő cégeket kihagytuk az elemzésből a csoport nagyon alacsony elemszáma miatt (4 cég).

16 A szállítás és idegenforgalom kategóriájába soroltuk a művészet, szórakoztatás, szabadidő területén tevékenykedő cégeket is.

17 Üzleti szolgáltatás és egyéb kvalifikált szolgáltatás kategóriájába az alábbi tevékenységek kerültek: információ, kommunikáció; pénzügyi, biztosítási tevékenység; ingatlanügyletek; szakmai tudományos, műszaki tevékenység, adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység, oktatás.

a változók mind a Bartlett-próba, mind a KMO-kritérium alapján alkalmasnak mutatkoztak faktorelemzésre (Kaiser–Mayer–Olkin-féle kritérium értéke 0,73). Összesen négy faktort hoztunk létre (minden változó csak egy faktorhoz tartozik). Az *első faktor* (KÖLTSÉGTÉNYEZŐK) a költségekhez, pénzügyi erőforrásokhoz kapcsolódó nehézségek jelentőségét méri (magas adók, járulékok; bonyolult hozzájárulás a pénzügyi erőforrásokhoz). A *második faktor* (ÁLLAM SZEREPE) az állam szerepének megítélését méri (jogi, törvényi szabályozás; adminisztratív, bürokratikus akadályok; állami/helyi önkormányzati igazgatás rossz működése). A *harmadik faktorba* (PIACI TÉNYEZŐK) került az erős piaci versenytársak és a piaci partnerek összejártsága, végül pedig a munkaerővel kapcsolatos problémák (EMBERI ERŐFORRÁS) változó alkot egy faktort (ez a *negyedik faktor*). Mivel főkomponensekről van szó, ezek a faktorok nulla átlagú és egységnyi szórású mutatók.

Egyéb kontrollváltozók

A regressziós becslésekbe egyéb kontrollváltozókat is bevontunk, melyek hatással lehetnek a vállalati innovációs aktivitásra, így a vállalkozás *regionális elhelyezkedését* (három bináris változó a régiók gazdasági fejlettsége – 1 főre jutó GDP – alapján: gazdaságilag legfejlettebb központi régió, fejlettebb vidéki régiók, kevésbé fejlett régiók)¹⁸, *székhelyének településtípusát* (négy lehetséges érték: község, város, megyeszékhely, Budapest) és *tulajdonosi struktúrájának* változóját (dichotóm változó, többségi külföldi tulajdonban van-e a cég). Ezen jellemzők innovativitásra gyakorolt hatásának részletes elemzésére ez a tanulmány nem vállalkozik, így a becsült hatásokat az eredményeket bemutató táblázat nem tartalmazza.

Többváltozós elemzési eredmények

A kisvállalati innovativitás magyarázó modelljét több lépésben építettük föl: először a cégdemográfiai és magatartási változókat vontuk be az elemzésbe, ezután a vállalati pénzügyi kultúrát jellemző változók bevonása következett, végül a piaci-társadalmi versenykörnyezet tényezőinek bevonásával bővítettük a modellt.¹⁹ A kontrollváltozókat mindegyik modell tartalmazza. A modell magyarázó ereje a Nagelkerke-féle R^2 alapján első szinten 0,112, második szinten 0,211, harmadik szinten 0,242-re emelkedett. A tanulmányban a teljes modellt prezentáljuk. Az elemzésben használt

18 Az egy főre jutó GDP a központi régióban (ez a főváros és az agglomeráció térsége) 5 327 ezer forint (kb. 16 550 EUR), a fejlettebb vidéki régiókban (Közép- és Nyugat-Dunántúl) 3 209 és 3 765 ezer forint (kb. 9 930 és 11 650 EUR) közötti, a kevésbé fejlett régiókban (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak- és Dél-Alföld) 2 182 és 2 263 ezer forint (kb. 6 755 és 7 006 EUR) között volt 2016-ban (forrás: www.statinfo.ksh.hu).

19 A regressziós elemzést megelőzően az innovációs aktivitás és a magyarázó változók közötti kapcsolatot egyszerű kétváltozós összefüggések segítségével megvizsgáltuk. A Függelék 1. táblázatában közöljük a függő és magyarázó változók közötti korrelációs együtthatók értékeit. A kisvállalati innovatív magatartás a legerősebb kapcsolatban a pályázati támogatással áll, ezt követi az exporttevékenység, a korszerű banki termékek alkalmazása, a megtakarítással rendelkezés, a pénzügyi szakember alkalmazása, a tartalékok képzése, a költségtényezők, a beruházási hitel igénybevétele, a formális keretek között szerzett pénzügyi-gazdálkodási ismeretek, az emberi erőforrás, az állam szerepe és a piaci tényezők, valamint az ágazat, a méret és a vállalkozás életkora. Mindegyik korrelációs együttható 5 százalékos szint felett szignifikáns, és gyenge kapcsolatban vannak a kisvállalati innovatív aktivitással.

változók általános statisztikáit a *Függelék 2. táblázata* tartalmazza, a regressziós együtthatókat a *3. táblázatban* foglaltuk össze.

A multinomiális regressziós elemzés során a (4) *passzív optimista* vállalkozócsoportot (korábban nem innováló, de azt tervező kkv-k) használtuk viszonyítási kategóriaként. A *3. táblázatban* közölt esélyhányadosok azt mutatják tehát, hogy milyen eséllyel kerül a vállalkozás az (1) *aktív* (korábban volt innováció és a közeljövőben is tervezi), a (2) *közömbös* (korábban nem innovált és a közeljövőben sem tervezi) vagy a (3) *visszavonuló* (korábban volt innováció, de a közeljövőben nem tervezi) csoportjába a (4) *passzív optimista* kategóriához képest.

Az (1) *aktív* újítók csoportjába tartozás esélyét növeli a vállalkozás mérete: 50 főnél több alkalmazottat foglalkoztató kkv-kat nagyobb eséllyel találunk ebben a csoportban a 10–19 fős vállalkozásokhoz képest. Az ágazati hatásokat vizsgálva jól látható, hogy a szállítás, idegenforgalom területén tevékenykedőkhöz viszonyítva minden ágazat, de különösen a tudásintenzív szolgáltatások, vállalatai szignifikánsan nagyobb mértékben aktív újítók. A vállalkozás életkorának növekedésével viszont szignifikánsan csökken az aktív innoválás esélye. A várakozásoknak megfelelően az látszik, hogy a nemzetköziesedést indikáló exporthányad mértéke – a legfeljebb 10%-os hányadhoz viszonyítva – szignifikánsan nagyobb az újításban aktív csoportban az innovációval szemben *passzív optimista attitűdöt* mutató 4. csoporthoz képest. A pénzügyi kultúra vizsgált dimenzióiban az egyes együtthatók azt mutatják, hogy az *aktív* újítók csoportjában – szintén a várakozásnak megfelelően – a korszerű banki termékek, illetve szolgáltatások minél intenzívebb együttes igénybevételének valószínűsége szignifikánsan nő a korszerű pénzügyi termékeket nem használókhoz képest. Továbbá, a hosszú távú megtakarítás, a folyó kifizetések fedezésére szolgáló tartalék, EU- vagy állami pályázati támogatás és beruházási hitel szignifikánsan valószínűbb ebben az aktív újító csoportban. És szintén ebben a csoportban fordul elő szignifikánsan nagyobb eséllyel a vállalkozói döntés szakszerű megalapozottsága (dedikált pénzügyi szakember és formális gazdálkodói szaktudás). A gazdasági, szabályozási környezeti tényezők közül a *költség- és a piaci tényezőkkel* kapcsolatos nehézségeket mérő faktorok hatása szignifikáns.

Összességében az látszik, hogy a *kitartó innovációs aktivitású* kkv-csoportban minden olyan dimenzió szignifikáns mértékben erősebb valószínűséggel hat, melyek a piaci versenyben való helytállásra utalnak: közepes méret, főként a tudásalapú üzleti szolgáltató ágazat, a vállalkozás fiatal életkora (legfeljebb tízéves múltja), jelentősebb külpiazi jelenlét (export). A vállalati gazdálkodás jellemzői is a piaci racionalitás szignifikáns erősségét indikálják: a megtakarító, tartalékoló előrelátás, a korszerű pénzügyi kultúra, a pályázati siker és a döntések megalapozását jelző vállalkozói és pénzügyi szaktudás. A környezeti kihívások közül is a költségek és a piaci megfelelés (az erős versenytársak és piaci partnerek összejátszásának leküzdése) mutatkozik szignifikánsan erősebben, mint a többi csoportban.

2. táblázat: A multinomiális logisztikus regresszió paraméterbecslései – referencia: Korábban nem innovált, de a közeljövőben tervezi, azaz passzív optimista

	A kkv az innováció(k) megvalósításában...		
	kítartóan aktív Korábban volt innováció és a közeljövőben is tervezik	közömbös Korábban nem fordult elő innováció és a közeljövőben sem tervezik	visszavonuló Korábban volt innováció, de a közeljövőben nem tervezik
Cégedemográfiai és magatartási jellemzők			
méret			
20–49 fő	1,117	0,625**	1,109
50–249 fő	1,183*	0,717*	0,574***
ágazat			
Feldolgozóipar és élelmiszeripar	1,336**	0,698***	0,873
Építőipar	1,315**	1,119	0,625**
Kereskedelem	1,224*	1,175	1,076
Üzleti szolgáltatás és egyéb kvalifikált szolgáltatás	1,541***	1,207	0,792
alapítás időpontja			
1997 előtt	0,690**	1,608***	1,341**
1997–2007 között	0,637**	1,326**	1,571***
export	1,447**	0,349***	0,705**
Pénzügyi-gazdálkodói kultúra indikátorai			
korszerű banki termékek			
egyet	0,876	1,129	1,134
kettőt	0,822	1,110	1,125
hármát	1,296**	0,639**	1,105
legalább négyet	1,370**	0,544***	1,117
megtakarítás	1,356**	0,457***	0,831
tartalék	1,248*	1,155	0,544***
pályázati támogatás	1,505***	0,705**	0,830
beruházási hitel	1,225*	0,886	1,317**
formális képzés	1,478**	1,245	0,639**
pénzügyi szakember	1,337**	0,899	0,501**
Társadalmi-gazdasági környezeti változók			
költségtényezők	1,861***	1,276*	1,151
állam szerepe	1,118	1,375**	1,562***
piaci tényezők	1,260*	0,723	1,212
emberi erőforrás	1,212	0,894	1,789***
Egyéb kontrollváltozók	Igen	Igen	Igen

Magyarázat: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; $N=785$; $R_1^2=0,057$. Referenciacsoport: 10–19 fő; szállítás és idegenforgalom; 2007 utáni alapítás; nem használ egy korszerű pénzügyi terméket sem.

Az újtással szemben (2) *közömbösök* csoportjában a fentiekkel szögesen ellentétes valószínűségeket mutatnak az együttthatók. Minél kisebb egy vállalat, annál nagyobb eséllyel nem foglalkozik innovációval. Ha feldolgozóipari, élelmiszeripari tevékenységet folytat, szignifikánsan nagy eséllyel nem újtó. A legfeljebb tíz éve alapított vállalkozásokhoz viszonyítva az idősebb cégek szignifikánsan nagyobb valószínűséggel kerülnek el az innovációt. A legfeljebb tízszeres exportarányadal rendelkezők mint referenciacsoporthoz képest szignifikánsan *kisebb eséllyel* találunk a nem újtó közömbösök között *külpiacon aktív* cégeket. A korszerű banki

termékek használatának intenzitása szignifikánsan csökkenti az innováció szempontjából passzív vállalati viselkedés előfordulását. A hosszú távú megtakarítások és pályázati támogatás – pontosabban annak hiánya, mert az együttható <1 – mint magyarázó változó ebben a csoportban szignifikánsan valószínűsíti az újítások hiányát a (4) *passzív optimista* (esetleg a jövőben) innoválni szándékozókhoz képest. Ebben a csoportban a szakmai képzettség és a pénzügyi szakismeret – mint hiányzó tényező – megjelenésének magyarázó ereje nem szignifikáns. Viszont az állam szerepének megítélését és a költségekhez kapcsolódó nehézségeket mérő faktorok magyarázó ereje *szignifikáns*: az újítást ignoráló közömbös csoportban valószínűbb a jogi, törvényi szabályozás, az adminisztratív, bürokratikus akadályok, az állami/helyi önkormányzati igazgatás rossz működése és a magas adók, járulékok, a pénzügyi forrásokhoz való hozzájutás nehézségei miatti panaszkodás. Összességében kiderül, hogy az ebbe a csoportba sorolt kkv-k, melyek tehát közömbösek az újítással szemben, inkább régi alapítású, kis létszámú, kereskedő-szolgáltató cégek, melyek a külpiacon nem jelennek meg, egy-két új pénzügyi terméket használnak, nagyon nincs megtakarításuk, állami támogatásnak is híján vannak, főként az állami-szabályozási akadályokra hivatkoznak a magas adóterhek és költségek mellett. Ezek a magyarázó változók kifejezetten a túlélésre, illetve a megélhetés biztosítására törekvést jelzik, egyáltalán *nem piacverseny-környezetre reflektáló tulajdonságok*.

Az újítástól (3) *visszavonulás* akkor következik be nagyobb valószínűséggel, ha kisebb a vállalat mérete, nem az építőiparban, inkább a kereskedelemben tevékenykedik, továbbá távol marad a külpiactól (exporthányad-együtthatója <1), és inkább régi alapítású, „öreg” a cég. A finanszírozási kultúrához köthető magyarázó változók közül a korszerű pénzügyi termékek használatának nincs szignifikáns magyarázó ereje. Ám szembeötlik, hogy mind a *tartalékok hiánya*, mind a *beruházási hiteltartozás* szignifikánsan *növeli* az innovációtól való jövőbeni *elfordulás valószínűségét* (éppen befejeződött vagy még mindig folyamatban van beruházás, újabbat nem kíván kezdeni). Kiemeljük, hogy a pénzügyi gazdálkodási vezetői kompetencia hiánya (formális képzésben szerzett *tudás hiánya* és nincs főállású pénzügyi szakember) szignifikáns *esélynövelő hatással van arra*, hogy a cég *elforduljon az újítástól*. Az innovációtól való visszavonulást magyarázó gazdasági környezeti változók közül az emberi erőforrások és az állam szerepének megítélését mérő faktorok hatása szignifikáns: a működést és fejlesztést leginkább a nem megfelelően képzett munkaerő, valamint a túlzott adminisztráció és bürokrácia, a jogi környezet nehezíti.

Általános konklúzióként elmondható, hogy elemzési eredményeink azt tükrözik, hogy a kisvállalati megújulásban, illetve annak elmaradásában szerepet játszó – nemzetközi és hazai kutatások által gyakran vizsgált – cégdemográfiai és vállalkozói magatartási sajátosságok hatásának vizsgálata mellett igen informatív a vállalati pénzügyi kultúra és az innovativitás összefüggésének vizsgálata: a korszerű banki termékek ismerete és használata pozitív kapcsolatban áll a kisvállalati innovációs aktivitással és negatív kapcsolatban az újítások elmaradásával. Ez arra hívja

fel a figyelmet, hogy a pénzügyi kultúra kreatív elemeinek ismerete és használata a vállalkozók körében a kisvállalati piaci versenyképesség jó indikátorának bizonyult. A gazdálkodás, pénzügyi tervezés, finanszírozási források hatásának vizsgálata azt mutatja, hogy a kkv-k innovációs aktivitásában különösen fontos szerepe van a külső forrásoknak (pályázati támogatás, hitel) a belső, céges források biztosítása (tartalékok, megtakarítások) mellett. Elemzésünk arra is rávilágít, hogy az innovációtól való elfordulás hátterében elsősorban a belső tartalékképzés hiánya áll, valamint az, hogy nem megfelelő a pénzügyi, gazdálkodási döntések megalapozottsága (a vállalkozástulajdonosok nem formális képzés útján szerzett pénzügyi ismeretei, valamint a pénzügyes szakember alkalmazásának hiánya ugyanis növeli a korábban innováló vállalkozások jövőbeni megújulástól való elfordulásának esélyét).

Eredményeink arra is felhívják a figyelmet, hogy az *innovációkat megvalósító és tervező kkv-k* leginkább a magas költségek és az erős verseny, a konkurensek összejátszása nehézségeibe ütköztek, míg az *újítással szemben közömbös vagy attól elforduló* vállalkozások az *emberierőforrás-deficit* és az adminisztratív, *állami szabályozás* problémájába. Mindezeken túl a modellből jól kiolvasható, hogy a piaci versenyképességgel összefüggésbe hozható független (magyarázó) változók a töretlenül aktív innováló vállalati magatartás bekövetkeztét valószínűsítik, és ez a versenyhelyzettel kapcsolatos piaci anomáliákkal való megküzdést is jelenti. Az újító attitűd hiánya – (2) a *közömbös* magatartás – ezzel szemben az adminisztratív állami eszközök nyomasztó akadályával szembesül: a magas költségek, a pályázati támogatás hiánya és a megtakarításképtelenség mellett ezt említik a működés és növekedés legfőbb akadályaként.

Következtetések

A kisvállalati innovációs tevékenységet és az újítások elmaradását, valamint az innovációtól való elfordulást befolyásoló tényezőket vizsgáltuk a Budapesti Corvinus Egyetem által készített országos reprezentatív felmérés alapján. Kutatásunk újszerűsége az, hogy kimutatja a vállalkozói pénzügyi kultúra eddig nem vagy kevésbé vizsgált indikátorainak a kkv-k megújulására gyakorolt hatását.

Elsődleges kutatási kérdésünk az volt, hogy a pénzügyi kultúra vizsgált elemei hogyan függnek össze a vállalkozások innovációs aktivitásával, ill. passzivitásával. Mindemellett a korábbi innovációkutatások által feltárt cégdemográfiai és magatartási jellemzők, valamint a piaci-társadalmi versenykörnyezeti tényezők hatását is bemutattuk.

Az eredmények azt tükrözik, a magyar kkv-k megvalósult és tervezett innovációs aktivitására (1. csoport) – a cégdemográfiai sajátosságok közül – a legnagyobb magyarázó ereje a technológiai és tudásintenzív szolgáltató ágazatokba tartozásnak, a magasabb exportaránynak, a fiatalabb vállalati életkornak és a nagyobb vállalatméretnek van. Ezek a hatások mind a nemzetközi (Abrahám et al. 2015; Avermate et

al. 2003; Ayyagari et al. 2011; Masso–Vahter 2007; Predişcan–Roiban 2014), mind a magyar szakirodalomban (Czakó–Győri 2013; Halpern–Muraközy 2010) gyakran szerepelnek. Úgy véljük *a szervezetek ökológiai elmélete* alapján, hogy a tudásintenzív és technológiai cégek populációjában meglévő erős (piaci) versenyt értük tetten: ez(ek) a populáció(k) nem a hazai piacon méretik meg magukat, hanem nemzetközi szinten (részipiacokon) szerepelnek és fiatalabb vállalkozások – a korfüggőség minden előnyével és hátrányával. Eredményeink azt is megerősítik, hogy az innovációk elmaradása mögött (2. csoport) elsősorban a nemzetközi piaci jelenlét hiánya, az idősebb vállalati életkor és a kis vállalkozásméret áll. A korábban innovációt megvalósító, de a közeljövőben azt nem tervező vállalati magatartás (3. csoport) is összefügg – hasonlóan az innovációs tevékenység szempontjából passzívnak tekintett vállalkozásokhoz – a kis vállalkozásmérettel, az idősebb életkorral és az alacsony exportarányával, ám ha a pénzügyi kultúra egyes elemeit vizsgáljuk, különbségek rajzolódnak ki e két vállalkozáscsoport között.

A vállalati gazdálkodói-pénzügyi kultúra indikátorainak vizsgálata kapcsán kapott eredményeink részben megerősítenek, de ki is kiegészítenek korábbi empirikus tapasztalatokat. Összhangban más innovációs kutatások eredményeivel (Ayyagari et al. 2011; Belitz–Lejparas 2016), mi is azt találtuk, hogy a belső (megtakarítások, stratégiai tartalék) és külső (pályázati támogatás, hitel) forrásokkal való rendelkezés jelentősen növeli a kisvállalati megújulás esélyét. Ugyanakkor eredményeink arra is rávilágítottak, hogy a közpénzekből származó külső forrásoknak a belső finanszírozási forrásoknál is meghatározóbb szerepe van a kisvállalati innovativitásban, és hogy az innovációtól való elfordulás hátterében elsősorban a belső tartalékképzés hiánya áll.

Kutatási eredményeink alapján az is jól látható, hogy a pénzügyi, gazdálkodási döntések megalapozottsága (szakmai formális tudás) növeli az innovativitás esélyét, viszont az innovációtól való elfordulás esélyét csökkenti. Ha a vállalkozástulajdonos és vezető pénzügyi döntéseit hétköznapi gyakorlatra, másoktól átvett mintákra és nem szisztematikus tudásszerzésre alapozza, és nem alkalmaz pénzügyi szakembert a cégnél, valószínűbb, hogy a vállalkozás „elfordul” további újítások bevezetésétől (a jövőben nem fog innoválni, annak ellenére, hogy korábban megtette). Ezen túl a korszerű banki-pénzügyi termékek, szolgáltatások ismerete és azok vállalkozási ügyekben való intenzív igénybevétele is meghatározó faktora a kisvállalati innovativitásnak. Mindez azt mutatja, hogy a gazdálkodás feltételeinek megteremtésében, alakításában megmutatkozó nyitottság és a vállalkozásban az újító teremtés és annak tervezése elválaszthatatlanul együtt jár.

Miután a gazdasági, szabályozási környezeti tényezők hatását mérő változókat is bevontunk az elemzésbe, azt találtuk, hogy az „aktív” innovatív kkv-k működését és növekedését a magas költségek és piaci tényezők (erős verseny, konkurensok összecsapása) nehezítik, míg az innovativitással szemben közömbös kkv-k működése és növekedése a költségtényezőkön túl függ az akadályként észlelt adminisztratív, állami

szabályozástól. Az innovációtól elforduló működését pedig emberierőforrás-deficit, túlzott adminisztráció és szabályozási környezet nehezíti. Mindezek az eredmények alátámasztják más kutatások tapasztalatait, miszerint a kkv-k számára a legfontosabb külső nehézséget a magas költségek, illetve finanszírozási problémák jelentik (Halpern–Muraközy 2010; Kiss 2014; Masso–Vahter 2007; Radas–Božić 2009).

Elemzésünkben kimutattuk, hogy az innovációval kapcsolatos attitűdök szerint – aktív, közömbös, elforduló és optimista csoportok – karakteresen eltérő az észlelt/ említett működési akadályok konstellációja: vagy kifejezetten *a piaci kihívások*, vagy *az állami* támogató-szabályozó környezet hiánya dominál a megnevezett nehézségek között.

Újdonságnak számít az a megállapításunk, hogy a kisvállalati üzleti előrelátás, a forrásteremtés, a döntések szakmai megalapozottsága és a korszerű finanszírozási technikák alkalmazása egyértelműen *hat az innovációra*. Ez pedig ráirányítja a figyelmet az *innovációt életető tudás*, a vállalkozói kompetenciák (tudás, attitűd, széles látókör, gazdálkodási kreativitás és problémamegoldás) és az alkalmazotti tudás megalapozásának és fejlesztésének fontosságára – az oktatásban, különösen a szakmai oktatásban.

Abstract: The study examines the factors determining the innovation activity of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Hungary, focusing on certain elements of the financial-economic culture. While many researches focus on the innovation and research and development (R+D) activities of enterprises, there is a lack of analysis of the relationship between small business innovation and entrepreneurial finance behavior and attitudes. In this study, we examine different groups of SMEs based on their realized and short-term planned innovation activity. We get a picture not only of innovations, but we examine also the factors behind their failure. The study demonstrates whether – beyond the basic corporate demographic and behavioral characteristics – a decision to innovate is influenced by the entrepreneurs' financial awareness and behavior. The examined influencing factors were the use of up-to-date financial products and services, the availability of different sources of finance, the planning of management and the soundness of financial management decisions. We also present how the market and socio-economic competition factors affect the decisions. For the analysis we used the data of a nationally representative survey prepared within the framework of our project in Institute of Sociology and Social Policy, Budapest, Corvinus University, entitled "Financial Culture in Hungary". The results of the multinomial logistic regression analysis point to the fact that the knowledge and creative use of new elements of financial culture among entrepreneurs (SMEs) is an important indicator of the competitiveness of the small business market. We also highlight the fact that the lack of internal provisioning and the inadequate foundation of corporate finance and management decisions are the main reasons for turning away from innovation.

Keywords: small and medium-sized enterprises, innovation, entrepreneurial finance

Irodalom

- Abrahám, J. – Strielkowski, W. – Vošta, M. – Šlajs, J. (2015): Factors that influence the competitiveness of Czech rural SMEs. *Agricultural Economics*, 61(10), 450–460. <http://dx.doi.org/10.17221/63/2015-AGRICECON>.
- Acs, Z. J. – Audretsch, D. B. (1990): *Innovation and Small Firms*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Antalóczy K. – Sass M. (2011): Kis- és közepes méretű vállalatok nemzetköziesedése – elmélet és empiria. *Külgazdaság*, 55(9–10), 22–33.
- Aralica, Z. – Racic, D. – Radic, D. (2008): Innovation propensity in Croatian enterprises: Result of a Community Innovation Survey. *South East European Journal of Economics and Business*, 3(1), 77–88.
- Atkinson, A. – Messey, F.-A. (2012): Measuring financial literacy: Results of The International Network on Financial Education (INFE) Pilot Study, OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions, No. 15, Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/20797117>.
- Audretsch, D. (1995): Innovation, growth and survival. *International Journal of Industrial Organization*, 13(4), 441–457.
- Avermate, T. – Viaene, J. – Morgan, E. J. – Crawford, N. (2003): Determinants of innovation in small food firms. *European Journal of Innovation Management*, 6(1), 8–17. <https://doi.org/10.1108/14601060310459163>.
- Avery, R. B. – Bostic, R. W. – Samolyk, K. A. (1998): The role of personal wealth in small business finance. *Journal of Banking and Finance*, 22(6–8), 1019–1061. [https://doi.org/10.1016/S0378-4266\(98\)00016-8](https://doi.org/10.1016/S0378-4266(98)00016-8).
- Ayyagari, M. – Demirgüç-Kunt, A. – Maksimovic, V. (2011): Firm innovation in emerging markets: The role of finance, governance, and competition. *Journal of Financial & Quantitative Analysis*, 46(6), 1545–1580. <https://doi.org/10.1017/S0022109011000378>.
- Bartha A. – Matheika Z. (2009): A magyar kis- és középvállalatok innovációs aktivitása és innovációpolitikai preferenciái egy felmérés tükrében. *Külgazdaság*, 53(7–8): 68–88.
- Baum, J. A. C. (1999): Organization ecology. In Clegg, S. R. – Hardy, C. (eds.): *Studying Organization: Theory and Method*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication, 71–108. <https://doi.org/10.4135/9781446218556>.
- Belitz, H. – Lejpras, A. (2016): Financing patterns of R&D in small and medium-sized enterprises and the perception of innovation barriers in Germany. *Science & Public Policy*, 43(2), 245–261. <https://doi.org/10.1093/scipol/scv027>.
- Berger, A. N. – Udell, G. F. (1998): The economics of small business finance: The roles of private equity and debt markets in the financial growth cycle. *Journal of Banking and Finance*, 22(6–8): 613–673. [https://doi.org/10.1016/S0378-4266\(98\)00038-7](https://doi.org/10.1016/S0378-4266(98)00038-7).

- Bessler, W. – Bittelmeyer, C. (2008): Patents and the performance of technology firms: Evidence from initial public offerings in Germany. *Financial Markets and Portfolio Management*, 22(4), 323–356. <https://doi.org/10.1007/s11408-008-0089-3>.
- Camisón-Zornoza, C. – Lapiedra-Alcamí, R. – Segarra-Ciprés, M. – Boronat-Navarro, M. (2004): A meta-analysis of innovation and organizational size. *Organization Studies*, 25(3), 331–361. <https://doi.org/10.1177/0170840604040039>.
- Castaldi, C. (2009): The relative weight of manufacturing and services in Europe: An innovation perspective. *Technological Forecasting and Social Change*, 76(6), 709–722. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2008.08.001>.
- Crepon, B. – Duguet, E. – Mairesse, J. (1998): Research innovation, and productivity: An econometric analysis at the firm level. NBER Working Paper 6696. National Bureau of Economic Research, Inc. <http://www.nber.org/papers/w6696.pdf>. (Letöltés: 2017. 11. 09.)
- Child, J. (2015): *Organization: Contemporary Principles and Practice*. 14 Ch. Organizing for Learning. Wiley: Chichester, West Sussex, UK.
- Csizmadia Z. (2004): Az innováció hálózatalapú megközelítése. Tudásáramlás, innovációs rendszerek, regionális hálózatok. Elméleti és metodológiai irányvonalak, nemzetközi és hazai tapasztalatok. MTA RKK NYUTI. <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/CsizmadiaZoltanInnovacioMunkakozi1.pdf>.
- Csizmadia Z. – Grosz A. (2011): *Innováció és együttműködés: A kapcsolathálózatok innovációra gyakorolt hatása*. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja.
- Csizmadia P. (2015): A szervezeti innováció és tudásfelhasználás mintái a magyar gazdaságban. PhD-értekezés. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/862/2/Csizmadia_Peter_thu.pdf.
- Czakó Á. – Győri Á. (2013): Kis- és közepes vállalkozások, megújulás, együttműködés. *Statistikai Szemle*, 91(3), 229–254.
- Donaldson, L. (1987): Strategy and structural adjustment to regain fit and performance: In defense of contingency theory. *Journal of Management Studies*, 24(1), 1–24. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.1987.tb00444.x>.
- Európai Bizottság (2010): Európa 2020. Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája. Brüsszel. http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_HU_ACT_part1_v1.pdf.
- Farkas J. (1974): *Az ötlettől a megvalósulásig* (Szociológiai tanulmányok sorozat). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Farkas J. (2002): Az innovációpolitika társadalmi meghatározottsága. *Szociológiai Szemle*, 2: 77–98.
- Farkas J. (2003): Kell egy társadalomtudós? (interjú) Neumann János Számítógép-tudományi Társaság (NJSZT) Informatikatörténeti Fórum (iTF), 195–213. http://itf2.njszt.hu/324rtr4/uploads/farkas_janos.pdf.

- Freel, M. S. (2000): Barriers to product innovation in small manufacturing firms. *International Small Business Journal*, 18(2), 60–80. <https://doi.org/10.1177/0266242600182003>.
- Goto, A. – Suzuki, K. (1989): R&D capital, rate of return on R&D investment and spillover of R&D in Japanese manufacturing industries. *Review of Economics and Statistics*, 71(4), 555–564. <https://doi.org/10.2307/1928096>.
- Gregory, B. T. – Rutherford, M. W. – Oswald, S. – Gardiner, L. (2005): An empirical investigation of the growth cycle theory of small firm financing. *Journal of Small Business Management*, 43(4), 382–392. <https://doi.org/10.1111/j.1540-627X.2005.00143.x>.
- Griffith, R. – Huelgo, E. – Mairesse, J. – Peters, B. (2006): Innovation and productivity across four European countries. *Review of Economic Policy*, 22(4), 483–498.
- Grolmusz V. (1961): Tudományszervezési tájékoztató. MTA Tudományszervezési Csoport. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mtak_tsztkf/.
- Hadjimanolis, A. (1999): Barriers to innovation for SMEs in a small less developed country (Cyprus). *Technovation*, 19(9), 561–570. [https://doi.org/10.1016/S0166-4972\(99\)00034-6](https://doi.org/10.1016/S0166-4972(99)00034-6).
- Halmi P. (2007): Növekedési kilátások az EU-ban és Magyarországon: A lisszaboni stratégia lehetőségei. In: Farkas B. (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. Szeged: JATEPress, 71–93.
- Halpern L. – Muraközy B. (2010): Innováció és vállalati teljesítmény Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 57(4), 293–317.
- Hashi, I. – Stojčić, N. (2013): The impact of innovation activities on firm performance using a multistage model: Evidence from the community innovation survey 4. *Research Policy*, 42(2), 353–366. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.09.011>.
- Havas A. (2014): Mit mér(j)ünk? *Közgazdasági Szemle*, 61(9), 1022–1059.
- Hoffman, K. – Parejo, M. – Bessant, J. – Perren, L. (1998): Small firms, R&D technology and innovation in the UK: A literature review. *Technovation*, 18(1), 39–55. [https://doi.org/10.1016/S0166-4972\(97\)00102-8](https://doi.org/10.1016/S0166-4972(97)00102-8).
- Hölzl, W. – Janger, J. (2014): Distance to the frontier and the perception of innovation barriers across European countries. *Research Policy*, 43(4), 707–725. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2013.10.001>.
- Inzelt A. (2011): Innováció és nemzetköziesedés a kicsik világában: Egy e-felvétel eredményei. *Külgazdaság*, 55(9–10), 122–154.
- Inzelt A. – Szerb L. (2003): Az innovációs aktivitás vizsgálata ökonometriaival módszerekkel. *Közgazdasági Szemle*, 50(11), 1002–1021.
- Kállay L. – Imreh Sz. (2004): *A kis- és középvállalkozás-fejlesztés gazdaságtana*. Budapest: Aula.
- Keizer, J. – Dijstra, L. – Halman, J. I. M. (2002): Explaining innovative efforts of SMEs: An exploratory survey among SMEs in the mechanical and electrical engineering sector in The Netherlands. *Technovation*, 22(1), 1–13. [https://doi.org/10.1016/S0166-4972\(00\)00091-2](https://doi.org/10.1016/S0166-4972(00)00091-2).

- Kemp, R. G. M. – Folkerlinga, M. – de Jong, J. P. J. – Wubben, E. F. M. (2003): Innovation and firm performance: Scales research reports. Zoetermeer: EIM Business and Policy Research. <http://www.ondernemerschap.nl/pdf-ez/H200207.pdf>. (Letöltés: 2017. 12. 18.)
- Kickul, J. – Gundry, L. (2002): Prospecting for strategic advantage: The proactive entrepreneurial personality and small firm innovation. *Journal of Small Business Management*, 40(2), 85–97. <https://doi.org/10.1111/1540-627X.00042>.
- Kiss J. (2014): Az innováció hatása a vállalati teljesítményre és versenyképességre. *Közgazdasági Szemle*, 61(3), 299–314.
- Klapper, L. F. – Lusardi, A. – Panos, G. A. (2012): Financial literacy and the financial crisis. NBER Working Paper No. 17930, National Bureau of Economic Research. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2038765>.
- Knight, G. A. – Cavusgil, S. T. (2004): Innovation, organizational capabilities, and the born-global firm. *Journal of International Business Studies*, 35(4), 334–334.
- Kornai, J. (2010): Innovation and dynamism: Interaction between system and technical progress. *Economic of Transition*, 18(4), 629–670. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0351.2010.00396.x>.
- Kotey, B. – Meredith, G. G. (1997): Relationship among owner: Manager personal values, business strategies, and enterprise performance. *Journal of Small Business Management*, 35(2), 37–61.
- Kuczi T. (2011): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapesti Corvinus Egyetem. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_11_Kuczi_Tibor_Kisvallalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet/ch04.html.
- Laforet, S. (2013): Organizational innovation outcomes in SMEs: Effects of age, size, and sector. *Journal of World Business*, 48(4), 490–502. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2012.09.005>.
- Lee, N. – Sameen, H. – Cowling, M. (2015): Access to finance for innovative SMEs since the financial crisis. *Research Policy*, 44(2), 370–380. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.09.008>.
- Leiponen, A. (2005): Skills and innovation. *International Journal of Industrial Organization*, 23(5–6), 303–323. <https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2005.03.005>.
- Lesáková, E. (2014): Evaluating innovations in small and medium enterprises in Slovakia. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 110: 74–81. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.849>.
- Lichtenberg, F. – Siegel, D. (1991): The impact of R&D investment on productivity: New evidence used linked R&D-LDR data. *Economic Inquiry*, 29(2), 203–228.
- Lööf, H. – Heshmati, A. (2006): On the relationship between innovation and performance: A sensitivity analysis. *Economics of Innovation and New Technology*, 15(4–5): 317–344. <https://doi.org/10.1080/10438590500512810>.
- Lusardi, A. – Mitchell, O. (2008): Planning and financial literacy: How do women fare? *American Economic Review*, 98(2), 413–417. <https://doi.org/10.1257/aer.98.2.413>.

- Lusardi, A. – Scheresberg, C. (2013): Financial literacy and high-cost borrowing in the United States. NBER Working Paper No. 18969, National Bureau of Economic Research: Cambridge. <http://www.nber.org/papers/w18969>. (Letöltés: 2018. 02. 18.)
- Makó, Cs. – Illéssy, M. – Csizmadia, P. (2013): Measuring organisational innovation: The example of the European Community Innovations Survey (CIS). *Vezetéstudomány*, 44(5), 2–15.
- Makó, Cs. – Illéssy, M. – Mitchell, B. (2014): Systemic country differences in the European innovation performance – Does institutional context matter? *Vezetéstudomány*, 45(11), 2–10.
- Mairesse, J. – Mohnen, P. (2010): Using innovations surveys for econometric analysis. NBER Working Paper No. 15857, National Bureau of Economic Research: Cambridge. <http://www.nber.org/papers/w15857>. (Letöltés: 2018. 01. 17.)
- Masso, J. – Vahter, P. (2007): Innovation and firm performance in a catchingup economy: Micro evidence on innovation and development (MEIDE). Maastricht Economic and Social Research and Training Centre on Innovation and Technology (UNU-MERIT). http://www.merit.unu.edu/MEIDE/papers/2007/MASSO_VAHTER_Innovation%20and%20firm%20performance%20in%20a%20catching-up%20economy.pdf. (Letöltés: 2018. 01. 06.)
- Mohnen, P. – Roëller, L.-H. (2005): Complementarities in innovation policy. *European Economic Review*, 49(5), 1431–1450. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2003.12.003>.
- Najda-Janoszka, M. – Kopera, S. (2014): Exploring barriers to innovation in tourism industry: The case of southern region of Poland. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 110: 190–201. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.862>.
- Nguyen, N. – Pham, Q. N. – Nguyen, D. C. – Nguyen, D. N. (2007): Innovation and export of Vietnam's SME sector. Vers. Paper 3256. Munich Personal Repec Archive (MPRA). <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/3256>. (Letöltés: 2017. 12. 18.)
- OECD (1997): OECD Proposed Guidelines for Collection and Interpreting Technological Innovation Data: Oslo Manual. Paris: OECD Publications.
- OECD (2005): Proposed Guidelines for Collection and Interpreting Technological Innovation Data: Oslo Manual. Third Edition. Paris: OECD Publications.
- OECD/INFE (2016): International Survey of Adult Financial Literacy Competencies. <http://www.oecd.org/daf/fn/financial-education/OECD-INFE-International-Survey-of-Adult-Financial-Literacy-Competencies.pdf>. (Letöltés: 2018. 02. 06.)
- Pellegrino, G. – Savona, M. (2013): Is money all? Financing versus knowledge and demand constraints to innovation. UNU-MERIT Working Paper, 2013–2029. http://druid8.sit.aau.dk/acc_papers/r3q5iynj5m74k7rx5yuj53ivftg2.pdf. (Letöltés: 2017. 11. 25.)
- Pfeffer, J. (1982): *Organizations and Organization Theory*. Marshfield, MA: Pitman.

- Popescu, N. E. (2014): Entrepreneurship and SMEs innovation in Romania. *Procedia Economics and Finance*, 16 (Supplement C): 512–520. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00832-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00832-6).
- Predișcan, M. – Roiban, R. N. (2014): The main forces driving change in the Romanian SME's. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 124: 236–245. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.02.482>.
- Przychodzen, J. – Przychodzen, W. (2015): Relationships between eco-innovation and financial performance: Evidence from publicly traded companies in Poland and Hungary. *Journal of Cleaner Production*, 90: 253–263. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.11.034>.
- Radas, S. – Božić, L. (2009): The antecedents of SME innovativeness in an emerging transition economy. *Technovation*, 29(6), 438–450. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2008.12.002>.
- Roud, V. (2007): Firm-level research on innovation and productivity: Russian experience. ISSEK Working Paper. Moscow: Institute of Statistical Studies and Economics of Knowledge, Higher School of Economics. doi=10.1.1.596.8971&rep=rep1&type=pdf. (Letöltés: 2017. 12. 07.)
- Salavou, H. – Lioukas, S. (2003): Radical product innovations in SME: The dominance of entrepreneurial orientation. *Creativity and Innovation Management*, 12(2), 94–108. <https://doi.org/10.1111/1467-8691.00272>.
- SBA Fact Sheet – Hungary (2016). European Commission, Brüsszel. <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/22382/attachments/16/translations/en/renditions/pdf+%3d3&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>
- Schumpeter, J. A. (1939): *Business Cycles*. New York, London: McGraw-Hill.
- Shockey, S. – Seiling, S. B. (2004): Moving into action: Application of the transtheoretical model of behavior change to financial education. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 15(1), 41–52.
- Szakály D. (2013): *Innovációmenedzsment*. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0046_02_inno/tananyag/13_1.html.
- Szalai S. (1964) Az ipari kutatás tervezése és szervezése. Válogatott fejezetek a kutatástervezés és kutatásszervezés elméletéből és módszertanából, különös tekintettel az ipari kutatásra és a hazai kutatóintézményi hálózat viszonyaira. Veszprémi Vegyipari Egyetem, Veszprém, kézirat, egyetemi jegyzet VVE-18/1964.B.

Függelék

F1. táblázat: A kkv-k megoszlása létszámkategóriák, gazdasági ágak és régiók szerint, %

	Pénzügyikultúra-kutatás (minta)	Teljes sokaság (KSH)
Létszám szerinti vállalatméret (fő)		
10–19 fő	56,7	56,1
20–49 fő	29,2	29,4
50–249 fő	14,1	14,5
Gazdasági ágak		
Feldolgozóipar, élelmiszeripar	23,2	24,1
Építőipar	16,2	15,6
Kereskedelem	24,3	24,7
Szolgáltatás	36,2	35,6
Régió		
Közép-Magyarország	43,9	44,3
Közép-Dunántúl	9,5	9,3
Nyugat-Dunántúl	9,7	9,6
Dél-Dunántúl	7,1	7,1
Észak-Magyarország	6,9	7,0
Észak-Alföld	10,7	10,7
Dél-Alföld	12,2	12,04

F2. táblázat: Az elemzésben használt változók általános statisztikái

Változók	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
Függő változó					
A kkv az innováció(k) megvalósításában...					
Aktív	945	0,33	0,472	0	1
Közömbös	945	0,41	0,493	0	1
Visszavonuló	945	0,13	0,339	0	1
Passzív optimista	945	0,12	0,324	0	1
Független változók					
Méret					
10–19 fő	1000	0,57	0,496	0	1
20–49 fő	1000	0,29	0,455	0	1
50–249 fő	1000	0,14	0,348	0	1
Ágazat					
Feldolgozóipar és élelmiszeripar	975	0,23	0,422	0	1
Építőipar	975	0,16	0,369	0	1
Kereskedelem	975	0,24	0,429	0	1
Üzleti szolgáltatás és egyéb kvalifikált szolgáltatás	975	0,21	0,408	0	1
Szállítás és idegenforgalom	975	0,15	0,359	0	1
Alapítás időpontja					
1997 előtt	982	0,52	0,500	0	1
1997–2007 között	982	0,32	0,480	0	1
2007 után	982	0,12	0,329	0	1
Export (10% feletti exportarány)	863	0,26	0,439	0	1
Korszerű banki termékek alkalmazása					
Egyet sem használ	875	0,20	0,403	0	1

Egyet használ	875	0,22	0,419	0	1
Kettőt használ	875	0,25	0,435	0	1
Hármat használ	875	0,21	0,408	0	1
Legalább négyet használ	875	0,10	0,303	0	1
Megtakarítás	974	0,53	0,499	0	1
Tartalék	989	0,87	0,332	0	1
Pályázati támogatás	980	0,31	0,464	0	1
Beruházási hitel	1000	0,36	0,479	0	1
Formális képzés	987	0,63	0,483	0	1
Pénzügyi szakember	993	0,42	0,493	0	1
Költségtényezők	976	0,00	1,000	-1,807	1,463
Állam szerepe	953	0,00	1,000	-1,354	2,330
Piaci tényezők	957	0,00	1,000	-1,462	2,193
Emberi erőforrás	993	0,00	1,000	-1,213	1,875
Egyéb kontrollváltozók					
Regionális elhelyezkedés					
Központi régió	1000	0,44	0,497	0	1
Fejlettebb vidéki régiók	1000	0,19	0,394	0	1
Kevésbé fejlett régiók	1000	0,37	0,483	0	1
Székhely településtípusa					
Budapest	1000	0,31	0,463	0	1
Megyeszékhely	1000	0,21	0,408	0	1
Város	1000	0,31	0,464	0	1
Község	1000	0,16	0,370	0	1
Tulajdoni struktúra (Többségi külföldi tulajdon)	989	0,10	0,304	0	1

F3. táblázat: A kisvállalati innovatív aktivitás és a magyarázó változók közötti korreláció

Magyarázó változók	Korrelációs együttható
Cégdemográfiai és magatartási jellemzők	
Méret	0,072*
Ágazat	-0,083*
Alapítás időpontja	0,071*
Export	0,159**
Pénzügyi-gazdálkodói kultúra indikátorai	
Korszerű banki termékek	0,154**
Megtakarítás	0,134*
Tartalék	0,116*
Pályázati támogatás	0,177**
Beruházási hitel	0,109**
Formális képzés	-0,095**
Pénzügyi szakember	0,128**
Társadalmi-gazdasági környezeti változók	
Költségtényezők	0,114**
Állam szerepe	0,088**
Piaci tényezők	0,083*
Emberi erőforrás	0,094**

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Szociológiai Szemle 29(1):117–145 .

Hálózati hatások a belföldi migrációban

Németh Brigitta – Lőrincz László

nemeth.brigitta@krtk.mta.hu; laszlo.lorincz@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2018. 08. 27.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 03.14.

Elfogadás: 2019. 04. 01.

Összefoglaló: Kutatásunk a kapcsolatháló magyarországi vándorlásban játszott szerepével foglalkozik. A korábbi vizsgálatok elsősorban a nemzetközi vándorlásban mutatták ki a kapcsolatháló hatását a migrációra, tanulmányunkban ezt a belföldi migráció kapcsán elemezzük. Modellünkben a származási települések és a célhely-alternatívák infrastrukturális és gazdasági jellemzői mellett a hálózati hatások további push és pull faktorokként jelennek meg. Az elemzésbe bevontuk a települések jellemzőit a T-STAR adatbázis alapján, a települések közti távolságot pedig az útidővel jelöltük. A kapcsolatháló hatását az elmúlt évek vándorlásával és az iWiW közösségi hálón fenntartott kapcsolatokkal mértük. A longitudinális adataink a 2000–2014 közötti időszakra, a keresztmetszeti modellek pedig 2014-re vonatkoznak. A statisztikai elemzésekhez többszintű (multilevel) és fixhatás modelleket használtunk. Eredményeink azt mutatják, hogy mind az elvándorlással, mind a letelepedéssel szignifikáns és pozitív összefüggésben vannak a kapcsolathálózati jellemzők – mind a korábbi évek vándorlása, mind a közösségi hálón fenntartott kapcsolatok hatással vannak az aktuális évi vándorlás mértékére.

Kulcsszavak: belföldi migráció, kapcsolatháló, kumulatív okság, hálózati hatás, helyhasznosság, közösségi háló

Bevezetés

A mobilitás vagy vándorlás, valamint az azzal kapcsolatos társadalmi és gazdasági jelenségek már régóta a tudományos gondolkodás tárgyát képezik. A különböző elméletek a jelenség egy-egy aspektusát helyezik előtérbe. A munkaerőpiaccal, foglalkoztatottsággal és az iparszerkezeti sajátosságokkal, annak az egyes országok és területek közötti eltéréseivel – mint a migrációt alapvetően kiváltó strukturális okokkal – több elmélet is foglalkozik. Az egyén jövedelmi és fogyasztási lehetőségeinek maximális kihasználása, jólétének növelése szintén egy másik megközelítést ajánl a migrációs döntések vizsgálatához. Az ok-okozati és a vándorlást fenntartó folyamatok rendszere, a különböző, mikro-, makro-, mezoszintű perspektívák, a döntéshozási egység egyéni, családi vagy közösségi értelmezése megint másik fogalmi keretet kínál fel.

Egyéni szinten a célok, preferenciák, valamint az észlelt lehetőségek és korlátok mentén alakul ki a migrációs szándék. A megvalósításra egyéni erőforrások és „költség-haszon számítások” mellett a családi megfontolások, a kapcsolatháló, a gazda-

sági, társadalmi, politikai körülmények és a munkaerőpiaci lehetőségek is hatással vannak (Blaskó–Gödri 2014).

A migráció hálózatomléleti megközelítésének hagyományában a legtöbb esetben a családi és ismeretségi kapcsolatok költségsökkentő és hajlamosító szerepét vizsgálják. Például DaVanzo (1981) szerint a lakóhely-specifikus tőke és az információs költségek, tehát a kapcsolati tőke határozza meg az egyén migrációs hajlandóságát, vagy Deléchat (2001) a hálózat révén elérhető információk költség- és kockázatsökkentő természetével foglalkozik. A migrációs folyamat másik pontja, amely elemzésénél szintén kifizetődő a kapcsolathálózati megközelítés, a letelepedés célpontjának kiválasztása. Nowotny és Pennerstorfer (2012) például azt vizsgálják, hogy milyen tényezők befolyásolják a gazdasági lehetőségeken és az intézményi adottságokon kívül a letelepedési hely kiválasztását.

Ezenkívül fontos a láncmigráció jelensége, ami szintén a vándorlók kapcsolathálózatain keresztül ragadható meg. Az egyén a kapcsolatainak egy részét fenntartja a költözés után is, így a vándorlása újabb kapcsolatokat hoz létre a származási és a letelepedési hely között, ez pedig további vándorlást indukálhat. A korábbi migrációból származó kapcsolatok egyébként hasznosak a betelepülőknek, főleg, ha ezek az ismerősök előnyös munkaerőpiaci helyzetben vannak. Azonban negatív hatással is járhat egy csoport azonos időszakban való nagymértékű beáramlása, mivel a munkaerőpiac telítődése ronthatja a csoporttagok elhelyezkedési esélyeit és a bérszínvonalat is (Beaman 2012). Ennek ellenére az eddigi modellek alapján úgy tűnik, hogy mind a korábbi vándorlás, mind a fennálló kapcsolatok pozitív hatást gyakorolnak a vándorlásra (Bauer–Epstein–Gang 2002).

A hálózatok szerepének vizsgálata a migrációban kihívást jelent a szükséges adatok területén. Az egyik lehetőség a kérdőíves adatgyűjtés – ekkor azonban fontos, hogy ne csak a bevándorlók egymással való kapcsolatait vizsgálhassuk, hanem őket össze lehessen hasonlítani azokkal, akik nem vándoroltak el a származási területükről. Ilyen jellegű komplex adatgyűjtésre példa a Mexican Migration Project 1995, melynek adatait használják például Munshi (2003), Deléchat (2001), valamint Bauer, Epstein és Gang (2002). Másik lehetőség több adatforrás egyesítése, amire kevés példa akad (pl. Deléchat 2001), vagy pedig az adminisztratív, aggregált adatok használata. Ennek során ki lehet használni viszont azt, hogy – kifejezetten a kapcsolatháló információközvetítő szerepe miatt – a betelepülők jellemzően nagy arányban választanak egy adott települést szemben más, hasonló jellemzőkkel bíró településekkel. Ahhoz viszont, hogy a kapcsolatháló és a korábbi vándorlás hatását egyszerre tudjuk tesztelni, idősoros adatokra van szükség. Így a korábbi vándorlás esetén a kapcsolatok információközvetítő jellegét feltételezhetjük, szemben az adott származási helyről érkezők arányának hatásával. Idősoros adatok esetén elkülöníthetjük továbbá a közelmúltbeli vándorlás hatását az összes bevándorló hatásától a két település (pl. Bauer–Epstein–Gang 2002; Beaman 2012) vagy két régió közti vándorlás adatai alapján (Nowotny–Pennerstorfer 2012).

Megfigyelhető, hogy a korábbi kutatások elsősorban nemzetközi vándorlással foglalkoztak. Vizsgálatunkban a kapcsolathálók szerepét a belföldi vándorlás esetében vizsgáljuk, magyarországi települések között. Szerencsére hosszú időszorra vonatkozó adatokkal rendelkezünk a magyarországi települések közötti vándorlásról (a 2000–2014 közti éveket fogjuk elemezni). Emellett a települések közötti kapcsolatok sűrűségéről – szemben a korábbi kutatásokkal – közvetlen adatokat is bevonunk az elemzésbe, mégpedig az iWiW-adatbázis településszintre aggregált 2013-as adatainak felhasználásával.

A migrációs döntések *place utility* (helyhasznosság-) alapú vizsgálatában megkülönböztethetjük a küldő és a célterület jellemzőinek hatásait. A két komponenst azonban nem biztos, hogy ugyanazok a tényezők határozzák meg. A migrációs döntés folyamán ugyanis két elemet különböztethetünk meg (Wolpert 1965; Brown–Longbrake 1970), az egyik a migrációs hajlandóság, a másik pedig a letelepedés helyének kiválasztása. Így az elemzést is ennek megfelelően strukturáltuk, adataink segítségével lehetőségünk van mindkét esetben a kontextuális hatások vizsgálatára. A települések elhagyásával kapcsolatban azt elemezzük, hogy ha egy településnek relatíve több kifelé menő kapcsolata van, akkor igaz-e, hogy többen fognak elvándorolni? A célterület kiválasztása kapcsán pedig azt, hogy ha két település között erős a korábbi migrációs kapcsolat, vagy arányaiban sok a fenntartott kapcsolat, akkor az elvándorló nagyobb eséllyel választja-e azt a bizonyos települést más alternatívákhoz képest?

Kapcsolódó elméletek és kutatások

A migráció közgazdasági megközelítései

A migrációs áramlatok első modelljét, a push-pull elméletet Ravenstein (1889) fogalmazza meg. A fő megállapítása, hogy a potenciális elvándorlókat a célterületen elérhető lehetőségek bevándorlásra sarkallják, míg a korábbi lakhely kedvezőtlen körülményei kivándorlásra ösztönzik. A migráció volumenét és irányát e két tényező mellett a vándorlás távolsága határozza meg elmélete szerint. Dorigo és Tobler (1983) ezt úgy fogalmazza meg, hogy push faktorok azok az élethelyzetek, melyek miatt az egyén elégedetlen az aktuális lakóhelyével, a pull faktorok pedig azok a tulajdonságai a célhelynek, melyek miatt az vonzónak tűnik. A két település közti távolság megadható kilométerben, útidőben, útköltségben, társadalmi távolságban vagy munkalehetőségekben is. Brown és Longbrake (1970) a migrációs folyamatot kifejezetten két fázisba sorolják: (1) az új lakóhely keresésére vonatkozó döntés, és (2) az alternatív helyek közötti döntés az összehasonlított helyhasznosságuk alapján. Ez felhívja a figyelmet a migrációnak arra az aspektusára, hogy az elvándorlásra és a célhely kiválasztására vonatkozó döntést befolyásoló tényezők eltérhetnek egymástól (Sell - DeJong 1978).

A neoklasszikus közgazdaságtan elméletei szerint a migráció a munkaerő globális keresletének és kínálatának kiegyenlítését célzó mechanizmus. Azokból az

országokból, ahol jelentős munkaerőtöbblet van és a bérszínvonal alacsony, a bérkülönbségek hatására a munkások a magasabb bért kínáló helyekre települnek. Ennek eredményeként a kibocsátó területeken a munkaerő-felesleg csökken, a bérek is emelkedni kezdenek, a befogadó területeken pedig ezzel ellentétes tendenciák érvényesülnek. Ez a kiegyenlítődés az elmélet szerint egy egyensúlyi állapot kialakulásáig tart. Ezzel ellentétben Harris és Todaro (1970) kétszektoros modelljükben bemutatják, hogy ha a dolgozók a várható jövedelem alapján döntenek a vidékről városokba költözésről, akkor – amíg a városi bérek magasabbak a vidékinél – jelentős migráció indul meg a városok felé, ami ott munkanélküliséget okoz.

A történeti strukturális iskolához tartozó szegmentált munkapiac elmélete (Piore 1979) szerint a háború után gyorsan fejlődő nyugat-európai országokban létezik egy primer és egy szekunder munkaerőpiac. Az első jól fizető állásokkal, erős érdekképviseléssel rendelkező, biztonságos piac. Ettől elkülönülve létezik egy szekunder munkaerőpiac is, ahol rosszabb munkakörülmények, alacsonyabb kereseti lehetőség érhetőek el, viszont nincs, vagy könnyen teljesíthető a belépési küszöb, így a bevándorlók széles tömegei számára is nyitva áll (Hagen-Zanker 2008).

A makrogazdasági modellekhez hasonlóan a mikrogazdasági modellek is az egyén migrációs döntésére épülnek. Az egyén – racionális cselekvőnek feltételezve – akkor dönt a migráció mellett, ha az nettó hasznot hoz, vagyis a költségeket levonva is nyereséges (gazdasági, pszichológiai tényezőket is figyelembe véve). Sjaastad (1962) a migrációt mint az egyensúly irányába ható mechanizmust vizsgálja, és erőforrás-allokációs keretbe helyezi. Mivel a migráció erőforrásokat igénylő tevékenység is egyben, a cél a migrációs beruházások megtérülésének a meghatározása. Az egyéni költségeket pénzbeli és nem pénzbeli költségekre bontja; az előbbiek közé tartoznak a költözés anyagi terhei, míg az utóbbiak magukban foglalják a megváltozott környezet „pszichés” költségeit. A migráció megtérülése a nominális jövedelem változásából, a foglalkoztatás költségeinek változásából, az árak változásából vagy e három kombinációjából ered. Az így meghatározott pénzkészletek pedig eléggé általánosak ahhoz, hogy nem csak a lakóhelyváltás révén elért jövedelmkülönbségből eredő megtérüléseket, hanem az áttelepülő fogyasztói minőségében elért eredményeket is magukban foglalják.

A migráció új közgazdaságtana elsősorban azzal hoz újdonságot, hogy a migrációs döntéseket nem egyének, hanem családok, közösségek szintjén magyarázza. Itt a kockázatok minimalizálása jelenik meg elsődleges szempontként. A migráció nem egyszerűen a család jövedelmének növelésére szolgál, hanem hozzájárul a jövedelemforrások diverzifikációjához is. Azt az összefüggést állapítja meg, hogy a tudományos elemzéshez a családokra, háztartásokra vagy más, kulturálisan meghatározható, termelési és fogyasztási egységekre kell támaszkodni, nem pedig az elszigetelt egyénre. Stark és Bloom (1985) ezt a folyamatot úgy definiálják, hogy a migrációkutatás kiterjesztette azon változók tartományát, amelyek a térbeli munkaerő-eloszlási döntésekre hatással vannak. Az elmélet rámutat a szélesebb társadal-

mi jelenségek és interakciók szerepére a migrációs magatartás meghatározásában. A referenciacsoporton belüli relatív helyzet értelmezése például pszichés költségeket vagy előnyöket – a relatív depriváció vagy relatív elégedettség érzéseit eredményezi. Egy személy áttelepülését pedig meghatározhatja a relatív pozíció vagy a referenciacsoport megváltoztatásának törekvése is. A vándorlásra vonatkozó döntéseket tehát gyakran az áttelepülő és a nem áttelepülők csoportja közösen hozza meg, valamint a költségeket és a megtérüléseket is megosztják.

A migrációs vizsgálatok egyik legáltalánosabb következtetése az életkor és a migráció közötti kapcsolatot. Számos életciklus-esemény lehet fontos az egyén vagy egy család migrációs döntésében. Ilyen a házasság, válás, gyermekvállalás, vagy a gyermekek leválása, tanulmányok befejezése, nyugdíjazás. Más egyéni jellemzők, amelyek szintén gyakran életciklusokhoz kapcsolódnak, szintén fontosak lehetnek. Ilyenek a munkapiaci státusz, kereset, tanulmányok, a megszerzett készségek és képzettség, életkor, nem, egészségi állapot (Greenwood 1997). Migráció gyakran fordul elő ezeknek az életciklusoknak a váltásakor, mivel megváltozik az egyén vagy család szükséglet- és lehetőségstruktúrája, ennek nyomán a lakóhely költség-haszon vonzata. A fiatalabb életkorokban jellemzően nagyobb a realizálható haszon, az idősebb életkorokban viszont inkább a ráfordításoldal (a költözéssel járó kellemetlenségek) növekszik.

A fiatalok (férfiak és nők is) könnyebben változtatnak lakóhelyet, mint az idősek. Az ilyen vándorlás költsége az emberi beruházás egy formáját képezi. A fiatalabbak számára több év áll rendelkezésre, amely alatt realizálhatják az ilyen jellegű beruházást. Ennélfogva a kisebb bérkülönbség is gazdaságilag előnyössé teszi számukra a költözést – a fiatalok a vándorlásba való beruházásból magasabb járadékra számíthatnak, mint az idősebbek. Ez a különbség magyarázhatja meg a szelektív vándorlást anélkül, hogy a fiatalok és az idősek közötti szociológiai különbségeket vizsgálnánk (Schultz 1983).

Clark és Hunter (1992) az Egyesült Államok megyéi 1970–1980 közti nettó vándorlásának adatain az emberi tőke, a közjavak és az elérhető szolgáltatások összefüggéseit vizsgálták az életkor-specifikus migrációval kapcsolatban. Azt találták, hogy a munkalehetőségek, az adópolitika és a szolgáltatások is az életciklustól függően gyakorolnak hatást a vándorlásra. A kereseti lehetőségek leginkább az aktív korú férfiak számára, a szolgáltatások pedig a középkorú és idősebb férfiak számára fontosak. A fiskális környezet hatása szintén összefügg az életkorral, a legmagasabb keresetű életkorban a férfiak elkerülik a magas jövedelemadót meghatározó közigazgatást, és ez a későbbi életkorokban is így marad; nem preferálják a magas örökösödési vagy ingatlanadót megállapító megyéket.

A kapcsolathálók szerepe a migrációban

Az 1980-as évektől – elsősorban az amerikai és nyugat-európai szakirodalomban – megjelenik a kapcsolathálóknak és a bennük rejlő kapcsolati tőke szerepének vizsgálata a migrációs folyamatok különböző szakaszaiban (Boyd 1989). DaVanzo (1981)

szerint a lakóhely-specifikus tőke és az információs költségek mentén a kapcsolati tőke határozza meg az egyén migrációs hajlandóságát.

A kapcsolathálózatok jelentősége arra vezethető vissza, hogy a migráció során az emberek számos költséggel szembesülnek azzal kapcsolatban, hogy hogyan tájékozódjanak, milyen módon lehet munkához jutni, stb. – a kapcsolatokon keresztül megszerezhetők ezek az értékes információk, így csökkentik a migrációval járó költségeket és kockázatokat. Emiatt a családban vagy a közösségben meglévő migrációs tapasztalat befolyásolja az egyének migrációs döntéseit (Massey et al. 1993; Deléchat 2001).

Az elemzések emellett rávilágítanak arra, hogy a kapcsolathálókat hatása már a potenciális elvándorlók kiválasztódásában is érvényesül. Az információk és az általuk elérhető erőforrások befolyásolják a migrációs döntést, hosszú távon pedig a kapcsolathálókat tartják működésben a küldő és fogadó ország közötti vándormozgalmakat. Egyéni szinten nagyobb valószínűséggel vándorolnak ki azok, akik rendelkeznek kapcsolatokkal az adott célországban; közösségi szinten pedig gyakoribb a migráció ott, ahol a közösségből már sokan kivándoroltak, vagy rendelkeznek migrációs tapasztalattal. A kapcsolathálóknak ezen túlmenően nemcsak a migráció kibontakozásában és fenntartásában van szerepük, hanem a bevándorlók fogadó országbeli kezdeti adaptációját és hosszú távú beilleszkedését is meghatározzák (Hautzinger–Hegedűs–Klenner 2014).

Haug (2008) a közösségi és rokonsági kapcsolatokat push és pull tényezőként értelmezi. Arra az eredményre jut, hogy a lakóhelyen fennálló kapcsolatok az elvándorlás ellenében hatnak, mivel az erős közösségi kötődés, az abba való befektetések csökkentik a migrációs hajlandóságot; a letelepedés helyén fennálló kapcsolatok pedig a célhely pull faktoraként hatnak az információáramlás és a relokáció utáni beilleszkedés segítése révén.

Kutatásunk során azt feltételezzük, hogy ez a hatás a belföldi migráció esetében is fennáll.

Feltételezzük, hogy a kiterjedt külső kapcsolathálóval rendelkező településekről nagyobb arányban vándorolnak el, mint onnan, ahol a kapcsolatok nagyobb része a településen belül áll fenn (H1/a).

A kumulatív oksági hatás elmélete szerint a migrációra jellemző, hogy egyrészt egyre elterjedtebbé válik, másrészt az is, hogy a demográfiai, társadalmi és gazdasági bázisa szintén kiszélesedik. Ez elméletileg abból fakad Massey és munkatársai (1993) szerint, hogy a migráció úgy befolyásolja a személyes motivációkat és a társadalmi struktúrát is, hogy ösztönzi a további vándorlást. Így a migráció öngerjesztő folyamattá válik, és egyre inkább függetlenedik azoktól a feltételektől, melyek eredetileg kiváltották. Eszerint a kezdeti vándorlás után a további mozgások valószínűsége az időben előrehaladva is nő. Ebben a kapcsolathálókat önfenntartó természete mellett további tényezők is szerepet játszanak. A kutatások alapján hat olyan társadalmi-gazdasági tényező azonosítható, amelyek potenciálisan hatást gyakorolnak a

migrációra ilyen kumulált formában: a jövedelemeloszlás, a föld eloszlása, a mezőgazdasági termelés szerkezete, a migráció kultúrája, a humán tőke regionális eloszlása és a munka társadalmi címkézése (Massey et al. 1993, 1994).

Abban az esetben tehát, ha egy településről jelentős az elvándorlás, akkor az öngerjesztővé válhat e mechanizmusokon keresztül. A korábban elköltözöttek fenn tartják a kapcsolatot a még otthon maradottakkal, emiatt nő a külső kapcsolatok aránya az ottmaradók körében. E kapcsolatokon keresztül az elköltözők megoszthatják tapasztalataikat az ottmaradókkal, csökkentve a „vándorlási befektetés” bizonytalanságát. Hosszú távon egyfajta migrációs kultúra (Gyáni 2003) alakulhat ki, szemben a helyben maradás és helyben érvényesülés alternatívájával. Emiatt a belföldi vándorlás kapcsán azt feltételezzük, hogy nem csak a külső kapcsolatok aránya, de a múltbeli vándorlás is összefügg az elvándorlás valószínűségével.

Azokon a településeken, ahol magas a korábbi évek elvándorlási aránya, magas lesz az adott évi elvándorlás aránya is ($H1/b$).

A kapcsolatháló fontos szerepe, hogy nem csak a migrációról általában biztosítanak információt, hanem számos praktikus tapasztalattal szolgálnak a konkrét településekről is. Az egyik leglényegesebb ezek közül, hogy az ismerősök segíthetik a letelepedőt a munkaerőpiacon megfelelő állást találni. Ezzel kapcsolatban Beaman (2012) az Egyesült Államok városaiban élő különböző etnikai háttérű bevándorlók esetében azt találja, hogy ha a hálózat tagjainak száma megnő rövid távon (az azonos évben vagy az előző évben letelepedettek között), akkor romlanak a munkaerőpiaci esélyek. Ezzel szemben, ha a hálózatban az érkezés időpontjában nagyszámú korábban letelepedett, foglalkoztatott munkavállaló van, akkor az újonnan letelepültek elhelyezkedési valószínűsége nő. Kutatásában ezzel arra mutat rá, hogy nem csak a kapcsolatháló mérete, de tulajdonképpen a „minősége” is meghatározó az elérhető nyereségek szempontjából.

Nowotny és Pennerstorfer (2012) azt vizsgálják az európai régiókban, hogy a migráció célpontjának kiválasztását milyen tényezők befolyásolják a gazdasági lehetőségeken és az intézményi adottságokon kívül. Eredményeik azt mutatják, hogy az etnikai hálózat mérete kifejezetten fontos szempont a letelepedés helyének megválasztásakor, és a bevándorlók csak komoly anyagi kompenzáció esetén hajlandóak olyan helyre költözni, ahol a saját etnikumuk még nincs képviselve, vagy csak kisebb mértékben.

Ebből adódik a következő, a letelepedés helyének kiválasztására vonatkozó hipotézisünk:

H2/a: Egy településről inkább azokra a településekre vándorolnak az emberek, amelyek lakóival több kapcsolattal rendelkeznek.

Bauer, Epstein és Gang (2002) arra tesznek kísérletet, hogy a hálózati hatást elkülönítsék a nyájhatástól. A hálózati hatással szemben nyájhatásnak nevezik a korábbi évek migrációjának hatását, és arra számítanak, hogy a kapcsolathálón keresztül elérhető információk naprakészek, így az adott helyen addig folytatódik a bevándorlók

letelepedése, amíg az ott élők körülményei valóban jók (tehát a bevándorló profitál a hálózattól). Ezzel szemben a nyájhatás nem ilyen pontos információk alapján érvényesül, így a migráció akkor is fennmarad, amikor a további bevándorlás már rontja a kilátásokat. A szerzők feltételezése szerint a két hatás egyszerre is létezik, számítanak ezek interakciójára. Eredményeik azt mutatják, hogy a mexikóiak aránya a település népességén belül összefüggést mutat azzal, hogy mekkora valószínűséggel választják további mexikói bevándorlók azt a települést letelepedésük célpontjául. A hatás fordított U alakú mintázatot ad, és az etnikum 10%-os részarányánál van a csúcspontja – a hálózati hatás a népességen belüli 10%-os arányig vonzza az újabb bevándorlókat. Emellett érvényesül a nyájhatás, vagyis megelőző évi 1%-os emelkedés a településen letelepedők számában 0,53%-kal növeli adott évben a település kiválasztásának valószínűségét egy következő bevándorló döntésében. A migráció önfenntartó természete tehát különböző visszacsatolási mechanizmusok révén jut érvényre.

A letelepedés helyének kiválasztását a fenti két, egymástól különböző, de párhuzamosan működő mechanizmus is befolyásolja, melyek ugyanabba az irányba hatnak. E probléma mentén a következő hipotézist adjuk hozzá a letelepedés helyének kiválasztásával foglalkozó modellhez:

H2/b: A korábbi évek nagymértékű vándorlása két település viszonylatában nagyobb mértékű vándorlást valószínűsít a következő évben is.

A kapcsolathálók szerepe nem feltétlenül egyezik meg minden demográfiai csoportban. Például Oldakowski és Roseman (1986) kutatásának eredményei is jelentős változást mutatnak a migrációs szándékre vonatkozóan az életciklus során. Kutatásukban a származási településen belüli kapcsolatok két csoportban voltak fontosak, a fiatalok és az idős felnőttek esetében – míg a nyugdíjazás előtt állók korcsoportjában a személyes jellemzők voltak a legmeghatározóbbak a vándorlási szándékkal való összefüggésben.

A kapcsolatok online fenntartása

A közösségi oldalak támogatják mind a meglévő kapcsolatok fenntartását, mind új kapcsolatok kialakítását. Manapság az ismeretségek a hagyományos lehetőségek mellett online is fenntarthatók, továbbá az online színtéren felhalmozódnak az egyébként mozgósítható, de aktuálisan nem élő kapcsolatok is.

A kapcsolatok online fenntartása kapcsán az egyik legelső eredmény Hampton és Wellman (2001) kutatása. Egy újonnan épült kanadai elővárosba költöző lakók körében vizsgálták a kapcsolatok változását úgy, hogy az új lakók egy része számára széles sávú internetet biztosítottak. Azt találták, hogy a költözés kapcsán visszaesés volt megfigyelhető a kapcsolatok fenntartásában azoknál a lakóknál, akik nem rendelkeztek széles sávú internettel, míg a másik csoportban nem történt ilyen. A kapcsolatok távolságát tekintve a visszaesés elsősorban a közepes (50–500 km) és a nagy (500 km feletti) távolságú kapcsolatokat érintette.

Ellison, Steinfield és Lampe (2007) a közösségi hálókön fenntartott kapcsolatokban rejlő társadalmi tőke sajátosságaival foglalkoznak. Az irodalom különbséget tesz összekötő (*bridging*) és összetartó (*bonding*) típusú társadalmi tőke közt. Ehhez adnak a szerzők egy új dimenziót, a fenntartott társadalmi tőke kategóriáját. Ez azt a képességet írja le, hogy az egyének az internet segítségével mennyire képesek értékes kapcsolatokat megőrizni életciklusokon át.

Brooks és munkatársai (2014) a Facebook-aktivitás és a társadalmi tőke összefüggéseit vizsgálják. Azt találják, hogy a kapcsolatfenntartó és az információkereső magatartások a közösségi oldalon pozitív összefüggést mutatnak a társadalmi tőke érzékelt mértékével, míg az ismeretségi hálózat tranzitivitása negatívan korrelált az összetartó társadalmi tőkével.

Mivel a kapcsolati tőke felhalmozásának egyik fontos színtere tehát a közösségi média (Ellison–Steinfeld–Lampe 2007), így feltételezhetjük, hogy a településen belüli, illetve egyes települések közötti kapcsolatok sűrűsége mérhető a közösségi oldalakon fennálló kapcsolatok segítségével. Ehhez az iWiW közösségi oldal adatait fogjuk használni. Az iWiW magyar alapítású közösségi oldal volt, melyet 2002-ben alapítottak, és 2010-ig a legnépszerűbb online közösségi hálózat volt Magyarországon. 2009-re az oldalnak több mint 3,5 millió aktív felhasználója volt, ami akkor az összes internethasználó körülbelül kétharmadát jelentette. Az iWiW-en fel lehetett venni a kapcsolatot iskolatársakkal, munkatársakkal, ismerősökkel, ismerősök ismerőseivel, barátokkal, családtagokkal stb. Ezek a kapcsolatok az offline közösség felbomlása, elhagyása, vagy az ismeretség jelentőségének elkopása esetén is fennmaradnak a közösségi hálón (kivéve persze, ha valamelyik fél kifejezetten megszakítja a kapcsolatot a másik féllal, de ez ritka). Így továbbra is lehetőség van az ismerősök követésére, az ismerősöktől vagy ismerősökről való információ szerzésére.

A magyarországi migráció főbb strukturális és demográfiai jellemzői

Egy ország népességének térbeli eloszlása nagyban függ a gazdasági és politikai berendezkedéstől. A kelet-európai társadalmak posztszocialista átmenete a népességük eloszlására is hatást gyakorolt, így az 1990-es évek magyarországi népességvándorlását nagyrészt az ipari és mezőgazdasági termelés struktúrájának megváltozása befolyásolta. Két fő migrációs tendencia bontakozott ki 1990 után Magyarországon. Az egyik a városok körüli agglomerációk irányába ható szuburbanizációs folyamat, a másik pedig egy ennél enyhébb, de így is jelentős áramlat: a vidéki periféria irányába vándorló elbocsátott városi munkásoké (Brown–Schafft 2002).

Dövényi (2009) szerint az ország népegyeszerkezetére erőteljes hatást gyakorolt emellett két másik tényező is. Az egyik, hogy napjainkra a természetes szaporodást felmutató települések köre jelentősen lecsökkent, a másik pedig, hogy a térségek népességszámának alakulását lényegesen befolyásolja a vándorlás. Mindenképpen hátrányos helyzetben vannak utóbbi szempontból azok a települések, ahol a munkanélküliek aránya érzékelhetően meghaladja az országos átlagot. Borsod-Abaúj-

Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a kistérségek szinte kivétel nélkül ebbe a kategóriába tartoznak, így ezekről a területekről jellemző az elvándorlás.

Bálint és Gödri (2015) a belföldi migráció demográfiai sajátosságairól azt írják, hogy míg a kilencvenes években a 15–29 évesek vándorlási rátája volt a legnagyobb, a 2000-es évek második felében már a 0–14 éves és a 30–44 éves korcsoportokban is hasonló léptékű migráció volt tapasztalható, ami a fiatal, kisgyermekes családok mobilitásának növekedésére utal. A vándorlási távolságot illetően az ezredfordulóig csökkenő, majd növekvő trend volt a jellemző. Az állandó vándorlások átlagos távolsága 50–55 km volt, de a vándorló népesség fele ennél jóval rövidebb, 21–23 km távolságon belül költözött. A belföldi vándorlásban jellemző férfítöbbletet 1993-ban felváltja a nők kisebb túlsúlya, ami leginkább az ideiglenes vándorlásokból adódik (Gödri–Spéder 2009).

Az ezredfordulót követően a belföldi vándorlás elsősorban a közép-magyarországi régió, főleg Budapest felé irányult. A legnagyobb népességtrendeződés 2007-ben volt, a központi régiónak a keleti országrésszel szemben 11 ezer fős, a nyugati országrésszel szemben pedig 4 ezer fős nyeresége volt a belföldi vándorlásból. A Közép-Dunántúl 2009-től kezdve elvesztette korábbi vándorlási többletét. Budapestet – az 1991 és 2008 közötti negatív vándorlási egyenlege után – 2009-től újra vándorlási többlet jellemzi. A 2010-től 2013-ig terjedő időszakban a fővároson kívül Győr-Moson-Sopron, Vas, Fejér és Pest megyékben volt pozitív az állandó vándorlási egyenleg, a Dunától keletre eső megyékre kivétel nélkül a vándorlási veszteség volt jellemző. A belföldi vándorlásból adódó legnagyobb veszteséget ezek alapján az eredmények alapján is Észak-Magyarország és az Észak-Alföld szenvedte el (Bálint–Gödri 2015).

Adatok és módszertan

Adatok

Az elemzés négy adatbázisra támaszkodik, és a metszetükre, a 2000–2014 közötti időszakra vonatkozik. A települések közötti vándorlásról a Központi Statisztikai Hivatal 1975 és 2014 közötti belföldi vándorlásra vonatkozó adatbázisa szolgáltatja az adatokat, melyhez a KSH kutatószobájában férünk hozzá. Ez arról tartalmaz információt, hogy az adott időszakban az új lakcímgigényléseket melyik évben, melyik hónapban milyen korú, nemű, családi állapotú személy kezdeményezi, és melyik településről melyik településre jelentkezik át ideiglenes vagy állandó lakcím létesítésekor. Az adatbázisban tehát nem azonosítható a vándorló személye, és az sem, hogy az adott személy ideiglenes lakcím igénylésekor például hol rendelkezik állandó lakcímmel.

A második adatforrást az iWiW közösségi oldal kapcsolathálózati adatai jelentik. A közösségi oldal összes felhasználójának adatait (belépés dátuma, nem, életkor,

lakóhely) és a köztük lévő kapcsolatokat a szolgáltató 2013-ban archiválta, és tette elérhetővé kutatási célra az OTKA K-112713 „The life-cycle of an Online Social Network” kutatási projektben. Kutatásunkhoz az egyéni kapcsolatokat tartalmazó adatbázis település–település, illetve település–demográfiai csoport szintre aggregált változatát használtuk.

A harmadik fő adatbázis a KSH T-Star adatbázisa. Ez egy településstatisztikai adatbázisrendszer, amely az ország valamennyi településére településstatisztikai szemszögből gyűjti egybe a legfontosabb számszerű információkat, idősorrendben és témacsoportonként rendszerezve az 1990 és 2015 közötti időszakra vonatkozóan. 22 változót választottunk ki a települések infrastruktúrájának, munkaerőpiaci, gazdasági jellemzőinek a leírására. Az elemzésbe való bevonáshoz ezeket a változókat főkomponens-elemzéssel 6 faktorba vontuk össze. Így például az első faktor (1: *Városi közszolgáltatások*) a településeken az egy főre eső kiskereskedelmi boltok számának logaritmusát, az egy főre eső vendéglátóhelyek számának logaritmusát, az egy főre eső kórházi ágyak számának logaritmusát, az egy főre eső bölcsődei férőhelyek számát és a múzeum léteire vonatkozó dummy változót foglalja magában. Ehhez képest például külön faktorba (4: *Alapvető közszolgáltatások*) kerültek az egy főre eső általános iskolai és óvodai férőhelyek, illetve a háziorvosok száma (bővebben a Mellékletben).

Negyedikként az MTA KRTK Adatbank által készített „KÖZÚT” adatbázisból a települések közti (személygépkocsival, közúton megtett út) útidőt használjuk a települések közti távolság mérésére. Az adatbázisban 2000, 2005, 2010, 2013 és 2014 évek adatai szerepelnek. Az elemzésben 2005-ig a 2000-ben mért időt használjuk, 2010-ig pedig a 2005-ben mértet, és így tovább.

Változók és elemzési módszerek

A település elhagyásának modellezése

A települések elhagyását meghatározó tényezőket vizsgáló modellben azt szeretnénk számszerűsíteni, hogy az adott településről történő elköltözés valószínűsége hogyan függ össze a korábbi évek migrációjával és az iWiW-en fenntartott kapcsolatokkal. Ismert, hogy a migrációs hajlandóság lényegesen különböző az egyes demográfiai csoportokban, ezért az elemzést demográfiai csoportonként végezzük el. *Függő változónk* ennek megfelelően az elköltözők korcsoport- és nemspecifikus éves vándorlási aránya (tehát adott településről adott évben demográfiai csoportonként az elvándorlók aránya a csoportjuk teljes népességéhez képest).

A migrációs hajlandóság az irodalom alapján nem- és életciklus-specifikus jelenség (Schultz 1983; Oldakowski–Roseman 1986; (Clark–Hunter 1992); Greenwood 1997), ezért megkülönböztetünk az elemzés során 14 demográfiai csoportot (nem és korcsoport alapján). Az első korcsoportba a 15 év alattiak kerültek, a másodikba

a 15–19 évesek, a harmadikba a 20–29 évesek, a negyedikbe a 30–39 évesek, az ötödikbe a 40–49 évesek, a hatodikba az 50–59 közöttiek és a hetedik a 60 év felettieké.

Az elemzés során nem elhanyagolható a kiindulási település, mivel a származási település és a célhely közti kapcsolatok határozhatják meg a célhely népszerűségét a többi viszonylathoz képest. Szerepet játszik emellett a távolság (feltételezve migrációs vonzáskörzeteket például regionális központok esetében, stb.).

A hálózati hatásokkal kapcsolatos előfeltevés szerint a sok külső kapcsolat erősíti a migrációs hajlandóságot (H1/a). E hipotézis vizsgálatához az iWiW-adatbázisból a településeken élők külső (más településeken élő felhasználókkal fennálló) kapcsolatainak arányát használjuk az összes (településen belüli és a más településen élő felhasználókkal fenntartott) kapcsolatukhoz képest.

A kumulatív okság (Massey et al. 1993, 1994) feltevésének (H1/b) tesztelésére a településeken az adott demográfiai csoport elvándorlási arányának a megelőző 2 évre vonatkozó átlagát használjuk. Elképzelhető azonban, hogy ez a hatás nem csak az adott demográfiai csoporton belül létezik, hanem a településen általánosságban. Ezért az elvándorlási arány elmúlt két éves átlagát a teljes településre vonatkozóan is bevonjuk az elemzésbe.

A hálózati hatások mellett fontos befolyásoló tényezőt jelentenek a település infrastruktúrális és gazdasági adottságai és az elérhető szolgáltatások. E tényezőket kontrollváltozókként szerepeltetjük a modellben, melyeket a T-Star adatbázis alapján hoztunk létre főkomponens-elemzéssel. A változók és a főkomponens-elemzés leírását a Melléklet tartalmazza.

A migrációs kultúrával kapcsolatos H1/b hipotézis tesztelésére ennek megfelelően a következő regressziós modellt alkalmazzuk:

$$\frac{M_{iast}}{P_{iast}} = \alpha + \beta_1 f_{i,t-1} + \beta_2 k_{iast} + \beta_3 k_{it} + \gamma D_{ias} + \varepsilon_{iast} + \xi_{it}, \quad (1)$$

ahol M = migráció, „ i ” településről „ a ” korcsoportban „ s ” nemű elköltözők „ t ” évi száma, P a lakónépesség száma. „ f ” a települések adottságaira vonatkozó faktorok, „ k ” a korábbi két év átlagos elvándorlási aránya ($k_{iast} = \frac{M_{ias,t-1} + M_{ias,t-2}}{P_{ias,t-1} + P_{ias,t-2}}$), D_{ias} pedig a demográfiai csoportok kétértékű változói. ε_{ijt} és ξ_{ij} a hibatagok.

Tekintve, hogy a magyarázó változók között vannak olyanok, melyeket település-év, és olyanok is, melyeket település-év-demográfiai csoport szinten figyelünk meg, a becsléshez többszintű regressziós modellt használunk.¹

Megjegyzendő továbbá, hogy modellünkben, bár több év adatait elemezzük, nem fixhatás-panel identifikációt alkalmazunk, hanem keresztmetszetit (*pooled cross section*) – nincsenek ugyanis a modellben a település-év *dummy*-k. Fixhatás-panel modell becslése esetén ugyanis a β_3 paraméter értelmezése a következő lenne: abban az esetben, ha egy adott településről a megelőző években nagyobb volt az elvándorlás,

1 Az elemzést a Stata szoftver „meglm” parancsával végeztük.

e településen a következő évben is nagyobb elvándorlást várhatunk. Míg a *pooled cross section* esetén ez: azokon a településeken, ahol nagyobb elvándorlást figyelhetünk meg az előző években, ott a következőben is nagyobb elvándorlást várhatunk a hasonló jellemzőkkel bíró településekhez képest. Véleményünk szerint a kumulatív okságra vonatkozó elméleti hipotézisünknek egyértelműen ez utóbbi felel meg.

A kapcsolatok számára vonatkozó H1/a hipotézis vizsgálata hasonlóképpen történik, azzal a különbséggel, hogy ott csak egy év adatait tudjuk használni. Ennek oka az, hogy a fő magyarázó változónk – a külső kapcsolatok aránya az iWiW-en – hosszabb időtávon nem jó proxy a településen élők külső kapcsolatainak a leírására. Mivel ha az iWiW-es külső kapcsolatok arányát egy adott településen az idő folyamán vizsgálnánk, az feltételezhetően a közösségi háló „divatjának” terjedését modellezné, és nem a lakók külső kapcsolatainak változását. Tekintve, hogy az iWiW először Budapesten vált népszerűvé és onnan terjedt el a nagyvárosokra majd a kisebb településekre, és a hálózat elhagyása is hasonló dinamikát mutat (Lengyel et al. 2018).

Itt is kétszintű adatbázisról van szó, a települések jellemzőit leíró faktorokat településszinten, a vándorlás és a közösségi oldal adatait település-demográfiai csoport szintjén mértük.

$$\frac{M_{ias}}{P_{ias}} = \alpha + \beta_1 f_i + \beta_2 k_{ias} + \beta_3 c_{ias} + \gamma D_{ias} + \varepsilon_{ias} + \xi_i \quad (2)$$

A fő magyarázó változó ebben az esetben a „c” – az iWiW közösségi oldalon a külső és az összes kapcsolat aránya a demográfiai csoportokon belül az adott településen, kontrollváltozóként a H1/b hipotézisre vonatkozó „megelőző két év átlagos elvándorlási aránya” változó (*k*) is szerepel. A keresztmetszeti elemzés a 2014-es évre vonatkozik, azonban az endogenitás elkerülése érdekében a fő magyarázó változóink az iWiW-es kapcsolatok (*c*) és a faktorok (*f*) esetében is a megelőző év adatai (2013).

A letelepedés helyének kiválasztása

A letelepedés helyének vizsgálata során a függő változónk településpárra vonatkozik: a két település közti, adott irányú migráció nagysága a küldő település összes elvándorlójának a számához viszonyítva.

A közösségi háló segítségével mért kapcsolati sűrűségnek a letelepedési hely kiválasztására gyakorolt hatásával kapcsolatban az a feltételezésünk, hogy a két település közti sűrű kapcsolatháló népszerűvé teszi az adott viszonylatot az elvándorlók körében (H2/a). Ennek mérésére az adott évben a két település közt az iWiW-en fennálló kapcsolatok számát viszonyítjuk a többi településsel fenntartott kapcsolatok számához.

Az előző évek vándorlásának a hatását (H2/b) a megelőző 2 év migrációjának segítségével mérjük küldő és fogadó település között, a többi viszonylat migrációjához viszonyítva.

Kontrollváltozóként a modellben a két település adottságaiban észlelhető különbségeket használjuk. Emellett a távolság szerepét a települések közti utazási idő és annak négyzetes tagja segítségével számszerűsítjük.

Elsőként ebben az esetben is az előző év vándorlásainak hatását becsüljük longitudinális adatok alapján:

$$\frac{M_{ijt}}{M_{it}} = \alpha + \beta_1(f_{j,t-1} - f_{i,t-1}) + \beta_2 k_{ijt} + \gamma D_i + \delta D_j + \varepsilon_{ijt} + \xi_{ij} \quad (3)$$

ahol M = migráció, „ i ” településről „ j ” településre a „ t ” évben. $f_{j,t-1}$ - $f_{i,t-1}$ a települések adottságaira vonatkozó faktorok különbsége a megelőző évben. „ k ” a megelőző két évben a célhely viszonylatában történő vándorlás és a teljes elvándorlás aránya ($k_{it} = \frac{M_{ij,t-1} + M_{ij,t-2}}{M_{j,t-1} + M_{j,t-2}}$). D_i és D_j pedig a küldő és fogadó településre vonatkozó fix hatás (*dummy*) tag. ε_{ijt} és ξ_{ij} a hibatagok. A modellt két lépésben becsültük:² elsőként csak a küldő település fix hatással, majd a teljes egyenletet mindkét fix hatással. A fix hatást a küldő településre beállítva az $(f_{j,t-1} - f_{i,t-1})$ tag varianciáját a fogadó település adottságai fogják befolyásolni, a β_1 koefficiens becslései tehát azt fogják tükrözni, hogy az adott településről elvándorlók esetében hogyan érvényesülnek a fogadó település push és pull hatásai. A két fix hatás egy regresszióban abszorválja az elvándorlók és letelepedők körében érvényesülő push és pull hatásokat is, azonban megjegyzendő, hogy továbbra is keresztmetszetből történik az identifikáció, ugyanis nem használunk a küldő és fogadó településpárra vonatkozó D_{ij} fix hatást. Ennek megfelelően a modell azt vizsgálja, hogy egy adott településről többen vándorolnak-e olyan helyre, ahova korábban sokan mentek, figyelembe véve a települések adottságait, és nem azt, hogy adott településpár viszonylatában többen vándorolnak-e a következő évben, ha előző évben sokan tették.

Ezt követően a kapcsolatháló szerepét az iWiW-adatok révén vontuk be a modellbe, azonban – mivel az iWiW-adatokat a korábban leírtaknak megfelelően nem tartottuk alkalmasnak idősoros elemzésre – a modell ebben az esetben is csak egy évre (2014) vonatkozik:

$$\frac{M_{ij}}{M_i} = \alpha + \beta_1(f_j - f_i) + \beta_2 k_i + \beta_3 c_{ij} + \gamma D_i + \delta D_j + \varepsilon_{ij} + \xi_i, \quad (4)$$

ahol „ c ” az iWiW közösségi oldalon a két település közti kapcsolatok száma a küldő település összes külső, azaz településen kívüli kapcsolatához viszonyítva. A (2) egyenlethez hasonlóan a településjellemzőket leíró „ f ” faktorok és az iWiW kapcsolatokat leíró „ c ” változó egy évvel késleltetett a függő változóhoz képest (2013-ra vonatkozik).

2 A többdimenziós fix hatásokat tartalmazó modellek becsléséhez Stata programcsomag- „*reghdfe*” modulját használtuk, az egy dimenzióshoz „*areg*” parancsot.

1. táblázat: A főbb változók leíró statisztikái

	Megfigye- lések száma	Átlag	Medián	Szórás
Településszint				
Elvándorlási arány	3 154	0,0546	0,0475	0,0529
Elvándorlási arány (főváros)	1	0,0703		
Elvándorlási arány (megyeszékhelyek)	18	0,0554		
Elvándorlási arány (városok)	287	0,0541		
Elvándorlási arány (falvak)	2 844	0,0672		
Iwiw-felhasználók száma településenként	2 576	1 246	218,5	15 724
Lakónépesség száma az év végén	3 154	3 124	814	32 517
Az egy iwiw-felhasználóra jutó külső kapcsolatok	2 576	173,6	169,41	39,29
Az egy iwiw-felhasználóra jutó belső kapcsolatok	2 576	52,28	45,63	32,81
Településpárok				
Az adott településre irányuló kapcsolatok aránya az összes külső kapcsolathoz képest az iWiW-en	470 939	0,0054	0,0002	0,0318

A főbb változók leíró statisztikái alapján (1. táblázat) látható, hogy az elvándorlási arányra vonatkozóan 3154 településre van megfigyelésünk a 2014-es évben (ami az ország összes települése), míg iWiW-felhasználót 2576 településen találunk a 2013-as évben (ez a települések 81,67%-a). Az elvándorlási arány átlaga településtípusonként azt mutatja, hogy a legnagyobb, 0,0703 elvándorlási arány Budapest esetében található, míg a magyarországi falvak átlagos elvándorlási aránya 0,0672. A városok és megyeszékhelyek elvándorlási aránya hasonló és alacsonyabb az előző kettőnél. Az iWiW-felhasználókra jutó külső és belső kapcsolatok adatai alapján azt látjuk, hogy nagyobb a más településen élőkkel fenntartott kapcsolatok súlya átlagosan a felhasználók körében. A második modell fő magyarázó változója – az adott településre irányuló kapcsolatok aránya az összes külső kapcsolathoz képest az iWiW-en – mediánja 0,0002, szórása pedig 0,0318.

Eredmények

A települések elhagyása

A települések elhagyására vonatkozó longitudinális elemzésben a korábbi évek elvándorlási aránya mindhárom specifikációban szignifikáns, és pozitív összefüggést mutat a következő év elvándorlási arányával. Ha a demográfiai csoportokra számított korábbi elvándorlást és a településre számított korábbi elvándorlást külön-külön modellben vizsgáljuk (2. táblázat 1–2. oszlop), akkor a demográfiai csoportokra számított változó esetében az együttható értéke 0,794, a teljes település elvándorlóira számított eltolt változó együtthatója pedig 1,276. Mindkét változót egyszerre az elemzésbe vonva továbbra is igaz, hogy hatásuk pozitív és szignifikáns, valamint az együtthatók nagysága is csak kismértékben változik, és a településszintű változó együtthatója a nagyobb. Ebből arra következtethetünk, hogy a kumulatív oksági

hatás erősebben érvényesül a demográfiai csoportoktól függetlenül, és erősebbek a települések szintjén működő mechanizmusok. Összességében azonban mindhárom specifikáció alátámasztja a H1/b hipotézisünket.

A települések adottságait mérő faktorok mint kontrollváltozók közül az első, második, negyedik és ötödik faktor nagyobb értékei egyértelműen pozitív adottságokat írnak le (több szolgáltatás és közszolgáltatás, erősebb helyi gazdaság). Ezek együtt-hatói a vártnak megfelelően szinte kivétel nélkül szignifikánsak és negatívak, azaz a jobb ellátottság kevesebb elvándorlással társul.

2. táblázat: A települések elhagyására vonatkozó longitudinális elemzés eredményei

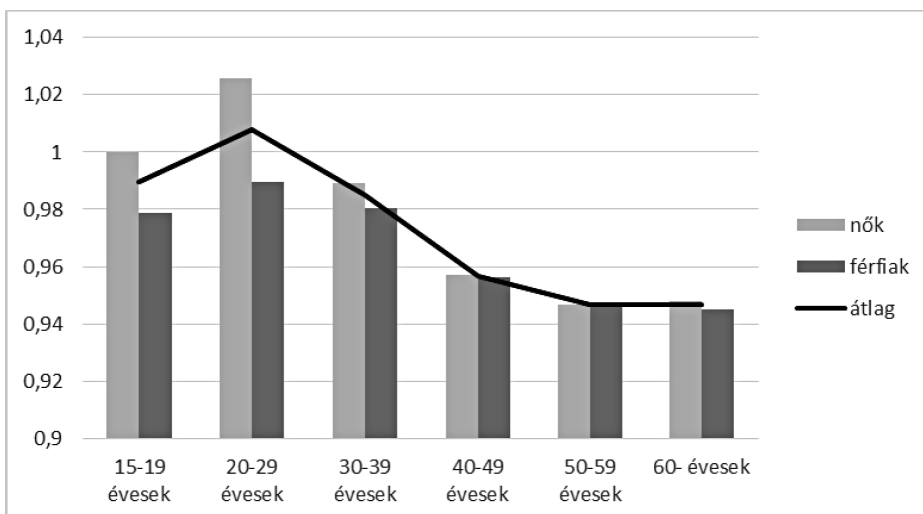
Magyarázó változók	(1)	(2)	(3)
Elvándorlási arány (demográfiai csoportonként)			
Elvándorlási arány, megelőző két év (teljes településre)		1,276*** (0,0232)	1,443*** (0,0372)
Elvándorlási arány, megelőző két év (demográfiai csoportra)	0.794*** (0.0114)		0.662*** (0.0118)
Település jellemzők (faktorok, megelőző egy év)			
Városi szolgáltatások	-0,000481*** (6.86e-05)	-0,000445*** (6.59e-05)	-0,000179*** (6.66e-05)
Helyi gazdaság	-0.000848*** (0.000122)	0.000413*** (0.000116)	-0.000572*** (0.000118)
Szolgáltató jelleg	-0.00131*** (0.000123)	-0.00140*** (0.000116)	-0.000947*** (0.000119)
Alap közszolgáltatás	-0.000732*** (0.000101)	-0.000866*** (9.61e-05)	-0.000485*** (9.78e-05)
Munkaerőpiac	-0.000508*** (0.000112)	-0.000749*** (0.000108)	-5.10e-05 (0.000109)
Ipari jelleg	-0.00133*** (0.000132)	-0.00114*** (0.000123)	-0.000922*** (0.000128)
Demográfiai csoportok (dummy, 14 éves kor feletti népesség, viszonyítás: 15–19 éves nők)			
15–19 éves férfiak	-0.0203*** (0.000467)	-0.0262*** (0.000454)	-0.0211*** (0.000467)
20–29 éves nők	0.0249*** (0.000466)	0.0317*** (0.000451)	0.0260*** (0.000467)
20–29 éves férfiak	-0.0101*** (0.000458)	-0.0121*** (0.000451)	-0.0104*** (0.000458)
30–39 éves nők	-0.0101*** (0.000460)	-0.0151*** (0.000451)	-0.0107*** (0.000460)
30–39 éves férfiak	-0.0186*** (0.000462)	-0.0238*** (0.000451)	-0.0194*** (0.000462)
40–49 éves nők	-0.0411*** (0.000482)	-0.0535*** (0.000451)	-0.0429*** (0.000484)
40–49 éves férfiak	-0.0418*** (0.000482)	-0.0540*** (0.000451)	-0.0436*** (0.000484)
50–59 éves nők	-0.0511*** (0.000492)	-0.0648*** (0.000451)	-0.0532*** (0.000494)
50–59 éves férfiak	-0.0512*** (0.000491)	-0.0648*** (0.000451)	-0.0533*** (0.000494)

60– éves nők	-0.0499*** (0.000490)	-0.0635*** (0.000451)	-0.0519*** (0.000493)
60– éves férfiak	-0.0526*** (0.000494)	-0.0671*** (0.000451)	-0.0548*** (0.000497)
Konstans	0.0709*** (0.000432)	0.0708*** (0.000488)	0.0548*** (0.000592)
var(_cons[telazev])	0.000178*** (3.58e-06)	0.000173*** (3.46e-06)	0.000154*** (3.31e-06)
var(e.elvan_arany)	0.00186*** (5.91e-06)	0.00208*** (6.17e-06)	0.00186*** (5.90e-06)
Megfigyelések	216,287	247,634	216,287
Csoportok száma	18,138	20,721	18,138
Standard hibák zárójelben			
*** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,1			

A demográfiai csoportok dummy változóinak együttthatóit (3. oszlop) a könnyebb áttekinthetőség érdekében az 1. ábrán jelenítettük meg. A skálát +1-gyel eltolva látható az elvándorlók aránya a népességben demográfiai csoportonként. A bázis +1, a 15–19 éves nők csoportja.

Mindkét nem esetében megfigyelhető, hogy a legmobilabbak a 20–29 évesek. A férfiak 30–39 éves korosztálya mobilabb, mint a 15–19 évesek; ez a nőknél fordítva van, a 15–19 éves korcsoport hajlamosabb az elvándorlásra, mint a 30–39 évesek. Majd mindkét nem esetében csökken a költözési kedv a későbbi életkorokban. Megfigyelhető továbbá, hogy majdnem minden korosztályban nagyobb a nők mobilitása a hasonló korú férfiakénál (1. ábra).

1. ábra: A demográfiai csoportok egymáshoz viszonyított vándorlási hajlandósága

A közösségi hálón megfigyelhető kapcsolatok hatását vizsgáló modelleket a 3. táblázat tartalmazza. A táblázat 1. oszlopában a „külső kapcsolatok a közösségi hálón” változó hatása szignifikáns és pozitív, azaz több külső kapcsolat nagyobb elvándorlással társul, ami megfelel a H1/a hipotézisnek. A 2. oszlopban a megelőző évek vándorlását bevonva, tehát a H1/a és H1/b hipotézisekhez tartozó változókat egy modellben szerepeltetve azt látjuk, hogy mindkét hatás továbbra is szignifikáns és pozitív. A települések egy főre eső elvándorlóinak az elmúlt két év elvándorlóival való összefüggése itt is pozitív, tehát ha 2012-ben és 2013-ban a településről elvándorlók népességhez viszonyított aránya magas, akkor a 2014-ben elvándorlók népességhez viszonyított aránya is várhatóan magas. Az iWiW-en fenntartott, településen kívüli kapcsolatok aránya az összes kapcsolaton belül szintén szignifikáns összefüggést mutat az egy főre eső elvándorlókkal (0,0246) – minél nagyobb egy településen az adott évben a külső kapcsolatok aránya az összeshez képest, annál jellemzőbb az elvándorlás. Az előző évek vándorlását elemzésbe vonva az iWiW-változó együttthatója 0,0098-at veszít értékéből. Ez alapján nem valószínű, hogy a két változó tartalma megegyezne, vagy azonos látens mechanizmusok határoznák meg őket.

A demográfiai csoportok egymáshoz viszonyított elvándorlási hajlandóságának nagysága hasonló az előző modell alapján kapott eredményhez. A településjellemzőket leíró faktorok közül itt kevesebb szignifikáns hatást találunk – csak a harmadik és a hatodik faktor az (a nemzetgazdasági súlypontot jelölő faktorok).

3. táblázat: A települések elhagyására vonatkozó keresztmetszeti elemzés eredményei

Magyarázó változók	(1) Elvándorlási arány (demográfiai csoportonként)	(2) Elvándorlási arány (demográfiai csoportonként)
Elvándorlási arány, megelőző két év (demográfiai csoportra)		1,136*** (0,0393)
iWiW-en fenntartott lakóhelyen belüli és kívüli kapcsolatok aránya (demográfiai csoportonként)	0,0344*** (0,00281)	0,0246*** (0,00265)
Településjellemzők (faktorok, megelőző egy év)		
Városi szolgáltatások	0,000250 (0,000188)	0,000147 (0,000170)
Helyi gazdaság	-0,000177 (0,000359)	-9,36e-05 (0,000323)
Szolgáltató jelleg	-0,00154*** (0,000382)	-0,00136*** (0,000343)
Alap-közforgalmazás	-0,000403 (0,000320)	-0,000172 (0,000289)
Munkaerőpiac	-3,14e-05 (0,000371)	0,000170 (0,000333)
Ipari jelleg	-0,00243*** (0,000495)	-0,00196*** (0,000444)
Demográfiai csoportok (dummy, 14 éves kor feletti népesség, viszonyítás: 15–19 éves nők)		
15–19 éves férfiak	-0,0295*** (0,00129)	-0,0233*** (0,00128)
20–29 éves nők	0,0212*** (0,00128)	0,0144*** (0,00128)
20–29 éves férfiak	-0,0247*** (0,00127)	-0,0192*** (0,00125)
30–39 éves nők	-0,0167*** (0,00128)	-0,0127*** (0,00126)

30–39 éves férfiak	-0.0318*** (0.00129)	-0.0236*** (0.00129)
40–49 éves nők	-0.0574*** (0.00126)	-0.0426*** (0.00133)
40–49 éves férfiak	-0.0620*** (0.00128)	-0.0464*** (0.00136)
50–59 éves nők	-0.0744*** (0.00125)	-0.0557*** (0.00138)
50–59 éves férfiak	-0.0760*** (0.00127)	-0.0569*** (0.00140)
60– éves nők	-0.0723*** (0.00127)	-0.0541*** (0.00138)
60– éves férfiak	-0.0780*** (0.00130)	-0.0585*** (0.00143)
Konstans	0.0771*** (0.00200)	0.0580*** (0.00199)
var(cons[elazev])	0.000119*** (7.85e-06)	7.88e-05*** (6.45e-06)
var(e.elvan_arany)	0.00123*** (1.27e-05)	0.00118*** (1.22e-05)
Megfigyelések	20,684	20,651
Csoportok száma	1,800	1,800
Standard hibák zárójelben		
*** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,1		

Robusztusságvizsgálatot végeztünk mind az első, mind a második modellünkre egy szűrt mintán, amely csak azokat a településeket tartalmazza, ahol legalább 100 iWiW-felhasználót megfigyeltünk. Amint a percentilis értékekből (4. táblázat) látható, ezzel kb. az esetek egynegyedét zártuk ki. Az eredmények az eredetiekhez képest csak minimális eltérést mutatnak a vizsgált magyarázó változók tekintetében.

4. táblázat: Az iWiW-felhasználók száma településenként, percentilisek

Percentilis	Határérték
1%	17
5%	38
10%	55
25%	102
50%	218,5
75%	512
90%	1 451
95%	3 370
99%	12 878

A letelepedés helyének kiválasztása

A letelepedés helyének kiválasztására vonatkozó longitudinális elemzésben a két település közötti korábbi migráció hatását (H2/b hipotézis) két specifikációban vizsgáljuk. Mindkét regresszióban megegyeznek a függő és magyarázó változók, ezek mindössze annyiban különböznek, hogy fix hatás dummykat a küldő, vagy mindkét település vonatkozásában tartalmaznak (5. táblázat). A két fix hatás abszorbálja az elvándorlók és a letelepedők körében hatást gyakorló push és pull hatásokat, míg az 1-es oszlopban a küldő településre beállítva azt látjuk, hogy az adott településről elvándorlók esetében hogyan érvényesülnek a fogadó települések push és pull hatásai.

Mindkét specifikáció esetében igaz, hogy azon településpárok esetében lesz magas a költözési arány, amely viszonylatban a megelőző két évben is sokan költöztek, a H2/b hipotézisünknek megfelelően.

A településjellemzőket leíró faktorok esetében a fogadó és a küldő település különbségei szerepelnek a modellben magyarázó változóként. Ahol a faktorértékek jobb ellátottságot jelentenek (1., 2., 4., 5. faktor), ott a pozitív együttható felel meg a várakozásunknak (a relatíve jobb helyzetben lévő településre többen költöznek fel-tételezhetően). Látható, hogy ez a négy faktor esetéből háromban teljesül.

A települések időben mért távolságának és a viszonylat népszerűségének (az adott településről az összes elvándorló és az adott célhelyet választók aránya) fordított a kapcsolata. Minél távolabb van egy település a származási helyhez képest, annál kevésbé választják azt a vándorlók, a várakozásoknak megfelelően. A négyzetes tagból kiderül, hogy tulajdonképpen csökkenő ütemben csökken a távoli települések kiválasztása.

5. táblázat: A letelepedés helyének kiválasztására vonatkozó longitudinális elemzés eredményei

	(1)	(2)
	Adott célhelyet választók aránya (adott településről összes elvándorlóhoz viszonyítva)	
Magyarázó változók		
Megelőző 2 évben adott célhelyet választók aránya (adott településről összes elvándorlóhoz viszonyítva)	0,590*** (0,00232)	0,395*** (0,000516)
Útidő (perc)	-1.41e-05*** (1.05e-07)	-1.89e-05*** (9.13e-08)
Útidő négyzete	6.94e-10*** (9.14e-11)	9.46e-10*** (2.81e-11)
Településjellemzők (fogadó-küldő település faktor különbségei, megelőző egy év)		
Városi szolgáltatások	0.000535*** (3.37e-06)	2.79e-05*** (1.08e-05)
Helyi gazdaság	-0.000643*** (8.96e-06)	9.71e-05*** (1.28e-05)
Szolgáltató jelleg	-0.000143*** (6.86e-06)	4.38e-06 (1.33e-05)
Alap-közszolgáltatás	0.000242*** (8.22e-06)	2.66e-05 (1.65e-05)
Munkaerőpiac	0.000515*** (7.45e-06)	6.00e-05*** (1.36e-05)
Ipari jelleg	-0.000181*** (7.91e-06)	-1.11e-05 (9.88e-06)
Küldő település fix hatás	igen	igen
Fogadó település fix hatás	nem	igen
Konstans	0.00375*** (2.05e-05)	
Megfigyelések	5,295,633	5,295,633
R négyzet	0.348	0.399
Standard hibák zárójelben		
*** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,1		

A letelepedés helyének vizsgálatára vonatkozó keresztmetszeti elemzésben három specifikációt vizsgálunk. Elsőként az iWiW-kapcsolatok változóját vonjuk be a modellbe, fix hatással a küldő településekre (6. táblázat 1. oszlop). Ezután az elmúlt két év migrációját is bevonjuk, hogy a H2/a és H2/b hipotéziseket egy modellben vizsgálhassuk. Ezen belül elsőként a küldő településre, ezután egyszerre a küldő és fogadó településre is vonunk be fix hatást (6. táblázat 2–3. oszlop).

Az iWiW-kapcsolatok együttthatója minden specifikációban pozitív és szignifikáns, azaz a közösségi hálón a célhellyel (a többi alternatívához képesti) sűrűbb kapcsolatháló népszerűbbé teszi az adott viszonylatot, ami megfelel a H2/a hipotézisnek.

A megelőző két év vándorlása itt is hasonlóképpen fest, mint a longitudinális elemzésnél. Jellemző, hogy olyan viszonylatokban gyakoribb a költözés, amelyek a korábbi években is népszerűek voltak. Látható az is, hogy a korábbi évek vándorlását bevonva az iWiW-kapcsolatok együttthatója körülbelül felére csökken. Ez nem meglepő, tekintve, hogy a költözés után az emberek megtartják kapcsolataikat (illetve azok egy részét), ami miatt a települések közötti kapcsolatok és a korábbi költözések pozitív összefüggést mutatnak.

A településjellemzőket leíró faktorok hatása nagyrészt megegyezik a longitudinális elemzés során tapasztalttal. Az emberek olyan irányba költöznek, ahol jobbak a városi szolgáltatások, az alapvető közszolgáltatások és a munkaerőpiaci helyzet, míg a második, helyi gazdaság faktor előjele a várakozásokkal szemben negatív.

Az ipari és mezőgazdasági jelleg, valamint a munkaerőpiaci jellemzőket leíró faktorok estében az azonos településről érkezők (küldő település fix hatás) nem választanak szolgáltatói és ipari jellegűbb, valamint kevésbé mezőgazdasági nemzetgazdasági súlyú településeket. A munkaerőpiac tekintetében az azonos településről érkezők (küldő település fix hatás) a kedvezőbb helyzetű településeket választják (több ivóvízhálózatba kapcsolt lakás és kevesebb tartós álláskereső).

A két fix hatásos modellben (5. oszlop) a településjellemzők keresztmetszeti különbségét jellemzően felveszi a két fix hatás, így a faktorok változóinak együttthatói inszignifikánssá válnak.

6. táblázat: A letelepedés helyének kiválasztására vonatkozó keresztmetszeti elemzés eredményei

	(1)	(2)	(3)
Magyarázó változók	Adott célhelyet választók aránya (adott településről az összes elvándorlóhoz viszonyítva)		
Megelőző 2 évben adott célhelyet választók aránya (adott településről összes elvándorlóhoz viszonyítva)		0,319*** (0,00886)	0,319*** (0,00886)
Adott településre irányuló kapcsolatok aránya az összes külső kapcsolathoz képest az iWiW-en	0.112*** (0.00238)	0.0733*** (0.00178)	0.0732*** (0.00178)
Útidő (perc)	-1.77e-05*** (2.91e-07)	-1.20e-05*** (3.24e-07)	-1.18e-05*** (3.31e-07)
Útidő négyzete	7.67e-10*** (0)	5.19e-10*** (0)	5.11e-10*** (0)
Fogadó település népessége	7.73e-09*** (2.01e-09)	4.24e-09** (1.90e-09)	
Fogadó település típusa (referenciakategória: falu)			
Főváros	0.105*** (0.00380)	0.0723*** (0.00360)	
Megyeszékhely	0.000462** (0.000194)	0.000265 (0.000188)	
Város	0.000129** (5.56e-05)	4.31e-05 (5.58e-05)	
Településjellemzők (fogadó-küldő település faktor különbségei, megelőző egy év)			
Városi szolgáltatások	0.000138*** (1.28e-05)	0.000104*** (1.26e-05)	8.15e-05*** (1.22e-05)
Helyi gazdaság	-7.63e-05*** (1.89e-05)	-5.63e-05*** (1.89e-05)	-4.24e-05** (1.93e-05)
Szolgáltató jelleg	-9.27e-05*** (1.99e-05)	-5.98e-05*** (1.99e-05)	-4.02e-05* (2.29e-05)
Alap-közforgalmazás	5.18e-05** (2.39e-05)	4.05e-05* (2.38e-05)	4.59e-05* (2.36e-05)
Munkaerőpiac	-6.11e-05*** (1.85e-05)	-3.51e-05* (1.85e-05)	-6.96e-05*** (2.18e-05)
Ipari jelleg	-1.30e-06 (2.72e-05)	-9.42e-06 (2.74e-05)	1.16e-05 (2.98e-05)
Küldő település fix hatás	igen	igen	igen
Fogadó település fix hatás	nem	nem	igen
Konstans	0.00519*** (5.52e-05)	0.00357*** (7.06e-05)	
Megfigyelések	332,526	332,526	332,526
R négyzet	0.508	0.541	0.541
Standard hibák zárójelben			
*** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,1			

Következtetések

Kutatásunk a kapcsolathálók magyarországi belföldi vándorlásban játszott szerepével foglalkozik. Külön vizsgáltuk a települések elhagyását és a letelepedés helyének kiválasztását befolyásoló hatásokat – azaz az elvándorlást és a célhely kiválasztását. Longitudinális adataink a 2000–2014 közötti időszakra, a keresztmetszeti modellek 2014-re vonatkoznak.

A származási települések és a célhely-alternatívák infrastrukturális és gazdasági jellemzői mellett a kapcsolathálózati lehetőségek további push és pull faktorokként jelennek meg. A mérésakor megkülönböztettük ezért a települések jellemzőit településstatisztikai adatbázis alapján és a települések közti távolságot útidőben. A települések elhagyásának arányát teljes településre és demográfiai csoportokra, az egyes viszonylatok népszerűségét pedig a többi alternatívához képest értelmeztük. A kapcsolathálókat hatásait a közösségi hálón fenntartott kapcsolatokkal, a kumulatív oksági hatást pedig az elmúlt évek vándorlásával mértük.

Az eredmények azt mutatják, hogy mind az elvándorlással, mind a letelepedéssel szignifikáns és pozitív összefüggésben vannak a hálózati hatások. Mind a kumulatív okság, mind a kapcsolathálókat hatással vannak az aktuális évi vándorlás irányára és mértékére. Az életkor elvándorlással való összefüggése megfelel a várakozásnak (Schultz 1983; Oldakowski–Roseman 1986; (Clark–Hunter 1992); Greenwood 1997), a 20–29 éves korosztály a legmobilabb mindkét nem esetében, majd az életkor előrehaladtával csökken a vándorlás. Eredményeink azt mutatják, hogy a nők minden korcsoportban többet vándorolnak belföldön, mint a férfiak, ami megfelel a korábbi magyar kutatásoknak (Gödri–Spéder 2009). E tekintetben eltérnek a belföldi és a nemzetközi vándorlás nemek szerinti jellegzetességei. A települések közti távolság növekedésével csökken az adott település népszerűsége a többi lehetséges célponthoz képest.

A településjellemzők a települések elhagyására vonatkozóan a vártnak megfelelő hatást mutatnak, a jobb adottságokkal (városi szolgáltatások, helyi gazdaság, alap-közszolgáltatás, munkaerőpiac) rendelkező településeket kevesebben hagyják el. A szolgáltató és ipari jelleget mérő faktorok alapján jellemzőbb az elvándorlás a mezőgazdasági és ipari nemzetgazdasági súlyú településekről, és kevésbé a szolgáltatás nemzetgazdasági ágak jelenléte esetében. A letelepedés helyének kiválasztásakor a jobb adottságokkal (városi szolgáltatások, helyi gazdaság, alap-közszolgáltatás, munkaerőpiac) bíró településeket nagyobb arányban választják. A helyi gazdaságot leíró faktor a várttal ellentétesen hat, kevésbé vonzza a leteleplőket.

A közösségi hálón fenntartott kapcsolatok és a korábbi évek migrációjának az adott évi migrációval való összefüggését mindkét kontextusban sikerült megállapítani. Egyrészt a kiterjedt külső kapcsolathálóval rendelkező településekről nagyobb arányban vándorolnak el, kontrollálva a településjellemzőkre és demográfiai csoportok különböző endogén jellemzőire. Összhangban Haug (2008) eredményeivel, minél nagyobb egy településen a külső kapcsolatok aránya az összes kapcsolaton belül, annál jellemzőbb az elvándorlás.

Másrészt ez érvényesül a településpárok viszonylatában is: két település közt, ha a többi alternatívához képest több az iWiW-felhasználók közt a kapcsolat, akkor az népszerűbb célhellyé teszi a települést a többi lehetőséghez képest. A célhely-alternatívák pull faktorai között tehát a potenciális kapcsolatháló értéke jelentős, ahogy azt Nowotny és Pennerstorfer (2012) megállapították. A kapcsolathálózatok

jelentősége az, hogy csökkentik az információk megszerzésének költségeit és segítik a beilleszkedést, csökkentik a pszichés terheket (DaVanzo 1981; Deléchat 2001; Beaman 2012).

Feltételezhető, hogy a kapcsolatok földrajzi eloszlása összefügg a földrajzi térben való vándorlással, és nem csak az egyén vándorlása van hatással a saját, földrajzi térben definiált kapcsolathálójára, hanem a kapcsolatainak a vándorlása is. Az tehát, hogy egy adott településen a lakók kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeznek más településekkel, következhet abból, hogy korábban sokan vándoroltak el onnan, és az ottmaradók fenntartják a kapcsolatokat az elvándoroltakkal. Így fontos szempont, hogy az elmúlt évek vándorlása hogyan függ össze az aktuális évi vándorlással.

Eredményeink azt mutatják, hogy a migráció származási közösségben való korábbi intenzitása szignifikáns kapcsolatban van az elvándorlással a 2000–2014-ig tartó időszakban és a 2014-es évre vonatkozóan is, ami összefüggésbe hozható a kumulatív oksági hatással (Massey et al. 1993, 1994). Ez a hatás az elvándorlók kiválasztódásában is érvényesül – közösségi szinten gyakoribb a migráció ott, ahol a közösségből már sokan elvándoroltak vagy rendelkeznek migrációs tapasztalattal (Deléchat 2001). A településpárok esetében is, amelyik viszonylat népszerű volt a megelőző években, az népszerű lesz az adott évben is.

A megelőző évek vándorlását az adott településen az adott demográfiai csoportban mért korábbi migrációra és a település lakóinak átlagos korábbi migrációjára különválasztva azt találjuk, hogy ez a mechanizmus inkább települések szintjén, mint a településen belüli demográfiai csoportok szintjén hat.

A közösségi oldal segítségével mért kapcsolatháló és a korábbi évek vándorlásának egy modellbe történő bevonásával azt tapasztaltuk, hogy ezek hatásában átfedés tapasztalható: a kapcsolatháló változó hatása gyengül, de továbbra is mindkét hatás szignifikáns. A települések közti vándorlás és az egyéni kapcsolathálók térbeli elrendeződése tehát össze is függ, másrészt egy irányba ható, párhuzamosan működő migrációt gerjesztő jelenségekről van szó. Ez az eredmény megegyezik Bauer, Epstein és Gang (2002) mexikói bevándorlók amerikai letelepedési helyét vizsgáló eredményeivel.

Tanulmányunkban az iWiW közösségi hálón fenntartott kapcsolatokat a „valós” kapcsolathálót leíró proxy változóként kezeltük, azonban ki kell térnünk az ezzel kapcsolatos limitációkra is. Az elemzésbe bevont kapcsolatháló az iWiW 2013-as állapotát tükrözi, melyre azért esett a választás, hogy a lehető legkisebb mértékben érvényesüljön a szelekciós hatás (például amiatt, hogy a kistelepülésen élők jellemzően később regisztráltak az iWiW-re, mint a nagyvárosiak). Ezzel együtt is igaz azonban, hogy a közösségi hálón „csak” 3,77 millió felhasználó van jelen, ami az akkori internethasználó népesség kb. kétharmadának felel meg, azonban a fennmaradó egyharmad és a nem internethasználó népesség értelemszerűen nem szerepel az adatbázisban. Emiatt felmerül viszont, hogy a regisztrált felhasználók nem biztos, hogy aktívak már ebben az időszakban, valamint a profilok tulajdonosai különböző célból és különböző időköz-

zönként látogatják a közösségi hálót. Emiatt számolni kell az információk elavulásával: nem biztos, hogy az inaktív felhasználók lakhelye időközben nem változott meg, de az sem biztos, hogy az aktív felhasználók megfelelően karbantartják az adataikat, beírják például a lakhelyüket vagy családi állapotukat, amikor az megváltozik. Abban az esetben, ha egy felhasználó elköltözik, de ezt nem tudjuk megfigyelni, mert nem változtatja meg az adatait az iWiW-en, és ezután új kapcsolatokra tesz szert új lakóhelyén, ami megjelenik az iWiW-adatbázisban, akkor a két település között a valósánál több kapcsolatot figyelünk meg, így a modellben a kapcsolathálónak tulajdoníthatunk olyan hatást, ami igazából a kumulatív okságnak köszönhető.

Abstract: Our research focuses on the role of social networks in Hungarian migration. Previous studies have shown the impact of networks on migration in the context of international migration, in this study we analyze this pattern considering internal migration. We examine separately the factors determining the out-migration from settlements and the factors determining the location choice of internal migrants. The network effects appear in our model as push and pull factors in addition to the infrastructural and economic characteristics of the source settlements and destination alternatives. The characteristics of the settlements are included in the analysis based on official data, and the distance between settlements are indicated by the travel time. The effect of social networks has been measured by the migration rate of previous years and by the intensity of user-user connections on iWiW social network site between two cities. We analyze longitudinal data for the 2000-2014 period, and the cross-sectional models are for the year 2014. We used multilevel and fixed-effect regression models for the analysis. Our results show that both leaving and choosing settlements are associated with the network effects: the migration of previous years and the connections on iWiW also have an impact on the current migration rate.

Keywords: internal migration, social network, cumulative causation, network effect, place utility, on-line social networks

Irodalom

- Bálint L. – Gödri I. (2015): Belföldi vándorlás. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré*. Budapest: KSH NKI, 171–186. <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/download/2485/2483>.
- Bauer, T. K. – Epstein, G. S. – Gang, I. N. (2002): Herd Effects or Migration Networks? The Location Choice of Mexican Immigrants in the U.S. IZA Discussion paper series, No. 551. <https://www.iza.org/publications/dp/551/herd-effects-or-migration-networks-the-location-choice-of-mexican-immigrants-in-the-us>.
- Beaman, A. L. (2012): Social networks and the dynamics of labour market outcomes: Evidence from refugees resettled in the U.S. *The Review of Economic Studies*, 79(1), 128–161. <https://doi.org/10.1093/restud/rdr017>.
- Blaskó Zs. – Gödri I. (2014): Kivándorlás Magyarországról: Szelekció és célország-választás az új migránsok körében. *Demográfia*, 57(4): 271–307.

- <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/download/2636/2488>.
- Boyd, M. (1989): Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agendas. *The International Migration Review*, 23(3), 638–670. <https://www.jstor.org/stable/2546433>.
- Brooks, B. – Hogan, B. – Ellison, N. – Lampe, C. – Vitak, J. (2014): Assessing structural correlates to social capital in Facebook ego networks. *Social Networks*, 38(1), 1–15. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2014.01.002>.
- Brown, A. L. – Longbrake, D. B. (1970): Migration flows in intraurban space: Place utility considerations. *Annals of the Association of American Geographers*, 60(2), 368–384. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1970.tb00726.x>.
- Brown, D. L. – Schafft, K. A. (2002): Population deconcentration in Hungary during the post-socialist transformation. *Journal of Rural Studies*, 18(1), 233–244. [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(01\)00046-8](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(01)00046-8).
- Clark, D. A. – Hunter W. J. (1992): The impact of economic opportunity, amenities and fiscal factors on age-specific migration rates. *Journal of Regional Science*, 32(3), 349–365. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.1992.tb00191.x>.
- DaVanzo, J. (1981): Repeat migration, information costs, and location-specific capital. *Journal of Population and Environment*, 4(1), 45–73. <https://doi.org/10.1007/BF01362575>.
- Deléchat, C. (2001): International migration dynamics: The role of experience and social networks. *Labour*, 15(3), 457–486. <https://doi.org/10.1111/1467-9914.00173>.
- Dorigo, G. – Tobler, W. (1983): Push-pull migration laws. *Annals of the Association of American Geographers*, 73(1), 1–11. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1983.tb01392.x>.
- Dövényi Z. (2009): Belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statistikai Szemle*, 87(7–8), 748–762. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2009/2009_07-08/2009_07-08_748.pdf
- Ellison, N. B. – Steinfield, C. – Lampe, C. (2007): The Benefits of Facebook “Friends:” Social capital and college students’ use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 14(4), 1143–1168. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00367.x>.
- Gödri I. – Spéder Zs. (2009): Belföldi vándorlás. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré*. Budapest: KSH NKI, 109–117. <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/download/2485/2483>.
- Greenwood, M. J. (1997): Internal migration in developed countries. In Rosenzweig, M. R. – Stark, O. (eds.): *Handbook of Population and Family Economics*. Volume 1B. Amsterdam: Elsevier, 647–720. <https://ideas.repec.org/h/eee/popchp/1-12.html>.

- Gyáni G. (2003): A vándorlás mint kulturális jelenség. *Demográfia*, 46(4), 375–382. <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/643/408>.
- Hagen-Zanker, J. (2008): Why do people migrate? A review of the theoretical literature. Maastricht Graduate School of Governance Working Paper. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/28197/1/MPRA_paper_28197.pdf.
- Hampton, K. – Wellman, B. (2001): Long distance community in the network society: Contact and support beyond Netville. *American Behavioral Scientist*, 45(3), 476–495. <https://doi.org/10.1177/00027640121957303>.
- Harris, J. R. – Todaro, M. P. (1970): Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. *The American Economic Review*, 60(1), 126–142. <https://www.jstor.org/stable/1807860>.
- Haug, S. (2008): Migration networks and migration decision-making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(4), 585–605. <https://doi.org/10.1080/13691830801961605>.
- Hautzinger Z. – Hegedűs J. – Klenner Z. (2014): *A migráció elmélete*. Budapest: NKE. http://real.mtak.hu/16634/1/w207.bat_session%3D1164013711%26infile%3D%26sobj%3D8961%26cgimime%3Dapplication%252Fpdf.
- Lengyel, B. – Di Clemente, R. – Kertész, J. – González, M. C. (2018): Spatial diffusion and churn of social media. arXiv:1804.01349. https://www.researchgate.net/profile/Balazs_Lengyel/publication/324218500_The_role_of_geography_in_the_complex_diffusion_of_innovations/links/5ac5ff0eaca2720544d045a6/The-role-of-geography-in-the-complex-diffusion-of-innovations.pdf.
- Massey, D. S. – Goldring, L. – Durand, J. (1994): Continuities in transnational migration: An analysis of nineteen Mexican communities. *American Journal of Sociology*, 99(6), 1492–1533. <https://doi.org/10.1086/230452>.
- Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E. (1993): Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and development review*, 19(3), 431–466. <http://www.jstor.org/stable/2938462>.
- Munshi, Kaivan (2003): Networks in the Modern Economy: Mexican Migrants in the US Labor Market. *The Quarterly Journal of Economics*, 118(2), 549–599. <https://doi.org/10.1162/003355303321675455>.
- Nowotny, K. – Pennerstorfer, D. (2012): Ethnic networks and the location choice of migrants in Europe. Working Papers in Economics and Finance – University of Salzburg – No. 2012-07. <http://hdl.handle.net/10419/128949>.
- Oldakowski – R. K. – Roseman – C. C. (1986): The development of migration expectations: Changes throughout the lifecourse. *Journal of Gerontology*, 41(2), 290–295. <https://doi.org/10.1093/geronj/41.2.290>.

- Piore, M. J. (1979): *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge Univ. Press. <https://www.popline.org/node/497102>.
- Ravenstein, E. G. (1889): The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2), 241–305. <http://www.jstor.org/stable/2979333?origin=JSTOR-pdf>.
- Schultz, T. W. (1983): Beruházás az emberi tőkébe. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 36–47. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_02_Lengyel_Gyorgy-Szanto_Zoltan_szerk_A_gazdasagi_elet_szociologiaja/0010_2A_02_Lengyel_Gyorgy-Szanto_Zoltan_szerk_A_gazdasagi_elet_szociologiaja.pdf.
- Sell, R. R. – DeJong, G. F. (1978): Toward a motivational theory of migration decision making. *Journal of Population and Environment*, 1(4), 313–335. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF00972555>.
- Sjaastad, L. A. (1962): Costs and returns of human migration. *Journal of Political Economy*, 70(5/2), 80–93. <https://doi.org/10.1086/258726>.
- Stark, O. – Bloom, D. E. (1985): The new economics of labor migration. *The American Economic Review*, 75(2), 173–178. <http://links.jstor.org/sici?sici=0002-8282%2819850...0%3B2-P&origin=repec>.
- Wolpert, J. (1965): Behavioral aspects of the decision to migrate. *Papers in Regional Science*, 15(1), 159–169. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5597.1965.tb01320.x>.

Melléklet

A települések adottságait leíró indexek

A T-Star adatbázisban 21 kategóriában szerepelnek adatok az ország összes településére 1990-től 2015-ig. Ezek közül oktatásra, munkanélküliségre, lakáshelyzetre, kultúrára, közművesítettségre, kereskedelemre, gazdaságra, egészségügyre és adózásra vonatkozóan összesen 22 változót választottunk ki a települések adottságainak és infrastruktúrájának a leírására. A változók kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy az elemzési időszakra (2000–2014) éves gyakorisággal rendelkezésre álljanak megfigyelések. Amelyik változók természetes értékben voltak megadva, azoknak a logaritmusát használtuk (pl. kórházi ágyak száma, középiskolai tanárok száma, felsőoktatásban tanulók száma). Ahol az eredeti változó értéke ismert és nulla volt, a logaritmált értéket nullára cseréltük. Ezek után a változók információtartalmának sűrítése érdekében főkomponens-elemzést végeztünk. Ez hat faktorba vonta össze az információkat, melyeket tartalmuk alapján el is nevezünk (7. táblázat).

Az első faktor (1: *Városi közszolgáltatások*) a településeken az egy főre eső kiskereskedelmi boltok számának logaritmusát, az egy főre eső vendéglátóhelyek számának logaritmusát, az egy főre eső kórházi ágyak számának logaritmusát, az egy főre eső bölcsődei férőhelyek számát és a múzeum léteire vonatkozó dummy változót fog-

lalja magában. Ehhez képest külön faktorba (4: *Alapvető közszolgáltatások*) kerültek az egy főre eső általános iskolai és óvodai férőhelyek, illetve a háziorvosok száma.

A 2., „*Helyi gazdaság*” faktorba került az egyéni és társas vállalkozások száma, az adófizetők aránya és az egy adófizetőre eső adóalap összege. Ettől elkülönült az 5., „*Munkaerőpiac*” faktor, mely a tartós munkanélküliek arányát tartalmazza negatív előjellel és az ivóvízhálózatba bekötött lakások számát. Ez tehát egyfajta fordított előjelű deprivációs mutatóként értelmezhető.

A helyi vállalkozások nemzetgazdasági ág szerinti jellegét mutatja a 3., „*Szolgáltató jelleg*” faktor (melybe a mezőgazdasági vállalkozások aránya került negatív előjellel, míg a szolgáltatások aránya pozitívvá, továbbá a gázfogyasztók aránya), illetve a 6., „*Ipari jelleg*” faktor, melybe a vállalkozások közül az iparhoz tartozók aránya került pozitív előjellel, míg a szolgáltatáshoz tartozóké negatívval.

7. táblázat: A településjellemzők korrelációs mátrixa

Eredeti változók	Faktorok:						Magyarozatlan hányad
	1. Városi szolg.	2. Helyi gazd.	3. Szolg. jelleg	4. Alap közs.	5. Munka-erőpiac	6. Ipari jelleg	
Egy főre eső társas vállalkozások száma (BT+KFT)	0,0641	0,2698	0,1455	-0,0764	0,0484	-0,0480	,5981
Egy főre eső egyéni vállalkozások száma	-0,0314	0,6305	-0,0643	0,0223	-0,2502	-0,0417	,3303
Ipar nemzetgazdasági ágaiban a társas vállalkozások száma (összes társas vállalkozáson belül)	-0,0063	-0,0205	0,0927	-0,0141	-0,0086	0,8144	,04683
Mezőgazdaság nemzetgazdasági ágaiban a társas vállalkozások száma (összes társas vállalkozáson belül)	0,0191	0,0448	-0,6483	0,0401	0,0162	-0,1684	,1834
Szolgáltatások nemzetgazdasági ágaiban a társas vállalkozások száma (összes társas vállalkozáson belül)	-0,0121	-0,0236	0,5105	-0,0246	-0,0075	-0,5192	,0546
Kiskereskedelmi boltok számának logaritmusa	0,3688	-0,0701	0,1967	0,1494	-0,0280	0,0428	,1906
Vendéglátóhelyek számának logaritmusa	0,3566	-0,0088	0,1986	0,1144	-0,0034	0,0290	,197
Adófizetők aránya	-0,0181	0,3751	-0,0792	0,0138	0,3923	-0,0011	,2204
Egy főre eső összevont adóalap összege	0,0198	0,4653	0,0359	-0,0201	0,1864	0,0136	,228
180 napon túli álláskereső aránya a népességben belül	0,0098	0,1282	-0,0407	-0,0023	-0,6506	0,0131	,3119
Egy főre eső háziorvosok száma	-0,0333	0,0573	-0,0824	0,5362	0,0569	-0,0428	,4535
Kórházi ágyak számának logaritmusa	0,4177	-0,0273	-0,1250	-0,0730	0,0204	-0,0491	,3461
Egy főre eső bölcsődei férőhelyek száma	0,2628	0,1538	-0,0266	-0,0218	-0,1013	0,0292	,6569
Egy főre eső óvodai férőhelyek száma	-0,0198	0,0458	-0,0223	0,5333	-0,0498	-0,0162	,4617
Egy főre eső ált. isk. pedagógusok száma	0,0287	-0,0586	0,0235	0,6029	-0,0051	0,0204	,2985
Középisk. pedagógusok számának logaritmusa	0,4430	-0,0021	-0,0251	-0,0483	-0,0315	0,0006	,2212
Felsőoktatásban tanulók számának logaritmusa	0,3411	0,0064	-0,1739	-0,0813	0,0196	-0,0605	,5583
Könyvtár léte	0,2394	-0,1592	-0,1103	0,0286	0,1651	-0,0474	,7308
Múzeum léte	0,3250	0,0333	-0,0304	-0,0119	-0,0445	0,0215	,5763
Ivóvízhálózatba kapcsolt lakások aránya	-0,0069	-0,0204	-0,0761	-0,0107	0,4958	-0,0053	,5992
Csatornahálózatba kapcsolt lakások aránya	0,0842	0,2755	0,1177	-0,0019	0,1051	0,0949	,5605
Egy lakásra eső gázfogyasztók száma	0,0432	0,1096	0,3317	0,0634	0,1340	0,1028	,4989

Beszámoló a Módszeresen vitasorozatról

Szakmai közéleti diskurzusra reflektáló rovatunkban folytatjuk a *Módszeresen* előadás-sorozatról szóló beszámolók közlését.

A Módszeresen című szociológiai metodológiai előadás- és vitasorozat 2016 őszén indult. A szervezők (Janky Béla, BME–MTA; Gárdos Judit, MTA; Németh Renáta, ELTE TáTK; Szakadát István, BME) tervei szerint az előadások és viták olyan módszertani kérdésekre koncentrálnak, amelyek alapvető fontosságúak, és amelyekkel kapcsolatban új eredmények születtek a közelmúltban és/vagy élénk viták zajlanak a nemzetközi tudományos közösségben. A szervezők fel szeretnék hívni a gyakorló kutatók figyelmét azokra a területekre, ahol megfontolandó bizonyos korábbi kanonizált gyakorlatok felülvizsgálata – de nem szeretnék, hogy a sorozat a régiek helyett új kánonokat jelöljön ki. Ahogy beharangozójukban írják: „Célunk, hogy a hallgatók kanonizált szokások követése helyett képesek legyenek az adatok, eszközök és következtetések kritikai megközelítésére, módszereik megújítására saját korlátaiknak és az általuk képviselt tudomány határainak szem előtt tartásával. Azt gondoljuk, hogy a módszerekről való párbeszéd a szociológia mint diszciplína intellektuális jövője szempontjából lényeges.”

Mi fán terem az akcionista tudomány?

Vajda Róza (MTA TK SZI)¹

A Módszeresen vitasorozat hatodik eseményén a tudomány és a tudományosság határait feszegető akciókutatások kerültek terítékre.² Az antropológiai résztvevő megfigyelésen alapuló, illetve a szociológiai terepmunka mellett ez a harmadik irányzat olyan közösségben zajló és egyszersmind közösségépítő jelleggel bíró kutatási forma, amelynek – nem csak eredményein, hanem már a folyamatán keresztül is – közvetlen szándéka a társadalom jobbítása. Vajon alkalmasabb-e erre az akciókutatás a hagyományos módszertanokhoz képest? És nem válik-e a tudományosság kárára, ha képzetlen kutatókra van bízva a tudás előállítása? Ezeket a fő kérdéseket járta körül a beszélgetés és az azt követő vita.

A beszélgetőpartnerek, Kovai Cecília (MTA KRTK) és Udvarhelyi Éva Tessza (AVM, Közélet Iskolája), mindketten kulturális antropológusok, akik saját kutatói és aktivista tapasztalataik alapján vitattak meg a tudományos kutatások felépítésével, módsze-

¹ A cikk megírásának háttérét a 115644 sz. OTKA-projekt biztosította.

² Az akciókutatásoknak pár éve külön számot szentelt az AnBlok (2011/5), a Kovász 2018. tél–tavaszi száma pedig beszélgetést közölt öt magyarországi kutatóval a részvételi akciókutatásokról.

reivel, céljaival, illetve tudomány és aktivizmus viszonyával kapcsolatos kérdéseket.³ A beszélgetést Katona Noémi (MTA TK SZI) vezette.⁴

A beszélgetőtársak érdeklődéséből, társadalmi érzékenységből, munkájából adódóan, de a résztvevő akciókutatás (RAK) segítő, öntudatosító jellegénél fogva is a beszélgetés súlypontja a hátrányos helyzetű, marginalizált csoportokra helyeződött. Az ő esetükben nyilvánvalóan kiváltképp kiélezettek a tudományos megfigyelés tárgyiasító sajátosságával, kutató és kutatott viszonyával, a tudás hozzáférhetőségével és a tudomány hasznával kapcsolatos dilemmák. Hangot adni olyan tapasztalatoknak, amelyekről nincsen szó a közbeszédben és a tudományos diskurzusban, vagy éppen károsan félreértelmezik azokat: ez volna az érintettek bevonásával megvalósuló kutatások egyik fő célja, miközben – ahogy Kovai hangsúlyozta – ezt diktálja a klasszikus társadalomtudományos hivatás is. Az alábbiakban a hagyományos kutatási helyzetekhez, módszertanokhoz képest mutatkozó azonosságok és különbségek, előnyök és hátrányok szempontjából foglalom össze, milyen érvek, értékelések merültek fel a vita során a RAK-ra vonatkozóan.

Őszinte részvétel

A RAK fő sajátosságát és egyszersmind létjogosultságát az adja, hogy a kutatásban feltárni szándékozott problémák által érintettek bevonásával, közösségben valósul meg. Ideáltipikus esetben, ha kívülálló személy kezdeményezi is a kutatást és a módszereket is ő javasolja, a téma menet közben alakul, és a csoport együtt bonyolítja le a projektet, aminek során minden döntést közösen hoznak. Igazi demokráciagyakorlatról van tehát szó, ami már a teljes értékű, azaz őszinte részvételnek köszönhetően is megerősíti a társadalomból amúgy kirekesztett csoportok tagjait; ezt tetézi, hogy a saját ügyükben járnak el. Udvarhelyi szerint a RAK természetes közege a mozgalom, ahonnan organikusan nő ki és ahová visszaforgatja az eredményeit. Számára ebből az is következik, hogy a részvételi szándék nem jelent külön problémát, és sem a projekt létrejöttét, sem a lebonyolítását nem befolyásolják külső megkötések, elvárások. Mint hangsúlyozta: „Én még soha nem csináltam pályázati kényszerből semmit”; amit tettek, azért tették, mert úgy érezték, szükség van rá.

Ezt az önmagába zárt világot kontextualizálta Kovai, megkérdőjelezve az azt strukturáló viszonyrendszer egalitarizmusát. A RAK közege, logikája, eredménye valóban sajátosan közösségi jellegű, ami megkülönböztetett diskurzus szabályaiban is testet ölt – hangsúlyozta –, de attól még ugyanúgy része egyenlőtlenségek szabdalta

³ Kovai elsősorban kutató, doktori disszertációját a cigány-magyar együttélésről írta Gömbalja faluban végzett terepmunkája alapján. Miután gyakorlati tevékenységnek is szükségét érezte, közösségfejlesztőként dolgozott hátrányos helyzetű fiatalokkal, így lett post-doc kutatásának témája a roma közösségek fejlesztése. Udvarhelyi az AVM (A Város Mindenkié) és a Közélet Iskolájának alapítójaként aktivistának definiálja magát. Azelőtt rangos hazai és külföldi egyetemeken tanult, az elmúlt években pedig számos kutatást szervezett és vezetett hajléktalan, lakhatási szegénységben élő és mozgássérült emberek részvételével.

⁴ Katona úgyszintén kettős szerepben találta magát, miután egy szociális ellátószervezet munkatársaként Németországban terepmunkába kezdett a prostitúcióról. Ezzel kapcsolatos élményeiről a Szociológiai Szemle 2017/2. számában számolt be.

világunknak, mint bármely más kutatási helyzet: „Egyikünk se tudja magát külön a társadalmi struktúrából és azon kívül tevékenykedni.” Kovai a RAK egyik nehézségét abban látja, hogy sokszereplős, komplex folyamat lévén többféle tudást és különféle érdekeket mozgósít, ezek kezelése, összehangolása pedig magas erőforrásigényű: a résztvevőket össze kell toborozni, meg kell szervezni, ki kell fizetni. Marginalizált csoportok esetében eleve kérdés, ki engedheti meg magának egyáltalán, és milyen feltételekkel, hogy beszálljon egy ilyen projektbe. Udvarhelyiék például ösztöndíjat, utazási támogatást biztosítottak a résztvevőknek, és gondoskodtak róla, hogy legyen mindig étel a találkozókön. Állítja ugyanakkor, hogy bár számított a munkájuk anyagi kompenzálása, alapvetően mindenki az önfejlesztés igényével vágott neki a feladatnak. Kovai szerint már a fejlesztés szándéka, diskurzusa is – akárcsak a tudományos kutatásé – középosztálybeli értelmiségi habitusból fakad; az így meghatározott projektekbe vonják be aztán az érintetteket azok, akik ezt megtehetik. Kutatásban és aktivizmusban egyaránt megúszhatatlan az egyenlőtlen viszony; ha valaki ilyen illúzióval indul el, az „inkább az egyenlőtlenség elfedésének eredménye, mintsem a meghaladása”.

Érdekes kísérlet a helyzeti egyenlőtlenségek kiküszöbölésére az, amikor a projektet kezdeményező képzett kutató elfojt bizonyos tudásokat, elfelejt alapvető tudománytechnikai fogalmakat és igyekszik nem szánni több időt, energiát a felkészülésre és a közös munkára, mint a társai. Ilyen demokratikus önkorlátozást gyakorolt Udvarhelyi, amikor ráhangolódott a RAK sajátos, lassabb ritmusára: ezáltal hagyott érvényesülni másokat és segítette elő, hogy közös gondolkodás terméke lehessen a kutatás. Kovai számára a klasszikus kulturális antropológia is magában rejt egyfajta demokratizáló potenciált, mégpedig a résztvevő megfigyelés személyességének köszönhetően. Ő maga erre hagyatkozva engedi alakulni a viszonyait a terepen: tisztázva ugyan, mit keres ott, de szabadon hagyva, miként tekintsenek rá. Szerinte a nyitottságon múlik az is, felfüggesztődnek-e a kutató eredeti „tudományos” kérdései, hogy új témák, összefüggések kerülhessenek be a kutatásba. Mindezzel együtt Kovai távolságtartó, ragaszkodik a kutatás és az írás terepeinek klasszikus elkülönítéséhez, mivel ha a más közegnek szánt eredményeket visszaviszik a kutatás helyszínére, az „több bajt okozhat, mint amennyi haszon származik belőle”.

Akciók és változások

Éppen ez a különbségtétel nem létezik az akcionizmus számára, hiszen kutató és kutatott ugyanaz a személy, megszűnik „a laboratóriumi nézegetés”, ahogyan Udvarhelyi fogalmazott. Ő maga az öntudatra ébredésben látja a RAK lényegét, emiatt szeregett bele annak idején és lett „naiv, szőke pasaréti lányból politikai aktivista”. Azóta is azt tekinti feladatának, hogy másoknak is alkalmat teremtsen ennek az élménynek az átélésére. Másfelől a tartós társadalmi változások elérésében látja a RAK célját – és éppen ezért nem tartja szerencsésnek az egyszerű eseményt sugalló „akció” megneve-

zést. Kérdés persze, a résztvevők számára feltárulnak-e a RAK jóvoltából olyan perspektívák, hogy mondjuk naiv, szőke pasaréti lány válják belőlük.

Udvarhelyi a RAK-ot emancipatorikus hatású közösségi munkának tartja, ami pedig a tudományos eljárásokat illeti, nem tér le a kitaposott ösvényről, mondván: „Nekem fontosabb a politikai meg az aktivista kimenet, mint az, hogy maga a módszertan milyen.” A RAK innovatív potenciálja számára a következményeiben, felhasználhatóságában, azaz a tudományon kívüli szférában keresendő, ahol egyébként komoly sikereket könyvelhet el: közösségben végzett kutatásaik nyomán a rendőrség kénytelen volt változtatni a hajléktalanokkal szembeni bánásmódján, mozgássérült érdekvédelmi csoport jött létre, és általában fokozódott az állampolgári tudatosság és cselekvőkészség. Ezzel együtt felmerül, hogy az inkább befelé ható önkutatás mint az érdekképviselet előszobája nem biztos, hogy a leghatékonyabb módszer strukturális változások előidézésére – legfeljebb, ha abban bízunk, az így kitermelt tudás alapvetően más minőségű, a hagyományos módszerekhez képest eredményesebben eszközhető ki a segítségével konkrét és mélyreható társadalmi átalakulás. Csakhogy Udvarhelyi a csoporttagok kölcsönös, egymástól való tanulásából származó „intim tudást” tekinti a RAK fő produktumának, a köznek szánt tudás másodlagos a projektjeikben. A „képesse tétel” (*empowerment*) egyszersmind rövidre is zárja a társadalmi cselekvés lehetőségét: mint amikor Münchhausen báró kénytelen volt a saját hajánál fogva kihúzni magát és lovát a mocsárból.

Tudományos legitimitás

Úgy tűnik tehát, a RAK – mint módszer, de még inkább mint mozgalom – egyenlősítő hatását a tudományhoz mint erőforráshoz való hozzáférés demokratizálásával gyakorolja, aminek záloga a közérthetőség. Ennek igényét Kovai is megfogalmazta, kifejtve, hogy a tudományos mező önnön legitimitását építve elszakad a társadalom egyéb színtereitől, produktumai a kívülállók számára hovatovább értelmezhetetlenné, értékelhetetlenné válnak. Enyhít ugyanakkor ezen az elzártságon a különféle – tudományos, aktivista stb. – logikák, törvényszerűségek betartásával működő mezők közötti átjárás, a „tudások folyamatos áramlása”.

A RAK esetében a határok átjárhatósága amiatt problémás, mert a tudomány művelését (nem pedig pusztán felhasználását) tűzve ki célul, egyszerre nyilvánítja feleslegesnek vagy akár károsnak a tudományos érvényesség elfogadott feltételeit és tart számot önmaga tudományként való elfogadására.⁵ Felmerül a kétely: a kapuk tágra nyitása nem válik-e a szakmaiság rovására? És nyomában a kérdés: hogyan gazdagítja a részvételen alapuló kutatás a tudományt?

Udvarhelyi nem a létrehozott tudás minőségében és nem is módszertani újításokban, hanem a kérdésfeltevésben látja a RAK tudományos hozadékát: abban, hogy az

5 Ezzel kapcsolatban ld. Appadurai érvelését arról, hogy mindenkinek képessége és joga van kutatni (Appadurai 2011).

érintettek inkább hajlamosak a saját élethelyzetüket illetően releváns problémákból kiindulni.⁶ Ezek feldolgozásához szerencsés azután, ha kapnak forrást, szakmai segítséget, módszereket, illetve lehetőséget az eredmények hasznosítására. Fontos tehát a támogató környezet, a szövetségesek megtalálása, sőt, egyes komoly szaktudást igénylő feladatok akár delegálhatók is (ami természetesen felveti az újabb függőségi viszonyok létrejöttének kockázatát). Udvarhelyi kiemelte a szakmaiság fontosságát, ami például ahhoz is nélkülözhetetlen, hogy a RAK-ot elismertesse a tudományos közegekben. Nem veti tehát el, hanem – már a saját önfejlődése szempontjából is – éppenséggel rendkívül értékesnek tartja a tudományt mint olyat, alkalmazottságtól és részvételiségtől függetlenül, és előnyösnek, hogy megvan a szakapparátusa, akiket azért fizetünk, hogy kutassanak. Innen nézve az olyan kijelentései, mint „a tudomány egy nagyon-nagyon szűk elit kiváltsága”, illetve „a RAK alapjaiban megkérdőjelezi a tudomány alapvető hatalmi dinamikáját”, kompromisszumos megoldásként egyfajta kooperáció kialakulásának lehetőségét sejtetik, ahol a tudós kutatók szállítják a szakmaiságot és gyakorolják a kontrollt, a bevont érintett kutatók pedig az élményeiket osztják meg és dolgozzák fel, elsajátítva bizonyos, kutatásban és lobbitevékenységben egyaránt hasznosítható készségeket. A fogyaszthatóság végett Udvarhelyiéék arra is figyelemmel vannak, hogy a célközönségeknek szövegek helyett adott esetben vizuálisan vagy események formájában adják tovább a tudást. Ha ez így van, a RAK nem biztos, hogy a tudományt fogja forradalmasítani és annak intézményeit demokratizálni, ahogyan azt Udvarhelyi szeretné, de annál több munícióval szolgálhat az aktivizmus, az önreflexió, a civil önszerveződés, sőt esetleg a társadalmi együttműködés és szolidaritás számára, amit úgyis tevékenysége legfőbb céljának tekint.

Irodalom

- Appadurai, A. (2011): A kutatáshoz való jog. *Anblokk*, 5: 66–75.
- Katona N. (2007): Szégyen és hallgatás. A kutató szerepe a prostitúció elbeszélésében. *Szociológiai Szemle*, 27(2), 68–87.
- Lajos V. (2018): Mi az a részvételi akciókutatás (RAK)? Kik azok a részvételi akciókutatók? Ötféle élmény és értelmezés. *Kovács, tél-tavaszi*, 53–83.

6 Ezzel szemben felvethető, hogy ha ez a tudományos diskurzus, szemléletmód és előzmények ismeretének hiányát, már tesztelt összefüggések figyelmen kívül hagyását is jelenti egyben, akkor a saját élményre szorító irányválasztás nem feltétlenül szerencsés. A témaválasztás adekvátta, rugalmassá tétele egyébként más módszertanokban is lényeges elem, gondoljunk csak az előregyártott kutatási tervet nélkülöző, korábbi eredményekre épülő ún. „megalapozott elméletet” (grounded theory) alkalmazó kutatásokra.

Közlemény

Megalakult a Gázsó Ferenc Társadalomtudományi Társaság (GFTT)

Gázsó Ferenc tisztelői és barátai kezdeményezésére 2018. december 12-én megalakult az egyesületi formában működő *Gázsó Ferenc Társadalomtudományi Társaság*, amelynek célja a névadó szellemi örökségének gondozása. Ennek keretében olyan közéleti ügyeket, kutatási kérdéseket igyekszünk napirenden tartani, amelyek

- a közoktatás társadalmi összefüggéseire és az oktatáspolitikára,
- a magyar társadalom generációs újratermelődésének alakulására és az ifjúságkutatásra,
- az életesélyek társadalmi egyenlőtlenségeire vonatkoznak.

A fenti megfontolások szem előtt tartásával a Társaság a következő közvetlen célokat tűzi ki maga elé:

- Konferenciasorozatot szervez, amelyben előadások hangzanak el és eszmecserek szerveződnek a Gázsó Ferenc emlékének szentelt és a Társaság által fontosnak tartott fenti témákban.
- *Gázsó Ferenc Emlékdíjat* alapít, amelyet egy erre a célra választott kuratórium – kétévente – ítél oda két fiatal magyar kutatónak, akik a fenti témák valamelyikében komoly, rangos kutatómunkát végeznek.

Az iskolaügy, az ifjúság, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek témaköreiben szervezett konferenciák előadásait kötetekben tervezzük közreadni. Előkészületben van a 2019-ben – „Iskola, társadalom, politika” címmel – megjelenő kötet, amely Gázsó Ferenc e témakörben korábban publikált, illetve eddig még nem közölt írásait, valamint más szerzőknek a témához kapcsolódó tanulmányait adja közre.

A Társaság abban a szellemben működik, amelyet Gázsó Ferenc fontosnak tartott: minél kevésbé formális, lényegre törő, egyszerű működésre, baráti, empatikus légkörre, nyitott szellemi közeg megteremtésére törekszik. A Társaság működését értékelkötelezett szakszerűség és a társadalmi problémák iránti nyitottság jellemzi, amelyet elvár az általa támogatott személyektől is. Az alakuló közgyűlés Dr. Bihari Mihályt választotta a Társaság elnökévé.

A Társaság nyitott. Tagjává válhat mindenki, aki a fentiekben megfogalmazott célokkal, értékekkel és eszközökkel egyetért, elfogadja a Társaság alapszabályát, és írásban közli az Elnökséggel belépési szándékát (tagfelvételi kérelem), továbbá, akinek felvételét a

Társaság két alapító tagja írásban támogatja. A Társaság körébe várjuk mindazokat, akiket a Társaság céljai és szakmai programja érdekel, és közreműködésükkel segíteni kívánják azok megvalósítását. A Társaságot a tagok adományaira alapozva kívánjuk működtetni. Az érdeklődők további információt kaphatnak Békés Zoltántól (bekes.zoltan@chello.hu) és Harcsa Istvántól (istvan.harcsa@yahoo.com.)

*A Gázsó Ferenc Társadalomtudományi Társaság
Elnöksége*

Búcsú Csákó Mihálytól (1941–2019)

Sik Domonkos

Talán jobb lenne formálisabb hangot megütni, hiszen a műfaji keretek ezt kívánják, ez mégsem könnyű. A szakmai életmű mellett ugyanis megkerülhetetlen Misi személyes hatása, ami sok szempontból túlmutat a tanulmányokon és könyveken. A leírt szövegek konzerválják magukat, olvashatóak lesznek, amíg létezik magyar nyelven írt szociológia, és lesz, akit érdekel az oktatás és állampolgári szocializáció kérdésköre. Viszont azt, hogy mit jelentett Misitől tanulni, vele együtt dolgozni, nekünk kell elbeszelnünk. Az alábbiakban azt szeretném megmutatni, hogy ez nem csupán személyes okokból fontos, hanem legalább annyira szakmaiakból is. Misi ugyanis nem csak kutatásai írásos dokumentumain keresztül hatott, hanem legalább annyira jelenléte által is: megnyilvánulásaiban olyan pedagógiai és kutatói habitus fejeződött ki, ami – meglehet különböző okokból bár, de – sokunk számára tartogatott tanulságokat. Erről szól az alábbi visszaemlékezés.

Először diákként találkoztam Misivel egy bevezető kurzuson, ahol az volt a feladat, hogy szociológiai kérdésfelvetéseket fogalmazzunk meg. Bár eleinte nem tudtam, miért, de kétségem sem volt afelől, hogy valami olyasmiben vehetek részt, amivel korábban az oktatási rendszerben sehol sem találkoztam. Nem mintha ne lettek volna máskor is önálló elemzési feladatok, viszont ezúttal a kérdészés igénye teljesen más volt. Mindegy, hogy mit választottunk, egyvalamit kért tőlünk: azt, hogy az alapjaitól gondoljuk végig a kérdést. Később megértettem, hogy ez az igény elválaszthatatlan Misi eredetileg tanult diszciplinájától, a filozófiától. Hiába szögezte le gyakran, hogy azzal felhagyni volt kénytelen, valójában nem volt soha kérdéses, hogy bár filozófiai témákkal csakugyan nem foglalkozott, a filozófia legelemibb igényét soha nem adta fel. Akár a szakmunkástanulók világképéről (1978), akár a pedagógusok számítástechnikához való viszonyáról (1998), akár a középiskolások állampolgári kultúrájáról (2017), akár más oktatásszociológiai témáról írt, egy dologban biztos lehetett az olvasó: olyan kutatással van dolga, ami az alapjaitól végig van gondolva.

A fogalmak kiválasztása, a társadalomelméleti keretezés, a módszertan és az elemzés ennek köszönhetően olyan szerves egységet alkotott, amiben nem volt helyük *ad hoc* elemeknek. A gondolkodásnak ez a letisztultsága és következetessége volt az, ami Misit kitűnő pedagógussá és egyúttal kivételes vitapartneré is tette. Mind az órákon, mind később konferenciákon számtalan alkalommal nyílt lehetőségem megfigyelni azt, hogy mennyire lényegre törően azonosítja a kutatási elképzelések bizonytalan, vagyis további tisztázást igénylő pontjait. Mivel önmaga számára ez volt

a természetes, másoktól is azt várta el, hogy hozzá hasonlóan lássák át a kutatási folyamat egészét. Azt persze nem tudom, mennyire volt tisztában azzal, hogy ez a fajta kiterjesztett reflexivitás elválaszthatatlan a filozófiai kérdezéstől, ennyiben pedig korántsem általános igény. Akárhogy is, megvilágító kérdéseiből mindenki sokat tanulhatott, hiszen ezeket korántsem bántó, sokkal inkább őszintén érdeklődő módon fogalmazta meg. Hitt abban, hogy a kritika segíti a megismerést, ezért nem érdemes finomkodni – valójában az a tisztelet legnagyobb jele, ha komolyan végiggondoljuk egymás munkáját. E tekintetben persze érték csalódások is: többször emlegette egy tanulmányát, amiben – saját megfogalmazása szerint – elemi számítási hibát vétett, mégsem vették észre sem a referensek, sem az olvasók. Elsősorban persze önmagát hibáztatta, de amiatti szomorúságát sem rejtette véka alá, hogy a figyelmes olvasóközönség visszajelzései hiányoznak.

Ugyanakkor ezek az élmények soha nem szegték kedvét. Ő maga az utolsó írásában is végtelen precizitással szálazta szét a családiemlékezet-átörökítés komponenseit (2012) vagy az alacsony iskolai végzettségű családok szocializációs sajátosságait (2014). És ugyanezzel a jó értelemben vett módszeres kétellyel reflektált az útjába kerülő kutatásokra. Nem véletlenül kérték fel oly gyakran hazai és nemzetközi konferenciákon való részvétel mellett arra is, hogy korreferensként vegyen részt a tanácskozásban. A szavainak mindig súlya volt. Elgondolásait, morális habitusából fakadóan, soha nem bántóan, hanem elsősorban pedagógiai jelleggel képviselte (2009). Hiba lenne persze ezt a beállítódást valamiféle hierarchikus viszonyként elképzelni. Misi számára természetes volt ugyanis mindenféle tekintélytől való ódzkodás. A kutatást abban az értelemben szentnek tekintette, hogy avval kapcsolatban minden megalapozott kritikának helye van, bárkitől érkezzen is, és a kutatói pozícióban lévők kötelesek megfelelni rá.

Ilyenformán, bár végtelenül komolyan vette a kutatás – részben önmagunkra kirott, részben a társak által motivált – fegyelmét, mégsem mondhatnám, hogy bármilyen elmélet vagy módszertan megszállottjává vált volna. A politikaiak mellett alighanem a tudományos dogmáktól is megvédte filozófiai iskolázottsága, valamint személyes élettapasztalatai. Ezek legfontosabb konklúziója a – rendszerváltás után szakmai érdeklődésében is egyre nagyobb teret kitöltő – demokratikus állampolgári kultúra irányába mutatott. Az ebben rejlő potenciálra nem egyszerűen úgy tekintett, mint az élet minőségét meghatározó tényezőre, sokkal inkább úgy, mint a rendszerváltás utáni időszak sorsdöntő kérdésére. Meggyőződése volt, hogy demokratikus kultúra hiányában a rendszerváltás semmilyen vívmánya nem tölthető meg igazi tartalommal. Fájó, hogy az állampolgári szocializációs kutatásai során mindvégig azt kellett tapasztalnia, hogy milyen komolyak a lemaradásaink e területen. Az pedig még inkább, hogy az utolsó években e hiány következményei is világossá váltak (2018).

Annak ellenére, hogy makroszinten erre kevés tér nyílt, környezetében mindent megtett a demokratikus ethosz fenntartásáért. Kutatásvezetőként egyszerre volt képes arra, hogy megadja a lehetőséget – nála adott esetben sokkal kevésbé

tapasztalt – partnereinek is az álláspontjuk kutatásba történő becsatornázására, valamint arra, hogy összhangot teremtsen az eltérő megközelítések között. Így lettek az általa koordinált kutatások ténylegesen is közös gondolkodás terepei. Olyan mikronyilvánosságokat teremtett maga körül, melyek lehetőséget kínáltak olyan koncepciók kiérlelésére, melyeket a résztvevők egyaránt magukénak, vagyis közösen érezhettek. Misi ebben az értelemben nem csupán kutatásszervezőként, hanem sokkal inkább olyan demokratikus közösségek működtetőjeként funkcionált, melyek bizalmi légkörében nemcsak alkotni lehetett, de egyúttal élményszámba menően együtt gondolkodni is. Bár halálával e szerepkör pótolhatatlanul üres marad, azt gondolom, hogy mindazoknak, akiknek lehetőségük volt Misitől ily módon is tanulni, közös felelőssége a fenti örökség ápolása. Ettől nem csupán a szociológiai kutatások minőségének javulása, de szakmai és tágabb közösségünk demokratikus jellegének erősödése is várható. Márpedig, ha valamit megtanulhattunk Misitől, akkor az nem más, mint hogy e célokért az utolsó pillanatig érdemes küzdeni.

Irodalom

Csákó Mihály (1978): Aki ipari suliba jár, az ipari munkás lesz? Szakmunkástanulók társadalomképéről. *Világosság*, 19(1), 32–37.

- (1998): Általános iskolai pedagógusok és az iskolai számítógép használata. *Új Pedagógiai Szemle*, 48(2), 97–108.
- (2009): Kutatásfejlesztés a politikai szocializációban. [Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006. Budapest: L'Harmattan, 2009.] (recenzió) *Szociológiai Szemle*, 19(2), 123–127.
- (2012): Family memory and historical socialization. *Politics Culture and Socialization*, 3(1–2), 13–31.
- (2014): Szocializáció alacsony iskolázottságú fővárosi családokban. *Esély: Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 25(5), 95–115.
- (2017): Idegenellenesség középfolokon. *Educatio*, 26(3), 377–387.

Csákó Mihály – Sik Domonkos: (2018): Állampolgári szocializáció a kivándorlás árnyékában. In Nagy Á. (szerk.): *Margón kívül – magyar ifúságkutatás 2016*. Excenter Kutatóközpont, 237–257.

Köszönetnyilvánítás a lektoroknak

A Szociológiai Szemle szerkesztősége köszönetet mond mindazon kollégáknak, akik 2018-ban lektori feladatot vállalva szakértelmükkel hozzájárultak folyóiratunk tudományos színvonalához.

ÁSVÁNYI KATALIN
BÁLINT LAJOS
BICZÓ GÁBOR
BLASKÓ ZSUZSA
BODA ZSÓFIA
BOZSONYI KÁROLY
CSÁKNÉ FILEP JUDIT
CSERES-GERGELY
ZSOMBOR
CLOUGH MARINARO,
ISABELLA
DÁVID BEÁTA
DURST JUDIT
GÁL RÓBERT
GEAMBASU RÉKA
GESZLER NIKOLETT
GÖDRI IRÉN
HAJDU TAMÁS
HAVRANCSIK DÁNIEL
JANCSICS DÁVID
JANKY BÉLA
JELINEK CSABA
KISPÉTER ERIKA
KMETTY ZOLTÁN
KOLOSI TAMÁS
KUCSERA CSABA
MOLNÁR GYÖRGY

MOREH, CHRIS
NÉMETH RENÁTA
NEUMANN ESZTER
OROSS DÁNIEL
PIKÓ BETTINA
PRIMECZ HENRIETT
PULAY GERGELY
RÉNYI ÁGNES
SÁGVÁRI BENCE
SCHARLE ÁGOTA
SIK ENDRE
SOMLAI PÉTER
SZÁNTÓ ZOLTÁN
SZELENYI IVÁN
SZÉMAN ZSUZSANNA
SZERB LÁSZLÓ
SZŐKE ALEXANDRA
TAKÁCS ERZSÉBET
TAKÁCS-SÁNTA
ANDRÁS
TARDOS RÓBERT
TOMASZ GÁBOR
TOMAY KYRA
TURAI TÜNDE
VÁRADI BALÁZS
VIDRA ZSUZSANNA

S z o c i o l ó g i a i

SZEMLE

2019/1

29. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Berde Éva

eva.berde@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Csizmady Adrienne

csizmady.Adrienne@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
ELTE Társadalomtudományi Kar
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/A

Czakó Ágnes

agnes.czako@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Gál Róbert Iván

gal@demografia.hu
KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Budapesti Corvinus Egyetem
1024 Budapest, Buday László utca 1–3.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Győri Ágnes

gyori.agnes@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Hegedüs József

hegedus@mri.hu
Városkutatás Kft.
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Lónyay utca 34.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Kuncz Izabella

izabella.kuncz@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Lőrincz László

laszlo.lorincz@uni-corvinus.hu
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont
Budapesti Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Németh Brigitta

nemeth.brigitta@krtk.mta.hu
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont
Budapesti Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Radó Márta

marti.rado@gmail.com
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
RECENS
Budapesti Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Sik Domonkos

sikdom@tat.k.elte
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/A

Vonnák Diána

diana.vonnak@durham.ac.uk
Durhami Egyetem
ELTE Bölcsészettudományi Kar
Dawson Building, South Road, Durham, DH1
3LE, England
1088 Budapest, Múzeum krt. 4.

Vajda Róza

vajda.roza@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

AZ ELTE TáTK TUDOMÁNYKUTATÓ KÖZPONTJA ÉS AZ MTA TUDOMÁNY- ÉS TECHNIKATÖRTÉNETI OSZTÁLYKÖZI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGA

meghívja A TUDOMÁNY KERETEI

című workshopjára

Időpont: 2019. szeptember 6. 09:00

Helyszín: ELTE TáTK, 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a/0.100C (Kari Tanácsterem)

P R O G R A M

- 09:00–9:30 **Somlai Péter (ELTE TáTK):** Tudomány és haladás: történetek és szakaszok
- 09:30–10:00 **Havrancsik Dániel (ELTE TáTK):** Proféták száműzetésben.
Mannheim Károly, Alfred Schütz, és a tudásszociológia két útja
- 10:00–10:30 KÁVÉSZÜNET
- 10:30–11:00 **Kontler László (CEU):** Határátlépések:
Maximilian Hell és a jezsuita tudomány a felvilágosodás korában
- 11:00–11:30 **Krász Lilla (ELTE BTK):** Orvosi rendészet és lokális közösségek
(Adatok, információk, orvosi tudásközvetítés a 18. századi Magyar Királyságban)
- 11:30–12:00 **Gurka Dezső (Gál Ferenc Főiskola):**
A neptunizmus lokális modulációi Jénában a 18-19. század fordulóján
- 12:00–12:30 **Tanács János (ELTE, NJE):** Univerzális vagy lokális?
A Párhuzamosok Problémájának protestáns beágyazottsága a 19. század elején
- 12:30–13:30 EBÉDSZÜNET
- 13:30–14:00 **Pléh Csaba (CEU):** A hely szerepe a pszichológia történetében:
nemzeti eltérések a kísérleti pszichológia bírálatában
- 14:00–14:30 **Gyimesi Júlia (KGRE BTK):** Animális magnetizmus Magyarországon
- 14:30–15:00 **Lafferton Emese (CEU):** A lokalitás kérdése a hipnózis
és hisztéria kutatásában 1900 körül
- 15:00–15:30 **Borgos Anna (MTA TTK KPI):** Gender- és szexualitás-koncepciók
a Kádár-korszakbeli pszi-tudományokban

S Z E R V E Z Ő K

